

მაცნე

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

1.1974

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
საზოგადოებრივ მეცნიერებათა
განყოფილება

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
Отделение общественных
наук

თბილისი-1974 ТБИЛИСИ

მაცნე

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

1.1974

სარედაქციო კოლეგია: ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ე. გაბაშვილი,
ი. კაჭარავა (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე (რედაქტორის მოადგილე),
გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), გ. ჩიტაია, ლ. ჭილაშვილი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Беридзе,
В. Н. Габашвили, Ю. М. Качарава (*зам. редактора*), Р. К. Кикнадзе (*зам. редактора*),
Г. А. Меликишвили (*редактор*), Г. С. Читая, Л. А. Чилашвили.

პასუხისმგებელი მდივანი ე. ვაშაკიძე
Ответственный секретарь Э. Вашакидзе

შ ი ნ ა ა რ ს ი

წარიღები

0. ქაშარაძე, ვ. ი. ლენინი ისტორიული მეცნიერების ამოცანათა შესახებ	7
დ. გულია, ინგლისი და 1812 წლის ბუქარესტის ზავი	21
ა. ჩოხელი, 1917 წლის 23 დეკემბრის ინგლის-საფრანგეთის შეთანხმების როლისა და პედის შესახებ	34
3. აღაშია, XIX საუკუნის მიწურულის საქართველოს სავაჭრო მიწათმოქმედების განვითარების ისტორიიდან	45
2. ორჟონიძე, „ნასყიდი“ მიწის როლი გლეხის მეურნეობაში და ბატონყმობისაგან თავდახსნის პროცესი XIX საუკუნის რეფორმამდელი ხანის საქართველოში	58
3. ითონიშვილი, ჯვრის უღელტეხილის სახელწოდებანი	74

ცნობები და შენიშვნები

0. მორჩაძე, სამთავროს ანტიკური პერიოდის კერამიკული მასალის პეტროგრაფიული შესწავლა	91
0. ბერაძე, დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთი გეოგრაფიული ადგილის ლოკალიზაციისათვის	96
მ. შილაძე, ქართული ფანდურის წარმომავლობის შესახებ	98
ზ. ალაქიძე, რელიგიური სიტუაციის შესახებ VI საუკუნის კავკასიაში	103
0. ტაბაღაძე, ახალი ცნობები ქეთევან დედოფლის წამების შესახებ	111

დისკუსია და ზანსილა

03. სურბულაძე, ა. ბენდანიშვილი, ო. სოსელია, ლ. ტუხაშვილი, გამოსმაურება პროფ. ირ. ანთელავას წერილზე „ცელილები XVIII საუკუნის საქართველოს ფეოდალურ მიწათმფლობელობაში“	122
---	-----

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

მ. ნათელაძე, ფარნაოზ ლომაშვილი, დიადი გადატრიალება	132
ჟ. რუხაძე, ლ. ბედუქიძე, ხალხური ავეჯი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში	138
რ. ლომინაძე, ჯ. ვათეიშვილი, რუსული საზოგადოებრივი აზრი და პრესა XIX საუკუნის პირველი მესამედის კავკასიაში	142

პრონიკა და ინფორმაცია

ზაღვა ამირანაშვილის დაბადების 75 წლისთავი	145
პროკოფი რატიანის დაბადების 60 წლისთავი	148
ლ. ბერაძე, ლენინური იდეების დემონსტრაცია	150
ლ. მერაბიძე, ეთნოგრაფიული ექსპედიცია გურიაში	155
მ. აბდუშელიშვილი, ე. ვირსალაძე, ბ. მელიქიშვილი, ანთროპოლოგიურ და ეთნოლოგიურ მეცნიერებათა IX საერთაშორისო კონგრესი	165
ლ. ფრეიძე, ფასისის ლოკალიზაციის პრობლემა	173
რ. კლიმიშვილი, დიდმნიშვნელოვანი სამეცნიერო კონფერენცია	175

ისტორიული თარიღები

2. ჯამბაჯიანი, სანქტ-პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის პირველი სამეცნიერო ექსპედიცია საქართველოში	178
ჭრისტინე შარაშიძე (ნეკროლოგი)	192
თამარ გამსახურდია (ნეკროლოგი)	194

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

И. КАЧАРАВА, В. И. Ленин о задачах исторической науки	7
Д. ГУЛИА, Англия и Бухарестский мир 1812 года	21
А. ЧОХЕЛИ, О роли и судьбе англо-французского соглашения 23 декабря 1917 г.	34
В. АДАМИЯ, Из истории развития торгового земледелия в Грузии в конце XIX в.	45
Э. ОРДЖОНИКИДЗЕ, Роль купленной («наскиди») земли в крестьянском хозяйстве и процесс освобождения от крепостничества в дореформенной Грузии XIX в.	58
В. ИТОНИШВИЛИ, Названия Крестового перевала	74

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

Т. МОРЧАДЗЕ, Петрографическое изучение керамического материала античного периода Самтавро	91
Т. БЕРАДЗЕ, К локализации некоторых географических пунктов Западной Грузии	96
М. ШИЛАКАДЗЕ, О происхождении грузинского пандури	93
Э. АЛЕКСИДЗЕ, О религиозной ситуации на Кавказе в VI веке	103
И. ТАБАГУА, Новые сведения о мученичестве царицы Кетеван	111

ДИСКУССИЯ И ОБСУЖДЕНИЕ

И. СУРГУЛАДЗЕ, А. БЕНДИАНИШВИЛИ, О. СОСЕЛИА, Л. ТУХАШВИЛИ, Отклики на статью проф. И. Антелава «Изменения в феодальном землевладении Грузии в XVIII в.»	122
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

М. НАТМЕЛАДЗЕ, П. Н. Ломашвили, Великий переворот	132
Дж. РУХАДЗЕ, Л. Бедукидзе, Народная мебель горных районов Восточной Грузии	138
Р. ЛОМИНАДЗЕ, Дж. Л. Ватейшвили, Русская общественная мысль и печать на Кавказе в первой трети XIX в.	142

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

75-летие со дня рождения Ш. Амиранашвили	145
60-летие со дня рождения П. Ратиани	148
Л. БЕРИДЗЕ, Демонстрация ленинских идей	150
Л. ПРУИДЗЕ, Этнографическая экспедиция в Гурии	155
М. АБДУШЕЛИШВИЛИ, Е. ВИРСАЛАДЗЕ, Г. МЕЛИКИШВИЛИ, IX Международный конгресс антропологических и этнологических наук	165
Л. ПРУИДЗЕ, Проблема локализации Фасиса	173
Р. КЛИМИАШВИЛИ, Важная научная конференция	175

ИСТОРИЧЕСКИЕ ДАТЫ

В. ГАМРЕКЕЛИ, Первая научная экспедиция Санкт-Петербургской академии наук в Грузии	178
Кристине Шарашидзе (некролог)	192
Тамар Гамсахурдиа (некролог)	194

იური კახარავა

3. ი. ლენინი ისტორიული მეცნიერების
ამოცანათა შესახებ¹

3. ი. ლენინი მსოფლიო მეცნიერების ისტორიაში შევიდა როგორც გენიალური ისტორიკოსი. მან ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 90-იან წლებში გამდიდრა ისტორიული მეცნიერება ეპოქალური მნიშვნელობის შრომებით, რომლითაც საფუძველი ჩაეყარა მარქსისტული ისტორიული მეცნიერების ახალ, ლენინურ ეტაპს.

3. ი. ლენინის შრომებში მეცნიერულადაა ახსნილი რუსეთის ისტორიული განვითარების თავისებურებანი და კანონზომიერებანი. მან თავის შრომებში მეცნიერული სიღრმით გააშუქა რუსეთის ბურჟუაზიულ-დემოკრატიულ გარდაქმნათა ისტორია, წარმოაჩინა რუსეთის ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციის წინამძღვრები, მისი მამოძრავებელი ძალები და ხასიათი.

3. ი. ლენინმა შექმნა ერთ, ცალკე აღებულ ქვეყანაში სოციალისტური რევოლუციის გამარჯვებისა და კომუნისტური საზოგადოების აშენების შესაძლებლობათა შესახებ მწყობრი მეცნიერული მოძღვრება. 3. ი. ლენინმა დაამუშავა თეორია კაპიტალიზმიდან სოციალიზმში გარდამავალი პერიოდის, პროლეტარიატის დიქტატურის კანონზომიერებისა და მისი ფუნქციების შესახებ, შექმნა უკლასო საზოგადოების მშენებლობის მეცნიერული გეგმა.

3. ი. ლენინი, ყოველივე აღნიშნულის გამო, წარმოგვიდგება, როგორც თანამედროვეობის კვლევის უბადლო ოსტატი, რომლის შრომებშიც ბრწყინვალედაა შეხამებული მკაცრი მეცნიერული ობიექტურობა მეზობელ პროლეტარულ პარტიულობასთან.

ისტორიულ მეცნიერებაში მკაცრი მეცნიერული ობიექტურობისა და მებრძოლი პარტიულობის შეხამების აუცილებლობაზე ჯერ კიდევ დიდი რუსი მოაზროვნე ნ. გ. ჩერნიშევსკი მიუთითებდა. იგი ისტორიული მეცნიერების ამოცანას ხედავდა წარსულის არა მარტო ადეკვატური სურათის გადმოცემაში, არამედ წარსულის მეცნიერულ ახსნაშიც, რაც შეუძლებელია გარკვეული თვალსაზრისის გარეშე. „ისტორიის პირველი ამოცანაა, — წერდა ნ. ჩერნიშევსკი, — გადმოსცეს წარსული; მეორე, რომელსაც ყველა ისტორიკოსი არ ასრულებს, — ახსნას ის, გამოიტანოს მის მიმართ განაჩენი. ისტორიკოსი, რომელიც არ ზრუნავს მეორე ამოცანაზე, რჩება უბრალო მემკვიდრედ და მისი ნაწარმოები მხოლოდ მასალაა წესმარტი ისტორიკოსისათვის, ან ცნო-

¹ მოხსენა საქართველოს კომპარტიის ისტორიის ინსტიტუტის, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის, საქართველოს სსრ უმაღლესი და საშუალო სპეციალური განათლების სამინისტროს, რესპუბლიკის შემოქმედებითი კავშირებისა და ორგანიზაციების სამეცნიერო-თეორიულ კონფერენციას 1974 წლის 21 იანვარს, იბეჭდება მცირე ცვლილებებით.

ბისმოყვარეობის დასაკმაყოფილებლად საკითხავი წიგნია. ისტორიკოსი, ასრულებს რა მეორე ამოცანას, ხდება მოაზროვნე, ხოლო მისი შრომა იძენს მეცნიერულ ღირსებას“².

ვ. ი. ლენინმა თავის შრომებში, მარქსისტული მეთოდოლოგიის მომარჯვებით, არა მარტო გადმოსცა რუსეთის ისტორიის ფაქტები და მოვლენები, არამედ ახსნა ისინი და სათანადო განაჩენიც გამოუტანა თავადაზნაურულ, ბურჟუაზიულ რუსეთს. ამიტომ რუსეთის ისტორიული განვითარების ლენინური კონცეფცია დრამად მეცნიერულია და თანმიმდევრულად რევოლუციური. ეს კონცეფცია საფუძვლად დაედო პროლეტარიატის განმათავისუფლებელი ბრძოლის სტრატეგიასა და ტაქტიკას.

ვ. ი. ლენინმა თავის გენიალურ შრომებში არაერთგზის მოგვცა ისტორიული მეცნიერების საგნისა და მეთოდის, მისი ამოცანების ზუსტი და ამომწურავი განსაზღვრა. ვ. ი. ლენინმა, გამოდიოდა რა ისტორიული მეცნიერების დიდი საზოგადოებრივი ფუნქციის აღიარების ფაქტიდან, ჩამოაყალიბა ისტორიული მეცნიერების რიგი კონკრეტული ამოცანა.

ვ. ი. ლენინი, ავითარებდა რა მარქსისტულ მოძღვრებას, ისტორიულ მეცნიერებას უსახავდა ისეთ ამოცანებს, რომელთა შესრულება მას მისცემდა საშუალებას წარმატებით განეხორციელებინა თავისი საზოგადოებრივი ფუნქცია და გამხდარიყო პროგრესული, რევოლუციური კლასისა და მისი პარტიის პოლიტიკის მეცნიერული საფუძველი. ამ ამოცანათაგან შევჩერდებით ძირითადზე.

პირველი ძირითადი ამოცანა, რომელსაც ვ. ი. ლენინი უსახავდა ისტორიულ მეცნიერებას, არის საზოგადოებრივი მოვლენების კონკრეტული-ისტორიული პირობებში და მთლიანობაში შესწავლა.

ისტორიული მეცნიერების მიერ აღმოჩენილი კანონები, „პრაქტიკულ გამოყენებას“ პოულობენ ეპოქის ყველაზე პროგრესული კლასის ხელში, როდესაც იგი ხდება ამ კლასის პოლიტიკის მეცნიერული საფუძველი. ამისათვის აუცილებელია ორი უმთავრესი პირობის დაცვა: ერთი, ადამიანთა საზოგადოების ისტორია, საზოგადოებრივი ცხოვრების ფაქტები და მოვლენები შესწავლილ უნდა იქნას არა აბსტრაქტულად და ზოგადად, არამედ კონკრეტულად, კონკრეტულ-ისტორიულ პირობებში; მეორე, ადამიანთა საზოგადოების ისტორია, საზოგადოებრივი ცხოვრების ფაქტები და მოვლენებზე შესწავლილ უნდა იქნას არა იზოლირებულად, არამედ მთლიანობაში, ერთობლიობაში. მხოლოდ ამ გზით მიღებული დასკვნები და კანონები გამოდგებიან პროგრესული, რევოლუციური კლასის პოლიტიკის მეცნიერულ საფუძვლად.

კვლევის ასეთ მეთოდს წარმატებით იყენებდა ვ. ი. ლენინი, კერძოდ, ნაროდნიკების წინააღმდეგ ბრძოლის დროს, როდესაც ლენინი აკრიტიკებდა მეცნიერული კვლევის ნაროდნიკულ, აბსტრაქტულ მეთოდს, წერდა: „დაწყება საკითხებით — რა არის საზოგადოება, რა არის პროგრესი? — ეს ხომ ბოლოდან დაწყებას ნიშნავს. საიდან მიიღებთ წარმოდგენას საზოგადოებასა და პროგრესზე საზოგადოდ, როცა თქვენ ჯერ კიდევ არც ერთი საზოგადოებრივი ფორმაცია არ შეგისწავლიათ კერძოდ, თვით ეს ცნებაც კი ვერ დაგიდგენიათ, ვერც

² Н. Г. Чернышевский, Избр. соч. («Эстетика и критика»), 1934, зб. 125.

კი შესდგომიხართ რომელიმე საზოგადოებრივ ურთიერთობათა სერიოზულ ფაქტიურ შესწავლას, ობიექტურ ანალიზს? ეს ყველაზე თვალსაჩინო ნიშანია მეტაფიზიკისა, რომლითაც ყოველი მეცნიერება იწყებდა: სანამ არ იცოდნენ, თუ როგორ შესდგომოდნენ ფაქტების შესწავლას, ყოველთვის თხზავდნენ *a priori* ზოგად თეორიებს, რომლებიც ყოველთვის უნაყოფო რჩებოდნენ“³.

ვ. ი. ლენინი, ამასთან, გადაჭრით გმობდა ამა თუ იმ საზოგადოებრივი პროცესის შესწავლის დროს მოვლენათა საერთო ჯაჭვიდან ცალკეული ფაქტის ამოგლეჯას, მაგალითებით თამაშს. იგი დაბეჭილებით მოითხოვდა საზოგადოებრივი მოვლენებისა და ფაქტების შესწავლას მთლიანობაში. ვ. ი. ლენინი წერდა: „საზოგადოებრივი მოვლენების სფეროში არ არსებობს იმაზე უფრო ვავრცელებული და უფრო უსაფუძვლო ხერხი, როგორცაა ცალკეული ფაქტების ამოგლეჯა, მაგალითებით თამაში. მაგალითების შერჩევა საზოგადოდ ძალიან ადვილია, მაგრამ ამას არც არავითარი მნიშვნელობა აქვს, ანდა ის წმინდა უარყოფითი ხასიათისა იქნება, ვინაიდან მთელი საქმე ცალკეულ შემთხვევათა ისტორიულ კონკრეტულ ვითარებაში მდგომარეობს. ფაქტები, თუ მათ ავიღებთ მათს მთლიანობაში, მათს კავშირში, არათუ „ჩიუტი“ რამ. არამედ უსათუოდ დამამტკიცებელი საბუთიც არის. წვრილმანი ფაქტები, თუ ისინი აღებულია მთლიანის გარეშე, კავშირის გარეშე, თუ ისინი ნაწყვეტ-ნაწყვეტი და მოგონილია, სწორედ რომ მხოლოდ სათამაშოს ან კიდევ რაღაც უარეს რამეს წარმოადგენენ“⁴. იმისათვის რომ „ნამდვილად გაიცნოთ საგანი. საჭიროა, — გვირჩევედა ლენინი, — მოიცვათ, შეისწავლოთ ყველა მისი მხარე, ყველა მისი კავშირი და „გამეშვევება...“ ყოველმხრივობის მოთხოვნა უზრუნველგვყოფს შეცდომებისა და გახევეებისაგან“. მხოლოდ ასეთი კვლევით მიღებული დასკვნები და თეორიული დებულებანი შეიძლება დაედვას საფუძვლად პროგრესული, რევოლუციური კლასის პოლიტიკას.

მეორე ძირითადი ამოცანა, რომელსაც ვ. ი. ლენინი უსახავდა ისტორიულ მეცნიერებას, არის მეცნიერული კვლევის წარმართვა შედარებითი-ისტორიული მეთოდის გამოყენებით.

ვ. ი. ლენინმა თავის ერთ-ერთ ადრინდელ ნაშრომში აღნიშნა შედარებით-ისტორიული მეთოდის გამოყენების დიალექტიკურ-მატერიალისტური საფუძვლები: „მატერიალურ საზოგადოებრივ ურთიერთობათა ანალიზმა. — აღნიშნავდა ლენინი, — ერთბაშად მოგვცა შესაძლებლობა შეგვენიშნა განმეორებითობა და სისწორე და საზოგადოებრივი ფორმაციის ერთ ძირითად ცნებად განგვეზოგადებინა სხვადასხვა ქვეყნის წესები. მხოლოდ ასეთმა განზოგადებამ შეგვაძლებინა გადაესულიყავით საზოგადოებრივი მოვლენების აწერისაგან (და მათი შეფასებისაგან იდეალის თვალსაზრისით) მათს მტკიცე მეცნიერულ ანალიზზე, რომელიც, მაგალითისათვის რომ ვთქვათ, გამოაცალკეებს იმას, რაც ერთ... ქვეყანას მეორისაგან განასხვავებს, და რომელიც იკვლევს იმას, რაც მათ საერთო აქვთ“⁵.

ვ. ი. ლენინი შედარებით-ისტორიულ მეთოდს იყენებდა ერთ შემთხვევაში, სხვადასხვა ეპოქის მსგავს მოვლენათა შეპირისპირებისათვის, მეორე შემთხვევაში, ერთი ეპოქის განსხვავებული მოვლენების შეპირისპირებისათვის

³ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 1, გვ. 155.

⁴ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 23, გვ. 359—360.

⁵ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 1, გვ. 150—151.

პირველს უწოდებენ შედარებით-ისტორიული მეთოდის გამოყენებას „ვერტიკალის“ მიხედვით, მეორეს — „ჰორიზონტალის“ მიხედვით.

ვ. ი. ლენინი შედარებით-ისტორიულ მეთოდს უმაჯრესად იყენებდა თანამედროვეობის ისტორიული ფაქტებისა და მოვლენების არსისა და ხასიათის შესასწავლად. ამავე დროს უნდა ითქვას ისიც, რომ ლენინი აღნიშნულ მეთოდს იყენებდა ისტორიული ფაქტებისა და მოვლენების არა ფორმალური შეპირისპირებისათვის, არამედ წარსულის გამოცდილების გამოყენებისათვის, თანამედროვეობის კანონზომიერებათა მეცნიერული ანალიზისათვის. „მე შესაძლებლობა არა მაქვს, — წერდა ლენინი, — სისტემატურად შევაჯამო გასული წლის გამოცდილება, მე გადავხედე წარსულს მხოლოდ იმის თვალსაზრისით, თუ რა დაგვჭირდება ხვალ ან ზეგ ჩვენი პოლიტიკისათვის“⁶.

აქედან ორი დასკვნა მაინც გამომდინარეობს:

ჭე რ ე რ თ ი, ვ. ი. ლენინი დაბეჯითებით მოითხოვდა წარსულის მეცნიერულ შესწავლას, მაგრამ ეს მას სრულიადაც არ მიაჩნდა თვითმიზნად, არც საზოგადოების ცნობისმოყვარეობის დაკმაყოფილების საშუალებად. მისთვის ხალხის თუ ერის წარსულის მეცნიერული ცოდნა აწმყოსა და მომავლის გასაღები იყო, მათი გარდაქმნისა და საზოგადოების პატრიოტული და ინტერნაციონალისტური სულისკვეთებით აღზრდის საიმედო საწესაღება.

ასევე უყურებდნენ წარსულის ისტორიას რუსეთის სოციალ-დემოკრატიის დიდი წინამორბედნი — ბ. ბელინსკი, ა. გერცენი, გ. ჩერნიშევსკი, ნ. დობროლიუბოვი და სხვები. „ჩვენ მიემართავთ წარსულს და ვეკითხებით. — წერდა ბელინსკი, — რათა აგვიხსნას აწმყო და მიგვითითოს ჩვენს მომავალზე“⁷. „მივაპყრობთ რა თვალს წარსულისაკენ, — წერდა გერცენი, — ჩვენ როგორც იანუხი ვიყუარებით მომავლისაკენ“⁸.

„მეცნიერებას და ხელოვნებას ჩვენ ვუყურებთ როგორც ცხოვრების გასამჭობინებელ დონისძიებათა, — წერდა ი. ჰევკავაძე, — ჩვენ მეცნიერებასა და ხელოვნებას მოვსთხოვთ არსებითსა პურსა ცხოვრებაში გამომცხვარსა და მშიერთათვის მოსახმარეს და გამოსადეგსა. მეცნიერებამ უნდა გვიშველოს თავის გამოცნობილ ჭეშმარიტებებით ცხოვრების ახსნა და გაგება“⁹.

ა. წერეთელი, როდესაც მიესალმებოდა არქეოლოგთა V ყრილობას, აღნიშნავდა თანამედროვეობის შესწავლის დიდ მნიშვნელობას: „მეცნიერნი! დღეს თქვენ მოსულხართ მისთვის, რომ გაჩხრიკოთ ნანგრევები, ამოილოთ იქედან ის ნაშთები და ზე-მიჰჟინოთ მათ შუქი მეცნიერებისა! დიდია თქვენი ის ღვაწლი, მაგაზედ ნაკლები არაა ჩვენი მადლობა! მარტო ამითაც, ამ ერთითაც არ თავდება თქვენი სამსახური: თქვენ დღეს მაგალითს აძლევთ სხვებს, რომ იმათაც შეისწავლონ და გამოიკვლიონ ჩვენი აწმყო ისეთივე გულმოდგინებით და სიყვარულით, როგორათაც თქვენ იკვლევო

6 ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 29, გვ. 163.

7 В. Г. Белинский, Избр. фил. соч., 1948, გვ. 348.

8 А. И. Герцен, Соч., т. IV, 1905, გვ. 137.

9 ი. ჰევკავაძე, თხზ., სრ. კრებული, ტ. III, გვ. 68 (ხაზგასმა ჩვენი, — ი. კ.).

წარსულს და ეს აუცილებლად საჭირო არის დღეს, თითქმის გამოუყვლეველისა და უცნობის ჩვენის ქვეყნისათვის¹⁰.

„ყოველივე ის, რაც ჩვენი ქვეყნის აწმყოს არ ეკორესპონდირება, — წერდა კ. გამსახურდია, — საესებით ამო ხარჯვაა ენერგიისა და ქალაღი-სა“¹¹. პროგრესული საზოგადოებრივი ძალები სხვანაირად ვერ განიხილავ-დნენ წარსულს, ისტორიას, თანამედროვეობას.

მეორე, ყოველი ისტორიული გამოკვლევა უნდა ეხმარებოდეს პროგრესულ საზოგადოებრივ კლასებს, ხელს უნდა უწყობდეს მათი პოლიტიკის გატარებას. ისტორიული მეცნიერება, რომელიც ამას უგულბებლყოფს, იგი ნამდვილად ვერ შეასრულებს თავის დიდ საზოგადოებრივ ფუნქციას.

მესამე ძირითადი ამოცანა, რომელსაც ვ. ი. ლენინი უსახავდა ისტორიულ მეცნიერებას, არის ისტორიზმის პრინციპის ბოლომდე თანმიმდევრული გატარება.

საზოგადოებათმეცნიერებაში ერთ-ერთი გადამწყვეტი მნიშვნელობის ფაქტორია ისტორიზმი. ვერ ვიტყვით, რომ იგი მხოლოდ ისტორიის მატერიალისტური გაგების მიღწევა იყოს. მას იცნობს პროგრესულ-ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიაც. მაგრამ ისტორიზმის ნამდვილად მეცნიერული გაგება მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსების სახელთანაა დაკავშირებული. ვ. ი. ლენინი წერდა: „მარქსისტული თეორიის უთუო მოთხოვნას ყოველგვარი სოციალური საკითხის გარჩევის დროს წარმოადგენს მისი ჩასმა განსაზღვრულ ისტორიულ იარჩობებში, ხოლო შემდეგ, თუ ლაპარაკია ერთ ქვეყანაზე (მაგალითად, ნაციონალურ პროგრამაზე ამა თუ იმ ქვეყნისათვის), იმ კონკრეტულ თავისებურებათა აღრიცხვა, რომლებიც ამ ქვეყანას სხვებისაგან განსხვავებენ ერთი და იმავე ისტორიული ეპოქის ფარგლებში“¹².

ისტორიზმი ისტორიული მატერიალიზმის ერთ-ერთი ძირითადი ქვაკუთხეღია. „მარქსიზმის მთელი არსი, — წერდა ლენინი, — მთელი მისი სისტემა მოითხოვს, რომ ყოველი დებულება ვანეიხილოთ მხოლოდ (ა) ისტორიულად; (ბ) მხოლოდ სხვა დებულებებთან დაკავშირებით; (ვ) მხოლოდ ისტორიის კონკრეტულ გამოცდილებასთან დაკავშირებით“¹³. საზოგადოებრივი მოვლენებისადმი ასეთი, ისტორიული მიდგომა მიაჩნდა ვ. ი. ლენინს მეცნიერული კვლევის აუცილებელ პირობად.

მეცნიერი, როცა ისტორიზმის პრინციპით ხელმძღვანელობს მას მხედველობაში აქვს ის გარემოება, რომ საზოგადოებრივი მოვლენები წარმოიშვებიან განსაზღვრული პირობების გავლენით და ვაივლიან განვითარების რთულსა და წინააღმდეგობრივ გზას. ამის გამო ვ. ი. ლენინი აღნიშნავდა „ყველაზე საიმედო საზოგადოებრივი მეცნიერების საკითხში და აუცილებელი იმისათვის, რომ ნამდვილად შევიძინოთ ჩვევა ამ საკითხისადმი სწორად მიდგომისა და არ დავიბნეთ უამრავ წვრილმანებში ან ერთმანეთთან მებრძოლ შეხედულებათა უღიდეს სხვადასხვაობაში, — ყველაზე მნიშვნელოვანი იმისათვის, რომ ამ საკითხს მეცნიერული თვალსაზრისით მივუდგეთ, — არის ის, რომ არ დავი-

¹⁰ ა. წერეთელი, თხზ., სრ. კრებული, ტ. VI, გვ. 379.

¹¹ გაზ. „ლიტერატურული გაზეთი“, 1962 წლის 1 ივნისი.

¹² ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 20, გვ. 489.

¹³ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 35, გვ. 255.

ვიწყოთ ძირითადი ისტორიული კავშირი, ყოველ საკითხს შევხედოთ იმ თვალსაზრისით, თუ როგორ წარმოიშვა ისტორიაში განსაზღვრული მოვლენა, რა და რა მთავარი ეტაპები განვლო ამ მოვლენამ თავის განვითარებაში, და მისი ამ განვითარების თვალსაზრისით შევხედოთ, თუ რად იქცა ეს მოვლენა ამჟამად¹⁴.

ამრიგად, ვ. ი. ლენინი წარმატებით იყენებდა ისტორიზმის პრინციპს, როგორც წარსულის კვლევის მეთოდოლოგიურ იარაღს. ისტორიზმის პრინციპი, უპირველეს ყოვლისა, ნიშნავს ისტორიული მოვლენის, ისტორიული საგნის თუ ფაქტის შესწავლას მის ყველა კავშირთაგან და გამეშვებებაში; მეორე, ისტორიული ფაქტის, ისტორიული მოვლენის განხილვას მოძრაობასა და განვითარებაში, ცვალებადობაში, და მესამე, ადამიანის მთელი პრაქტიკის შეტანას „საგნის სრულ განსაზღვრაში“, როგორც ჰეგელის პრაქტიკის კრიტიკიზმით და როგორც პრაქტიკული განმსაზღვრელი საგნის კავშირისა იმასთან, რაც ადამიანს სჭირდება¹⁵.

საზოგადოებრივი მოვლენებისადმი მხოლოდ ასეთი ისტორიული მიდგომა, როგორც მარქსიზმ-ლენინიზმი გვასწავლის, იხსნის ისტორიულ მეცნიერებას, შემთხვევითობათა ქაოსად და ყოველად უაზრო შეცდომათა გროვად გადაქცევისაგან. ამიტომ მატერიალისტური დიალექტიკის პრინციპი — ყველაფერი დამოკიდებულია პირობებზე, ადგილსა და დროზე — ისტორიული მეცნიერების სახელმძღვანელო პრინციპი გახდა.

მეოთხე ძირითადი ამოცანა, რომელსაც ვ. ი. ლენინი უსახავდა ისტორიულ მეცნიერებას, არის პარტიულობის პრინციპის ბოლომდე თანმიმდევრულად გატარება.

პარტიულობის პრინციპი მარქსისტულ-ლენინური მეთოდოლოგიის ერთ-ერთი საფუძველია ისტორიულ მეცნიერებაში. დოგმატიზმის წინააღმდეგ ბრძოლას, ზოგიერთი იყენებდა პარტიულობის პრინციპის დასაპირისპირებლად მეცნიერული ობიექტურობისადმი. ასეთი დაპირისპირების ცდა საბჭოთა ისტორიოგრაფიამ დროზე ამხილა, უკუაგდო და ერთხელ კიდევ ცხადყო ლენინური დებულების ჰეგელიზმის შესახებ, რომ პროლეტარული პარტიულობა პრინციპულად შეიცავს ობიექტურობას, რადგან პროლეტარიატის კლასობრივი ინტერესები საზოგადოებრივი განვითარების საერთო ტენდენციას ემთხვევა და მისი განხორციელების ძირითადი საშუალებაა.

პროლეტარული პარტიულობის დაცვა და მისი თანმიმდევრული გატარება მეცნიერულ მოღვაწეობაში მკვლევრისათვის ყოველთვის რადი იყო იოლი და უმტყიენეულო. მას გამუდმებით ესხმოდნენ და ესხმიან თავს ყოველი ჯურის ოპორტუნისტები „ტენდენციურობისათვის“, პროლეტარიატის კლასობრივ თვალსაზრისზე დგომისათვის და ა. შ. მაგრამ ნამდვილი მეცნიერი და ნამდვილი მკვლევარი რადი უშინდება ასეთ თავდასხმებს. ვ. ი. ლენინი თვითონ გვიჩვენებდა ასეთი თავდასხმების წინააღმდეგ მეცნიერის პრინციპული ბრძოლის ნიმუშს. „აი ჩემი ბედი. — წერდა ვ. ი. ლენინი 1916 წლის 18 დეკემბერს ინესა

14 ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 29, გვ. 555—556.

15 ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 32, გვ. 102—103.

არბანდს, — ერთი საბრძოლო კამპანია მეორეს მოსდევს — პოლიტიკურ სისულელეთა, უხამსობათა, ოპორტუნიზმის წინააღმდეგ და ა. შ.

ეს 1893 წლიდან. და უხამსების სიძულვილი ამის გამო. მაგრამ მე მაინც არ გავცვლიდი ამ ბედს უხამსებთან ზავზე“¹⁶.

კლასობრივ საზოგადოებაში არ არსებობს და არც შეიძლება არსებობდეს არაპარტიული, ზეკლასობრივი საზოგადოებრივი მეცნიერება. მაგრამ ამასთან დაკავშირებით იბადება კითხვა ხომ არ უშლის ხელს მეცნიერების პარტიულობა ობიექტური კვებარებების აღმოჩენას?

მარქსიზმ-ლენინიზმში აღიარებს, რომ პარტიულობაც არის და პარტიულობაც. არის პროგრესული კლასის პარტიულობა და არის რეაქციული კლასის პარტიულობა. რეაქციული კლასის პარტიულობა ხელს უშლის ისტორიული განვითარების ობიექტურ კანონზომიერებათა აღმოჩენას, რადგან ეს კანონზომიერებანი რეაქციული კლასების გარდუვალი დაღუპვის მაჩვენებელია, ამიტომ ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფია ფაქტებისა და მოვლენების ემპირიული აღწერით კმაყოფილდება, ხელს იღებს თეორიაზე, განზოგადებაზე; ან კიდევ, თუ თეორიაზე ხელის აღებას ვერ ახერხებს, მაშინ ყველაზე უცუდესი, რეაქციული თეორიით ხელმძღვანელობს, ამის გამო მათ ამ დარგში, თეორიის დარგში, არაფერი არ დაეჯერებათ.

სულ სხვაა პროგრესული კლასის პარტიულობა, პროლეტარული პარტიულობა მეცნიერებაში. პროგრესულ კლასს, პროლეტარიატს არ ეშინია ობიექტური კანონების აღმოჩენისა და მათი განხორციელების, ვინაიდან პროლეტარიატის მიზნები და ამოცანები მთლიანად ემთხვევა ისტორიული განვითარების საერთო ტენდენციას, მის მსვლელობას. ამიტომ პროლეტარიატი სისხლხორცეულად დაინტერესებულია საზოგადოების განვითარების კანონთა შემეცნებით, რათა საზოგადოება უფრო წარმატებით გარდაქმნას, ამიტომ პროლეტარული პარტიულობა მეცნიერებაში ხელს უწყობს მეცნიერული ობიექტურობის ბოლომდე თანმიმდევრულ გატარებას.

ვ. ი. ლენინმა მოგვცა ბურჟუაზიული ობიექტივიზმის კლასიკური დახასიათება. გვიჩვენა ბურჟუაზიული ობიექტივიზმის შეზღუდულობა და უსუსურობა რთულ საზოგადოებრივ-ისტორიულ მოვლენებში გარკვევისას, რომ ბურჟუაზიული ობიექტივიზმით ყოველგვარი სისაძაგლის გამართლება შეიძლება მოხერხდეს და ა. შ. ლენინი ობიექტივიზმს სრულიად სამართლიანად უპირისპირებს მატერიალიზმს, მათ განიხილავს როგორც დაპირისპირებულ ცნებებს: „ობიექტივისტი ლაპარაკობს ამა თუ იმ ისტორიული პროცესის აუცილებლობაზე, — წერდა ლენინი, — მატერიალისტი სისწორით აღნიშნავს ამა თუ იმ საზოგადოებრივ-ეკონომიურ ფორმაციას და მისგან წარმოშობილ ანტაგონისტურ ურთიერთობას. როცა ობიექტივისტი ამა თუ იმ ფაქტთა წყების აუცილებლობას ამტკიცებს, მას ყოველთვის შეიძლება ფეხი დაუსხლტეს და აღნიშნული ფაქტების აპოლოგეტის თვალსაზრისზე დადგეს“¹⁷, და მართლაც, ასე დაემართათ „ლეგალურ მარქსისტებს“, ამტკიცებდნენ, რა ისინი კაპი-

16 ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 35, გვ. 267.

17 ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 1, გვ. 480—481.

ტალიზმის გარდუვალობას და აუცილებლობას რუსეთში, მოგვევლინენ კაპიტალიზმის აშკარა აბოლოგეტებად.

მარქსისტული მატერიალიზმი ობიექტური მეცნიერებაა, იგი ბუნებასა და საზოგადოებას შეისწავლის ისე, როგორც ის არის, ყოველგვარი შელამაზებისა და შეკეთების გარეშე. მარქსისტული მატერიალიზმის დასკვნები საზოგადოების უდიდესი უმრავლესობის ინტერესებს ემთხვევა და გამოხატავს მას. ამიტომ „მატერიალისტი... ობიექტივისტზე უფრო თანმიმდევარია და უფრო ღრმად, უფრო სრულად ატარებს თავის ობიექტივიზმს. ის არ კმაყოფილდება პროცესის აუცილებლობაზე მითითებით, არამედ არკვევს, სახელდობრ, რომელი საზოგადოებრივ-ეკონომიური ფორმაცია აქლევს შინაარსს ან პროცესს, სახელდობრ რომელი კლასი განსაზღვრავს ამ აუცილებლობას“¹⁸. და მის შემდეგ, რაც გაირკვა ის, თუ რომელი კლასი განსაზღვრავს ისტორიულ პროცესს, მის აუცილებლობას, „არც ერთ ცოცხალ ადამიანს არ შეუძლია არ მიეჩნოს ამ თუ იმ კლასს (რაკი მან შეიგნო მათი ურთიერთდამოკიდებულება), არ შეუძლია არ გაიხაროს ამ კლასის წარმატებით, არ შეუძლია არ შეწუხდეს მისი მარცხის გამო, არ შეუძლია არ აღშფოთდეს იმათ წინააღმდეგ, ვინც ამ კლასს მტრობს, იმათ წინააღმდეგ, ვინც ხელს უშლის მის განვითარებას“¹⁹. სხვაგვარად შეუძლებელია.

ადამიანი საზოგადოებრივი არსებაა და იგი არ შეიძლება გულგრილი იყოს საზოგადოებრივი მოვლენებისადმი. იდეალისტებისა და ყოველი ჭურის რეაქციონერთა მოთხოვნა ობიექტურობისა მხოლოდ თვალთმაქცობაა, მხოლოდ და მხოლოდ ნიუბია ობიექტურობისა და უპარტიოების დროშით გაატარონ ყველაზე მდაბალი, ყველაზე საძაგელი პარტიულობა, ერთ მუჟა ექსპლუატატორთა ინტერესებს რომ გამოხატავს ყოველთვის.

მარქსისტულ მატერიალიზმს არ შეუძლია თვალი დახუჭოს სინამდვილის წინაშე, ამიტომ იგი „შეიცავს, ასე ვთქვათ, პარტიულობას, რაც მოვლენათა ყოველი შეფასების დროს სავალდებულოს ხდის პირდაპირ და აშკარად დადგომას განსაზღვრული საზოგადოებრივი ჯგუფის თვალსაზრისზე“²⁰.

საზოგადოებრივ მეცნიერებათა პარტიულობის შესახებ ვ. ი. ლენინი წერდა: „ემპირიოკრიტიციზმის გნოსეოლოგიური სქოლასტიკის უკან არ შეიძლება არ დავიანახოთ პარტიათა ბრძოლა ფილოსოფიაში, ბრძოლა, რომელიც საბოლოო ანგარიშში გამოხატავს თანამედროვე საზოგადოების მტრული კლასების ტენდენციებსა და იდეოლოგიას. ახალი ფილოსოფია ისევე პარტიულია, როგორც ორიათასი წლის წინათ იყო. მებრძოლი პარტიები არსებითად მატერიალიზმი და იდეალიზმია. მხოლოდ დაფარული გელერტულ-შარლატანური ახალი სახელწოდებით ან ჭკუამოკლე უპარტიულობით“²¹.

მეცნიერებათა პარტიულობის ყოველი მოწინააღმდეგე საქმეს ისე სახავს, თითქოს თავს სწირავდეს ჭეშმარიტებას, თითქოს ჭეშმარიტებას იცავდეს პარტიულობისაგან, ტენდენციურა, სუბიექტური განცდებისაგან, ემოციებისაგან. ცნობილია, ვ. ი. ლენინმა თუ როგორ გააკრიტიკა ნ. ა. რუბაკინი, რომელიც აცხადებდა, რომ არასოდეს არავითარ პოლემიკაში არ მიუღია მო-

18 ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 1, გვ. 481.

19 ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 2, გვ. 664.

20 ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 1, გვ. 481.

21 ვ. ი. ლენინი, მატერიალიზმი და ემპირიოკრიტიციზმი, 1955, გვ. 653.

საწილეობა, რადგან „უმრავლეს შემთხვევაში პოლემიკა ერთ-ერთი საუკეთესო ხერხია ყოველგვარ ადამიანურ ემოციათა საშუალებით ჭეშმარიტების გაბუნდოვანებისათ“. ამის გამო ვ. ი. ლენინი აღნიშნავდა, რომ რუბაკინს ვერ გაუგია ის, რომ „ადამიანურ ემოციათა“ გარეშე არ ყოფილა, არ არის და არც შეიძლება იყოს ჭეშმარიტების ადამიანური ძიება“²².

ვ. ი. ლენინი მარქსიზმის ძალასა და უძლეველობას ხედავდა იმაში, რომ იგი „... უმკაცრეს და უმაღლეს მეცნიერულობას (როგორც საზოგადოებრივი მეცნიერების უკანასკნელი სიტყვა) აერთებს რევოლუციონერობასთან, და აერთებს არა შემთხვევით, არა მარტო იმიტომ, რომ დოქტრინის დამფუძნებელი პირადად მეცნიერიც იყო და რევოლუციონერიც. არამედ აერთებს თვით თეორიაში შინაგანად და განუყრელად“²³.

ამრიგად, მეცნიერების პარტიულობა და მეცნიერული ობიექტურობა ერთმანეთს კი არ გამოირიცხავენ, არამედ, ერთმანეთს ავსებენ.

ყოველივე ზემოთ აღნიშნული სრულებით არ ნიშნავს ბურჟუაზიული მეცნიერების მიღწევათა უკუგდებას, მასზე უარისთქმას. ბურჟუაზიულ მეცნიერებს „შეუძლიათ მეტად საგულისხმო ნაშრომები მოგვეცენ ჭიმიის, ისტორიის, ფიზიკის სპეციალურ დარგებში“ მაგრამ მათ „ერთი სიტყვაც არ დაეჭერება, რაკი ლაპარაკი ფილოსოფიაზე ჩამოვარდება“²⁴. აქ მდგომარეობა ამ მხრივაც უცვლელია თვით ამ მეცნიერებათა ჩასახვის დღიდან მოყოლებული დღემდე, რადგან მეცნიერება საერთოდ, საზოგადოებათმეცნიერება განსაკუთრებით, არასოდეს არ მდგარა და არც შეიძლება იდგეს პარტიულობის გარეშე, პოლიტიკის გარეშე, ამიტომაც ისტორიული მეცნიერება ორ სისტემას შორის გაჩაღებული იდეოლოგიური ბრძოლის მოწინავე ცეცხლის ხაზი.

მეხუთე ძირითადი ამოცანა, რომელსაც ვ. ი. ლენინი უსახავდა ისტორიულ მეცნიერებას, არის ჩაგრული კლასების მიერ განხორციელებულ რევოლუციურ გადატრიალებათა, როგორც ბუნებრივი, კანონზომიერი და გარდუვალი მოვლენის შესწავლა.

მარქსიზმ-ლენინიზმი გვასწავლის: კაპიტალიზმიდან სოციალიზმზე გადასვლა შეიძლება განხორციელდეს არა ნელი ცვლილების გზით, არა რეფორმების გზით, არამედ კაპიტალისტური წყობილების მხოლოდ თვისობრივი შეცვლის გზით, რევოლუციის გზით. „მარქსიზმის მოძღვრებით... — წერდა ვ. ი. ლენინი, — ისტორიის ნამდვილი მამოძრავებელია კლასთა რევოლუციური ბრძოლა; რეფორმები ამ ბრძოლის არამთავარი შედეგია, არამთავარი იმიტომ, რომ ისინი გამოხატავენ უხეირო ცდებს — შეასუსტონ, მოაღუნონ ეს ბრძოლა და სხვ. ბურჟუაზიულ ფილოსოფოსთა მოძღვრებით, პროგრესის მამოძრავებელია სოლიდარობა საზოგადოების ყველა ელემენტისა... პირველი მოძღვრება მატერიალისტურია. მეორე იდეალისტური. პირველი — რევოლუციურია. მეორე — რეფორმისტული. პირველი ასაბუთებს პროლეტარიატის ტაქტიკას თანამედროვე კაპიტალისტურ ქვეყნებში, მეორე — ბურჟუაზიის ტაქ-

²² ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 20, გვ. 310.

²³ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 1, გვ. 387.

²⁴ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 14, გვ. 437.

ტრასაში. ამიტომ პროლეტარიატის კლასობრივი ბრძოლა ბურჟუაზიის წინააღმდეგ ბოლომდე უნდა იქნას მიყვანილი; უკუგდებულ უნდა იქნას პროლეტარიატისა და ბურჟუაზიის ინტერესთა კარმონიის რეფორმისტული პოლიტიკა.

მუშათა კლასის რევოლუციური ბრძოლა საკუთარი და მთელი ხალხის კლასობრივი და ეროვნული თავისუფლებისათვის ისტორიულად აუცილებელი და პროგრესული ბრძოლაა. რადგან იგი ისტორიული განვითარების ობიექტურ ტენდენციას ემთხვევა. ობიექტური კანონზომიერების განხორციელების საშუალებაა.

დალექტიკური მატერიალიზმიდან ცნობილია, რომ განვითარება წარმოებს შინაგან წინააღმდეგობათა გახსნის, ამ წინააღმდეგობათა ბაზაზე დაპირისპირებულ ძალთა დაჯახების წესით, რათა დაძლეულ იქნას ეს წინააღმდეგობანი. განვითარების ამ კანონს ემორჩილება ბურჟუაზიული საზოგადოებაც. მასში დაპირისპირებულთა ბრძოლა ბურჟუაზიისა და პროლეტარიატის კლასობრივი ბრძოლაა, რომელსაც საქმე მიჰყავს სოციალისტურ რევოლუციამდე, სოციალიზმის გამარჯვებამდე. ამიტომ პროლეტარიატის კლასობრივი ბრძოლა სავსებით ბუნებრივ და გარდუვალ მოვლენას წარმოადგენს. ისტორიული მეცნიერება, თუ მას სურს ემსახურებოდეს კაცობრიობის პროგრესულ ძალებს კაპიტალიზმსა და რეაქციის წინააღმდეგ ბრძოლაში, უნდა ააშკარავებდეს და ამოხსნიდეს კაპიტალისტური წესების წინააღმდეგობებს, წინ უნდა სწევდეს და ავითარებდეს კლასებისა და კლასთა ბრძოლის მარქსისტულ-ლენინურ თეორიას და ის უნდა მიჰყავდეს კომუნისტური საზოგადოების აშენებისა და კლასების ლიკვიდაციის გზებისა და მეთოდების დასაბუთებამდე. ამდენად, ისტორიული მეცნიერების, როგორც პოლიტიკური მეცნიერების, როლი ყოველდღიურად იზრდება, ისტორიის ქმნადობაში მასების შეგნებულ მოწინააღმდეგობის ზრდასთან დაკავშირებით. ამიტომ ცხადია, თუ რატომ უნერგავს მარქსიზმ-ლენინიზმი, ისტორიული მეცნიერება (ამ ცნების ფართო გაგებით) გამარჯვების რწმენას კაპიტალის ტყვეობაში მყოფ მშრომელთა მილიონიან მასებს.

მეექვსე ძირითადი ამოცანა, რომელსაც ვ. ი. ლენინი უსახავდა ისტორიულ მეცნიერებას, არის თანამედროვეობის შესწავლა.

თანამედროვეობა ხილია წარსულსა და მომავალს შორის. ამ ხილს გადაეყვართ არა მარტო მომავალში, არამედ აწმყოსა და მომავლის საჭიროებისათვის — წარსულშიც. მასზე დიდადა დამოკიდებული არა მარტო ის, თუ როგორ მომავალს განუმზადებენ თავიანთ თავს ხალხები, ერები და ადამიანები, არამედ ისიც, თუ რა ადგილს დაიჭერენ ისინი ისტორიაში. ამიტომაც უნდა აღიჭურვონ ერები ისტორიული გამოცდილებით და დაბეჭითებით აკეთონ, პატიოსნად აშენონ ეს ხილი — ჩვენნი თანამედროვეობა, თუ სურთ მოიახლოვონ ბედნიერი მომავალი და მტკიცედ დაიმკვიდრონ საბატო ადგილი ისტორიაში. სწორედ ამ გარემოებამ და არა

ადამიანთა უბრალო ცნობისმოყვარეობამ განაპირობა ისტორიული მეცნიერების ჩასახვა და განვითარება. ამიტომ მას, როგორც ცოდნის გარკვეულ დარგს, თავიდანვე დაჰყვა დიდი საზოგადოებრივი ფუნქცია, თავიდანვე განისაზღვრა მისი სოციალური დანიშნულება.

ისტორიული მეცნიერების ასეთმა დანიშნულებამ განაპირობა ის დიდი ყურადღება, რომელსაც უთმობდნენ მას საზოგადოების პროგრესული ძალები. საკმარისია დავიმოწმოთ მარტო ნ. გ. ჩერნიშევსკი: „შეიძლება არ იცოდეთ, არ გრძობდეთ მის წრეებს მათემატიკის, ბერძნული ან ლათინური ენების, ქიმიის შესწავლისაკენ, შეიძლება არ იცოდეთ ათასი მეცნიერება და მაინც იყო განათლებული ადამიანი. მაგრამ არ უყვარდეს ისტორია შეუძლია მხოლოდ იმ ადამიანს, რომელიც სავსებით განუვითარებელია გონებრივად“²⁶.

ამასთან უნდა ითქვას, რომ ისტორია, წარსული აინტერესებს საზოგადოების არა მარტო პროგრესულ, არამედ რეაქციულ ძალებსაც. მაგრამ ყველას არა ერთნაირად, არა ერთი და იმავე მიზნით. ახალგაზრდა, რევოლუციური კლასები ისტორიაში ეძებდნენ და ეძებენ აწმყოს მასალას და მომავლის გასაღებს, აქედან იღებს სათავეს მათი რევოლუციური რომანტიზმი. ხოლო საზოგადოების დრომოკმული ძალები, რეაქციული კლასები წარსულს მისტირიან, როგორც ახალგაზრდობის წლებს, და აიღვალევენ მას, რაკი მომავალი მათ არაფერს უქადის სასიკეთოს. აქედან იღებს სათავეს მათი რეაქციული რომანტიზმი.

ახალგაზრდა, პროგრესული კლასების რევოლუციურ რომანტიზმს ყოველთვის კვებავდა და კვებავს ჯანსაღი ოპტიმიზმი, ურყევი რწმენა მომავლისადმი. თანამედროვეობა რევოლუციური კლასებისათვის ისტორიული მოღვაწეობის არენაა, ის სამჭედლოა, სადაც ისინი თავიანთ საუკეთესო მომავალს სჭედენ. ამიტომ მათ, ამ პროგრესულ-რევოლუციურ კლასებს, არ შეუძლიათ არ იყვნენ დაინტერესებულნი თანამედროვეობის მეცნიერული შესწავლით, მისი ისტორიის შექმნით. მაგრამ სულ სხვა მდგომარეობაშია საზოგადოების დრომოკმული ძალები, რეაქციული კლასები. მათს რეაქციულ რომანტიზმს ყოველთვის კვებავდა და კვებავს ანტი-საზოგადოებრივი იდეები, პესიმიზმი, უიმედობა და ურწმუნობა მომავლისადმი, გულგატეხილობა აწმყოსადმი. თანამედროვეობა რეაქციული კლასებისათვის ისტორიული მოღვაწეობის დასასრულია, მათი აღსასრულის დასაწყისია. ამის გამო მათ სრულიად არ აინტერესებთ თანამედროვეობის ისტორიის შექმნა, მისი მეცნიერული შესწავლა, რომელიც რეაქციული კლასების გარდუვალი განადგურების აღიარება იქნებოდა მხოლოდ.

ამრიგად, თანამედროვეობის ისტორია სჭირდებათ საზოგადოების პროგრესულ ძალებს, რევოლუციურ კლასებს და ისინი ამას მოითხოვენ ისტორიული მეცნიერებისაგან. თანამედროვეობის ისტორია აფრთხობს საზოგადოების დრომოკმულ ძალებს, რეაქციულ კლასებს და ისინი მას უარყოფენ

²⁶ Н. Г. Чернышевский, ППС, т. I, 1930_ გვ. 143.

როგორც მეცნიერებას, ასეთად მიაჩნიათ მხოლოდ შორეული წარსულის ისტორია.

ასეთია თანამედროვეობის ისტორიისადმი დამოკიდებულების სოციალური საფუძვლები.

დღეს ისტორიული მეცნიერებისაგან უფრო მეტ ყურადღებას მოითხოვენ თანამედროვეობის, ახლო წარსულის შესწავლისა და სოციალისტური და კომუნისტური მშენებლობის მდიდარ გამოცდილებათა განზოგადებისადმი. მაგრამ არა იმიტომ, რომ შორეულ ეპოქათა შესწავლის აქტუალობას უარყოფენ, არამედ, ჯერ ერთი, იმის გამო, რომ ჩვენი ხალხის ახლო წარსული და თანამედროვეობა, მის შორეულ წარსულთან შედარებით, ნაკლებადაა შესწავლილი; მეორე, საბჭოთა ხალხის მდიდარ ისტორიულ გამოცდილებათა მეცნიერულ განზოგადებას დღეს უაღრესად დიდი მნიშვნელობა აქვს იმ ხალხებისათვის, რომლებიც თავს აღწევენ კაპიტალის ტყვეობას და თავიანთი სოციალური და ეროვნული აღორძინებისაკენ მიემართებიან ისეთივე გზით, რომლითაც საბჭოთა ხალხმა მიაღწია მსოფლიო-ისტორიული მნიშვნელობის გამარჯვებებს ამ ნახევარი საუკუნის მანძილზე. და ბოლოს, მესამე, თანამედროვეობისა და ახლო წარსულის მეცნიერულმა შესწავლამ ახალი შრომითი გმირობისათვის უნდა აღაგზნოს კომუნიზმის შეგნებული მშენებელი — საბჭოთა ხალხი.

ეს მიზანი მაშინ იქნება გამართლებული, თუ თანამედროვეობის ან ახლო წარსულის შესახებ შექმნილი ისტორიული ნაშრომი იქნება არა დუნე, არამედ მგზნებარე, ბოლშევიკური პუბლიცისტიკის ცეცხლით გაღვივებული მოთხოვნა საბჭოთა ადამიანების დიდ და საგმირო საქმეებზე; იგი უნდა აღაგზნებდეს მასებს ახალი საგმირო საქმეებისათვის კომუნიზმის მშენებლობის ყველა ფრონტზე²⁷. ასეთ ამოცანას უსახავდა ვ. ი. ლენინი ბოლშევიკ პუბლიცისტებსა და თანამედროვეობის ისტორიკოსებს. იგი წერდა: „ჩვენ უნდა ვაქეთოთ პუბლიცისტების მუდმივი საქმე — ვწეროთ თანამედროვეობის ისტორია და ვეცადოთ ვწეროთ იგი ისე, რომ ჩვენი ყოფაცხოვრების აღწერილობა შეძლებისდაგვარ დახმარებას უწყევდეს მოძრაობის უშუალო მონაწილეებს და გმირ-პროლეტარებს იქ, მოქმედების ადგილზე, — ვწეროთ ისე, რომ ხელი შევეწყვოთ მოძრაობის გაფართოებას, ბრძოლის ისეთი საშუალებების, ხერხებისა და მეთოდების შეგნებულად შერჩევას, რომლებსაც შეეძლებათ ძალეზის ნაკლები დახარჯვით მოგვეცენ ყველაზე დიდი და ყველაზე მტკიცე შედეგები“²⁸.

აი, რა დიდ მნიშვნელობას აძლევდა ლენინი თანამედროვეობის ისტორიას. ამიტომ მისი შექმნა გადაუდებელ ამოცანად დგას დღეს საბჭოთა ისტორიკოსების წინაშე; რადგან როგორც ვ. ი. ლენინი გვასწავლიდა, საჭიროა „... ძალეზის 99/100-ს დაევალოს იმის და მუშავება, რაც პრაქტიკულად და დაუყოვნებლივ არის საჭირო ჩვენი მშენებლობისათვის“²⁹.

ვ. ი. ლენინისათვის ისტორია წარმოადგენდა კანონზომიერ უწყვეტ პროცესს, რომლის გაგებაც საშუალებას გვაძლევს წინასწარ დავინახოთ საზოგადო-

²⁷ ო. კ ა ჯ ა რ ა ვ ა, ლენინი და ისტორიული მეცნიერება, თბილისი, 1965, გვ. 178—191.

²⁸ ვ. ი. ლ ე ნ ი ნ ი, თხზულებანი, ტ. 8, გვ. 108.

²⁹ ვ. ი. ლ ე ნ ი ნ ი, თხზულებანი, ტ. 33, გვ. 14—15 (ხაზგასმა ჩვენია, — ო. კ.).

ების მოძრაობის შემდგომი მიმართულება. ამრიგად, ლენინისათვის ისტორია და თანამედროვეობა განუყრელად იყო ერთმანეთთან დაკავშირებული³⁰. ვ. ი. ლენინის აზრით, საზოგადოების ისტორიული განვითარების ანალიზი მნიშვნელოვანია არა მხოლოდ იმ აზრით, რომ ახსნას წარსული, არამედ იმ აზრითაც, რომ უშიშრად განწვერიტოს მომავალი მისი განხორციელებისაკენ მიმართული გაბედული პრაქტიკული მოღვაწეობისათვის.

მეშვიდე ძირითადი ამოცანა, რომელსაც ვ. ი. ლენინი უსახავდა ისტორიულ მეცნიერებას, არის ხელსაყრელი პირობების შექმნა თანამედროვეობის მეცნიერული ისტორიის შესაქმნელად.

ვ. ი. ლენინი უაღრესად მომთხოვნი იყო საერთოდ თავისთავისა და კოლექტივის მიმართ, კერძოდ, მეცნიერებისადმი, განსაკუთრებით კი მეცნიერ-ისტორიკოსების მიმართ. ამიტომ მას, გრძნობდა რა პროფესიონალ-ისტორიკოსისა და მოყვარულ-ისტორიკოსის მთელ პასუხისმგებლობას, არ შეეძლო წინასწარი ხელსაყრელი პირობების შემზადების გარეშე მოეწოდებინა მეცნიერებისათვის ეწერათ თანამედროვეობის ისტორია.

თანამედროვეობის ისტორიის შესწავლის ხელსაყრელ პირობათა შორის ერთ-ერთ დიდ მნიშვნელოვან პირობად ვ. ი. ლენინი თვლიდა მიმდინარე ისტორიული პროცესის უშუალო შემოქმედთა მონაწილეობას თანამედროვეობის ისტორიის შექმნაში. ამის შესახებ ნათლად და გარკვევით გამოთქვა თავისი თვალსაზრისი ვ. ი. ლენინმა იმ რეცენზიაში, რომელიც მან დაწერა 1913 წელს სამაზრო კომიტეტის მდივნის ალ. ტოდორსკის წიგნზე „ერთი წელი შაშხანითა და გუთნით“. „ავტორი აგვიწერს, — აღნიშნავდა ლენინი, — ვესეგონსკის მაზრაში საბჭოთა ხელისუფლების მშენებლობისათვის წარმოებული მუშაობის ხელმძღვანელთა მოღვაწეობის ერთი წლის გამოცდილებას, — ჯერ სამოქალაქო ომს, ადგილობრივი კულაკების აჯანყებას და მის ჩანშობას, შემდეგ «ცხოვრების მშვიდობიან მშენებლობას». რაც შეიძლება ფართოდ უნდა გავავრცელოთ ეს წიგნი და ვისურვოთ, რათა მასაში და მასასთან მომუშავე, ნამდვილი ცხოვრების შიგ შუაგულში მოქმედ მუშაკთა რაც შეიძლება მეტმა რიცხვმა მოჰკიდოს ხელი თავისი გამოცდილების აღწერას. რამდენიმე ასეული ან თუნდაც რამდენიმე ათეული საუკეთესო, უაღრესად მართალი, მეტად სადა, საგულისხმო ფაქტიური შინაარსით მეტად მდიდარი ასეთი აღწერის გამოცემა შეუდარებლად უფრო სასარგებლო იქნებოდა სოციალიზმის საქმისათვის, ვიდრე ბევრი საგაზეთო თუ საკურნალო ნაშრომი და წიგნი გაწაფული ლიტერატორებისა, რომლებიც ძალიან ხშირად ქალაქის იქით ცხოვრებას ვერ ხედავენ“³¹.

ამიტომ არის რომ დიდი ინტერესით იკითხება ისტორიულ პროცესში (რევოლუცია, სოციალისტური მშენებლობა, სამამულო ომი და ა. შ.) უშუალო მონაწილეთა ხელიდან გამოსული მემუარები, მოგონებები და ისტორიული ნარკვევები. ასეთ წიგნებს დიდი შემეცნებითი და აღმზრდელი მნიშვნელობა აქვთ. დიდია მათი საზოგადოებრივი ფუნქცია და ემოციური ზემოქმედების უნარი.

³⁰ XIII международный конгрессо исторических наук, Москва, 16—23 августа 1970 года, Доклады Конгресса, т. I, ч. I, с. 45.

³¹ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 28, გვ. 482—483.

ვ. ი. ლენინის მიერ ისტორიული მეცნიერების წინაშე დასახულმა ამოცანებმა შემდგომი განვითარება და კონკრეტიზაცია ჰპოვეს საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის XXIV ყრილობის ისტორიულ გადაწყვეტილებებსა და კომუნისტური პარტიის გენერალური მდივნის ლ. ი. ბრეჟნევის მოხსენებებსა და სიტყვებში.

საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის XXIV ყრილობის ისტორიულ გადაწყვეტილებებს წითელ ზოლად გასდევს აზრი იმის შესახებ, რომ კომუნიზმის მშენებლობის აუცილებელი პირობაა: კომუნიზმის მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის შექმნა და ახალი ადამიანის ჩამოყალიბება, ამასთან, ყრილობამ აღნიშნა საზოგადოებრივ მეცნიერებათა უდიდესი როლი ახალი ადამიანის აღზრდასა და ჩამოყალიბებაში. აქ დიდია ისტორიული მეცნიერების როლი, იგი ახალი ადამიანის პატრიოტიზმისა და ინტერნაციონალური სულისკვეთებით აღზრდის უებარი იარაღია. გარდა ამისა, ისტორიული მეცნიერება, თუ იგი თანამედროვეობის ნამდვილ სამსახურშია, ხელს უწყობს და აჩქარებს მასების შემოქმედებით მონაწილეობას კომუნიზმის მშენებლობაში, უკეთესობისაგან თანამედროვეობის გარდაქმნაში. ამიტომაც რომ კომუნისტური პარტია განსაკუთრებით პირველხარისხიან ამოცანად უსახავს ისტორიულ მეცნიერებას მასების შემოქმედებითი შრომის შედეგებისა და გამოცდილების, თანამედროვეობის შესწავლა-განზოგადებას.

საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის XXIV ყრილობამ, ხელმძღვანელობდა რა ლენინური პრინციპებით, ახალი ამოცანები დაუსახა საზოგადოებათმეცნიერებას. ამ ამოცანათა შორის ძირითადი და არსებითია ის, რომლის შესახებაც ამბობდა პარტიის ცენტრალური კომიტეტის გენერალური მდივანი ლ. ი. ბრეჟნევი: „ს ა ზ ო გ ა დ ო ე ბ რ ი ვ მ ე ც ნ ი ე რ ე ბ ა თ ა ს უ ლ უ ფ რ ო მ კ ვ ე თ რ ი შ ე მ ო ბ რ უ ნ ე ბ ა ა წ მ ყ ო ს ა და მ ო მ ა ვ ლ ის ა ქ ტ უ ა ლ უ რ ი პ რ ო ბ ლ ე მ ის შ ე მ უ შ ა ვ ე ბ ის ა კ ე ნ, აი რ ა გ ვ ჳ ი რ დ ე ბ ა ჩ ე ე ნ“³².

³² ლ. ი. ბრეჟნევი, სკკპ ცენტრალური კომიტეტის საანგარიშო მოხსენება საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის XXIV ყრილობას 1971 წლის 30 მარტს, თბილისი, 1971, გვ. 119.

Д. Г. ГУЛИА

АНГЛИЯ И БУХАРЕСТСКИЙ МИР 1812 ГОДА

Бухарестский мир, заключенный 16(28) мая 1812 года, знаменовал собой более чем пятилетнюю войну между Россией и Турцией, в продолжении которой на Дунайском фронте военных действий сменилось шесть русских главнокомандующих. Русско-турецкая война проходила на фоне бурных внешнеполитических событий. Наполеоновская Франция и буржуазно-аристократическая Англия — два наиболее экономически развитых государства того времени — боролись за гегемонию как в Европе, так и в колониях. И в эту борьбу — то явную, то скрытую, была вовлечена и Россия. Показателен тот факт, что в течение 1806—1812 гг. внешняя политика России дважды была переориентирована проанглийской на профранцузскую и вновь на проанглийскую.

Мир в Бухаресте Александр I назвал «богодарованным», ибо обстановка в Европе настолько накалилась, что вот-вот можно было ожидать взрыва.

Значение заключения мирного договора с Турцией в Бухаресте трудно переоценить. Этот договор знаменовал собой военную победу России над Турцией, так и политическую над Францией. Ведь Наполеон придавал важное значение участию турецкой армии на своем крайнем правом фланге в войне против России¹. Но мир был заключен и «пятьдесят тысяч русских были переброшены от берегов Дуная к Неману и левый фланг русских был обезопасен от французского наступления»². Правда, переговоры с Турцией были заключены слишком поздно для того, чтобы помешать нашествию наполеоновской армии, но дунайская армия сыграла большую роль при отступлении французов³. Некоторые английские историки считают, что русско-турецкий мирный договор во многом предопределил неудачный исход «русской кампании» Наполеона и способствовал его окончательному падению⁴.

Необходимо отметить, что изучаемый вопрос имеет важное значение как для истории «восточной» политики России, так и для истории русско-английских отношений.

Несмотря на то, что и в русской, и в советской, и в зарубежной историографии существует много работ, посвященных, как русско-турецкой войне 1806—1812 гг., так и международным отношениям того же периода, тем не менее вопрос о русско-английских отношениях периода войны и действительной роли Англии в заключении Бухарестского мира изучен весьма слабо.

¹ Н. И. К а з а к о в, «Из истории Бухарестского мирного договора 1812 г.», «История СССР», 1967, № 3, стр. 128.

² G. A. R. Marriott, «Castlereagh», L. 1936, стр. 192.

³ «The political History of England», V. XI. L. 1911, стр. 123.

⁴ E. F. Malcolm-Smith, «The life of Stratford Canning (Lord Stratford de Redcliffe)» L. (1933), стр. 49.

В зарубежной историографии вопрос о роли Англии в заключении Бухарестского мира затронуты в работах Р. В. Сетона-Ватсона (R. W. Seton-Watson), В. Д. Париера (V. G. Puryear), Д. А. Р. Марриотта (G. A. R. Marriot) и др. Но, пожалуй, наибольший интерес представляет работа немецкого историка Пауля Рюттера: «Турция, Англия и русско-французский союз 1807—1812 гг.», написанная на основе Архивов британского министерства иностранных дел.

В Советской историографии изучаемый вопрос наиболее широко представлен в работе Н. И. Казакова: «М. И. Кутузов в период русско-турецкой войны. 1811—1812 гг. «Исследуемый вопрос затрагивается, также и в работах О. П. Марковой, И. Г. Гуткиной и др.

В данной статье автором используются материалы, опубликованные в VI томе, осуществленного в СССР многотомного издания «Внешняя политика России XIX и начала XX века», а также в III томе сборника документов «М. И. Кутузов». В основу статьи, наряду с русской, советской и зарубежной литературой, опубликованными источниками, положены архивные источники, характеризующие русско-турецкие и русско-английские отношения исследуемого периода.

* * *

В марте 1811 года главнокомандующим Молдавской армией был назначен ученик и соратник Суворова М. И. Кутузов.

С прибытием его к армии, военные действия активизировались, хотя у Кутузова было почти в два раза меньше солдат, чем у турок⁵. Основные силы турецкой армии были расположены против центра русской армии и занимали крепости Видин и Шумлу.

В начале июня 1811 г. русскому командованию стало известно, что турки готовят мощное наступление в направлении крепости Рушук. Кутузов решил принять сражение и 23 июня (5 июля) произошла битва у Рушука. Несмотря на огромное превосходство в людях⁶, потеряв около 5 тысяч человек убитыми и ранеными, турки бежали. Но для того, чтобы принудить их к миру, этого было недостаточно. Войска великого визиря, скрывавшиеся в крепостях, были еще достаточно боеспособными. И Кутузов пошел на хитрость. Он перевел всю армию на левый берег Дуная и взорвал крепость Рушук, создав видимость отступления. В Константинополе ликовали — Оттоманская Порта считала, что русская армия обескровлена и настало время добить ее. В конце августа турецкие войска начали переправляться через Дунай. Дождавшись момента, когда турецкая армия была разделена на две части, Кутузов послал в обход, на правый берег Дуная, корпус генерала Маркова, который внезапным ударом уничтожил лагерь турецких войск. Переправившаяся же через Дунай основная часть турецкой армии, была обнаружена и прижата к берегу Дуная. В ночь на 3(15) октября великий визирь, бросив окруженную армию, бежал в Рушук⁷, а

⁵ В начале 1811 г. Александр I приказал отвести за Днестр пять из девяти дивизий Дунайской армии и четыре полка перебросить с Кавказа на Волынь для усиления 3-ей («обсервационной») армии. А. В. Фадеев, «Россия и Кавказ первой трети XIX в.», М., 1960, стр. 157.

⁶ У Кутузова было немногим более 15 тыс. человек и 114 орудий, а у турок — 60 тыс. и 78 орудий; П. А. Жилин, «Разгром турецкой армии в 1811 г.», М., 1952, стр. 30.

⁷ Подробнее о военных действиях в 1811 г. см. П. А. Жилин, Указ. соч.

11(23) октября Кутузов заключил с визирем перемирие. Через несколько дней остатки турецких войск капитулировали. Начались длительные переговоры о мире, который так был необходим России.

19 октября в Журжеве состоялось первое заседание мирной конференции между турецкими и русскими уполномоченными. Переговоры проходили в очень сложной обстановке. Каждый пункт договора вызывал ожесточенные споры⁸. И все же к 31 октября были обсуждены и приняты все основные статьи будущего русско-турецкого договора. Но в середине ноября турецкий уполномоченный Галиб-эфенди сообщил, что султан не утвердил основы выработанного договора и 31 декабря глава русских уполномоченных А. Я. Италинский объявил, что «так как султан отказал в ратификации оснований мира, принятых великим визирем, то император со своей стороны... приказал разорвать перемирие» и признал окруженную турецкую армию военнопленных⁹.

Но Кутузов прекрасно понимал, как важен и необходим для России мир с Турцией и поэтому невоспретил турецким представителям остаться в Бухаресте, не желая окончательно прерывать переговоры¹⁰. К концу 1811 г. отношения между Россией и Францией настолько ухудшились, что многие политики предсказывали начало военных действий в самом скором времени¹¹. Английский историк Сетон-Ватсон писал: «В течении 1811 г. отношения между Наполеоном и царем постепенно ухудшались в той степени, вкакой Россия выходила из континентальной системы»¹².

В предверии войны с Францией России было необходимо срочно заключить мир с Турцией и найти союзников для предстоящей борьбы с Наполеоном.

В первую очередь взгляд Александра I обратился к Австрии, своей бывшей союзнице в войне против Наполеона. В конце 1810 г. на находящегося в Вене русского дипломата П. А. Шувалова были возложены полномочия на ведение переговоров с министром иностранных дел Австрии Меттернихом, о возможности заключения союза с Австрией и совместных действиях в случае нападения Франции на одно из государств. Но переговоры ни к чему не привели. Австрийское правительство было недовольно ходом русско-турецкой войны, в частности, оно боялось, что к России отойдут турецкие владения в Европе — Молдавия и Валахия, на которые в Австрии давно имели виды. А надежда поживиться за счет Турции, с помощью Наполеона, окрепла после брака сестры австрийского императора Марии-Луизы с французским императором. И Меттерних угрожал, что если России удастся заключить выгодный мир с Турцией, то Австрия сблизится с Франци-

⁸ См. «Материалы к истории восточного вопроса в 1811—1813 гг.», М., 1901, Протоколы конференций в Журжеве, 1811, стр. 1—39.

⁹ Там же, стр. 39.

¹⁰ М. И. Кутузов Н. П. Румянцеву 3 (15) января 1812 г. М. И. Кутузов, Сборник документов, т. III, стр. 764—766.

¹¹ А. Б. Куракин Н. П. Румянцеву 2 (14) августа 1811 г. «Внешняя политика России XIX-начала XX века» (ВНР). Документы Российского Министерства иностранных дел, серия первая, 1801—1815 гг., т. VI, М., 1962, стр. 145, А. И. Чернышев Н. П. Румянцеву 7 (19) сентября 1811 г; Там же, стр. 171.

¹² R. W. Seton-Watson, «Britain in Europe», Cambridge, 1938, стр. 27.

ей¹³. А несколько позже австрийский посол в Константинополе (интернунций) Штюрмер получил от Наполеона награду — 10 тысяч лудиоров за старание затянуть русско-турецкие переговоры¹⁴.

В феврале 1811 г. Александр I обратился к прусскому королю Фридриху-Вильгельму III с письмом, в котором характеризовал внешнеполитическую обстановку, силы, которыми обладает Россия для противопоставления армии Наполеона и предложил королю военный союз против Франции¹⁵.

Но Пруссия даже если и хотела такого союза, то не посмела сделать ни одного шага в этом направлении. В прусских крепостях стояли французские гарнизоны, а маршал Даву был готов в любой момент оккупировать Пруссию, по команде Наполеона¹⁶. И в февралемарте 1812 г. Наполеон принудил Пруссию и Австрию заключить с ним союзные договоры. Пруссия обязывалась поставить Наполеону 20 тыс. солдат, а Австрия — 30 тыс. для предстоящей войны с Россией. Кроме того, Пруссия должна была в счет своего долга дать Наполеону большое количество продовольствия.

Готовясь к войне с Россией, Наполеон прилагал все усилия для того, чтобы политически изолировать Россию. Он всячески мешал России заключить мир с Турцией, даже во время расцвета русско-французских отношений. Вся деятельность французского посла в Константинополе, Себастиани обнаруживает стремление Наполеона использовать Турцию против России¹⁷. Наполеон надеялся, что Россия, принужденная держать значительные силы на отдаленном от западных границ театре войны в Турции, истощит свои средства и не будет в состоянии противиться его нашествию.

После того, как в Париже стало известно о поражении турок у Слободзеи, немедленно в Константинополь были посланы курьеры, чтобы побудить Османскую Порту продолжить войну, но турки не желали воевать и «надеялись, пользуясь грозой, наступавшею с Запада, помириться с Россией без больших уступок»¹⁸.

21 января 1812 г. Наполеон направил в Константинополь предложение о военном союзе, направленном против России. Тайным договором предусматривалось нападение на Россию 100-тысячной турецкой армии, в случае начала франко-русской войны. Франция же гарантировала возвращение Турции Молдавии, Валахии и Крыма¹⁹. Предложение Наполеона поддержал интернунций, который предложил послать австрийских офицеров в турецкую штаб-квартиру для разработки плана совместного похода против России²⁰.

¹³ П. А. Шувалов Н. П. Румянцеву 28 января (9 февраля) 1811 г. ВПР, т. VI, стр. 46—48.

¹⁴ Н. П. Румянцев М. И. Кутузову 14 (26) февраля 1812 г. Архив внешней политики России (АВПР) ф. Канцелярия МИД, д. 1982, л. 333.

¹⁵ ВПР, т. VI, стр. 62—64.

¹⁶ Е. В. Тарле. «1812 год», М., 1961, стр. 248.

¹⁷ ВПР, т. VI, прим. 14, стр. 562.

¹⁸ М. Богданович, История Отечественной войны 1812 г. по достоверным источникам, ч. I, С.-Пб., 1859, стр. 69—70.

¹⁹ V. G. Parvaz, Napoleon and the Dardanelles, Berkley and Los Angeles, 1951, стр. 393—394.

²⁰ P. Rütler, Die Türkei, England und das russisch französische Bündnis 1807—1812. Emsdetten, 1935, зб. 101.

Но союз не был заключен. Англия заявила, что завладеет проливами силой и разрушит Константинополь, если султан уступит требованиям Наполеона. Кроме того, английский поверенный в Константинополе Стрэдфорд Каннинг показал Реису-эфенди секретные бумаги, оставленные ему бывшим послом в Турции Адэром о планах раздела Османской империи между Австрией и Францией²¹.

В апреле 1812 г. Наполеон предложил Швеции, где в 1810 г. наследным принцем и регентом стал французский маршал Бернадотт, заключить с Францией военный союз, обещал ей Финляндию, Мекленбург и субсидию в 6 млн. франков немедленно и далее по 1 млн. ливров в месяц²². Но Бернадотт, который начал проводить независимую от Франции политику отказался заключить договор и более того, 24 марта (15 апреля) 1812 г. между Россией и Швецией был заключен союзный договор²³.

Желание Наполеона изолировать Россию было настолько велико, что он готов был даже обратиться к Англии с предложением мира. И 17 апреля 1812 г. министр иностранных дел Франции герцог де Бассано (Маре) обратился к лорду Кэстльри с предложением заключить мир. Наполеон соглашался на господство Англии в колониях, но взамен требовал признания Англией французских завоеваний в Европе. Английские войска должны были покинуть Испанию и Португалию²⁴. Предложение Наполеона обсуждалось в палате общин. Выступивший член палаты Шеридан²⁵ считал предложение Наполеона оскорбительным и лживым. Он иронически и верно охарактеризовал предложение Наполеона: «Бонапарт готовится к войне с Россией и ему нужны те 150 тыс. солдат, которые заняты в Испании. Англия должна задать Наполеону вопрос: Из-за чего вы спорите с Россией? Он ответит, потому, что она отказывается помогать мне в уничтожении тех сил и принципов, на которых держится ваше существование в качестве великой державы. Он просит Англию помочь ему, и когда достигнет своей цели, то вернется в Испанию и будет очень благодарен нам»²⁶. Предложение Наполеона было решено отвергнуть.

К весне 1812 г. подготовка Наполеона к походу в Россию была в целом закончена. В апреле войска всех союзных Франции государств продвигались к русским границам²⁷.

В это трудное «предгрозовое» время взгляды России обратились к Англии — единственной державе, которая активно боролась против Наполеона в то время. «Из трех лидирующих великих держав — Англии, Франции и России, первые две были разделены острыми, непреодолимыми противоречиями. Столкновение интересов начиналось с территориальных проблем; от ближайших — Бельгии и Голландии до далеких — колониальных владений в Азии, Африке и Америке» — справедливо пишет советский историк А. З. Манфред в своей работе «Наполеон Бонапарт»²⁸.

²¹ V. G. Rugeat, Указ. соч., стр. 394.

²² П. К. Сухтелен: Н. П. Румянцеву 29 апреля (11) мая 1812 г. ВПР, т. VI, стр. 398.

²³ Там же, стр. 324—328.

²⁴ Л. Г. Бескровный, Отечественная война 1812 г., М., 1962, стр. 145.

²⁵ Есть основания предполагать, что это был крупнейший английский драматург-сатирик XVIII в. Р. Б. Шеридан (1751—1816).

²⁶ «Parliamentary Debates», v. 23, L. 1812, col. 1125.

²⁷ «Annual Register. . for the year 1812», стр. 167.

²⁸ А. З. Манфред, Наполеон Бонапарт, М., 1971, стр. 354.

В Англии ясно понимали: если Наполеону удастся победить Россию, то следующей жертвой будет она сама. Английское правительство признавало, что «русская империя должна считаться второй по мощи силой на Европейском континенте, после Франции и единственным государством, которое имеет шанс эффективно защитить свою независимость от диктата французского императора»²⁹. Кроме того, «война, объявленная России Англией в 1808 г. существенным образом отличается от всех войн, когда либо происходивших: она отличается полным отсутствием военных действий»³⁰.

16 августа 1811 г. принц-регент Великобритании Георг обратился к Александру I с письмом, в котором изъявлял желание «восстановить прежние дружеские отношения между Великобританией и Россией, способствующие благосостоянию и славе обеих государств»³¹.

К письму Георга прилагалась памятная записка английского министра иностранных дел Уэлсли, где он призывал Россию объединиться с Англией для совместной борьбы с Наполеоном. В «записке» Уэлсли советовал одновременно с Турцией заключить мир и с Персией, что по его мнению позволило бы России сосредоточить все свои силы для борьбы с Францией и предлагал услуги английского правительства в мирных переговорах с Турцией и Персией³².

Но заключение мира с Англией означало войну с Францией, а Россия к войне еще не была готова и Александр I не ответил на письмо Георга. Но он написал своему уполномоченному для переговоров с Испанией³³ Р. А. Кошелеву: «Если Англия заинтересована в том, чтобы Россия была в состоянии оказать действительно серьезное сопротивление Франции, необходимо, чтобы она помогла России заключить мир с Турцией на почетных для России условиях. Очень важно также, чтобы Англия помогла России покрыть расходы, неизбежно связанные со столь значительными вооруженными приготовлениями...»³⁴.

Таким образом, Александр I заключение мира с Англией поставил в зависимость от ее политической и финансовой помощи России.

Осенью 1811 г. в России стало известно о назначении Роберта Листона послом в Турцию и Российский министр иностранных дел считал, что назначение будет способствовать заключению мира с Турцией, ибо «по заключению мира с Портою почти вся масса наших войск будет оставаться свободною и что сие, тревожа императора Наполеона будет вообще стеснять его предприятія: следовательно Англия и посреди войны с Россией найдет величайший свой интерес облизать Порту к примирению с нами, и посол ее в Царьграде, вероятно, не оставит склонить к тому турецкое министерство»³⁵. Но приезд Листона в Константинополь откладывался³⁶ и турецкие официальные лица обрати-

²⁹ «Annual Register. . . for the year 1811», стр. 134.

³⁰ Ф. Мартенс, Собрание трактатов и конвенций. . . , т. XI, С.-Пб, 1895, стр. 155.

³¹ АВПР, ф. Канцелярия МИД, д. 6073, лл. 7 и об.

³² ВПР, т. VI, прим. 187, стр. 707—708.

³³ В 1811 г. в Россию для переговоров прибыл неофициальный представитель Центральной хунты Испании Зеа Бермудес. Он предложил свое посредничество в заключении мира с Англией. См. ВПР, т. VI, стр. 190.

³⁴ Александр I Р. А. Кошелеву, лето 1811 г. ВПР, т. VI, стр. 169.

³⁵ Н. П. Румянцев М. И. Кутузову 2 (14). сентября 1811 г., ВПР, т. VI, стр. 170.

³⁶ В конце января 1812 г. Р. Листон заявил турецкому представителю в Лондоне, что задерживает свой выезд в Константинополь потому, что еще не ясна общая линия поведения Российского и Английского дворов в отношении Турции. АВПР. ф. Канцелярия МИД, д. 1982. л. 229. Он прибыл в Турцию только в июне 1812 г.

лись к 23-х летнему Стрэтфорду Каннингу, чтобы он, не дожидаясь приезда Листона, начал бы переписку с российским императорским двором, т. е. принял бы на себя посредничество в применении России с Турцией³⁷.

С. Каннинг принял предложение о посредничестве, но на следующих условиях:

1. Турция посвящает только Англию в ход переговоров с Россией.

2. Турция отклоняет все предложения России, которые вредят Англии.

3. Турецкие представители будут уполномочены отдать все земли восточнее р. Прут, при условии, что Россия откажется от аннексий в Азии и не пожелает восстановить все привилегии, которыми она обладала в Турции раньше³⁸.

С. Каннинг сразу принялся за дело. 19 февраля 1812 г., хотя Россия и Англия юридически были в состоянии войны друг с другом, он, «ввиду серьезности положения» пренебрег «дипломатическими формами» и обратился к А. Я. Италинскому с письмом, в котором уверял русского уполномоченного на Бухарестском мирном конгрессе, что Англия всегда горячо желала, чтобы между Россией и Турцией царил мир и согласие и что она всячески будет стараться примирить Россию с Турцией и призывает русское правительство пренебречь собственными интересами «во имя всеобщего блага» и смягчить русские требования, предъявляемые Порте. В заключении он писал, что «заклучение мира между Россией и Портой — это устранение еще одного препятствия на пути к миру между Россией и Англией»³⁹.

Каннинг понимал, что будущее Европы будет решаться в предстоящей борьбе Франции с Россией и что в британских интересах примирить Россию с Турцией, поэтому призывая русское правительство к смягчению территориальных притязаний к Турции, он в свою очередь побуждал Оттоманскую Порту «принести любые жертвы для окончания войны»⁴⁰. При этом он прекрасно знал, что у турок нет никаких шансов не только на победу, но и на успешное завершение этой войны. Он писал, что турки думали будто «война будет вестись вполне успешно, если они будут заседать и голосовать, оперируя людьми и деньгами, которые были только на бумаге»⁴¹.

Русский представитель на мирных переговорах в Бухаресте сообщил Александр I содержание письма Каннинга, который одобрил завязавшуюся переписку с Английским поверенным.

В конце апреля С. Каннинг направил в Бухарест английского офицера Гордона, который привез Италинскому письмо Каннинга, датированное 20 апреля и был уполномочен сделать ряд устных заявлений. В частности, он сказал Италинскому, что несмотря на усилия французских агентов, Порта предполагает следовать своей собственной политике, «пока остается возможность договориться с Россией» и предупредил, что в случае же продолжения войны, Турция будет вынуждена

³⁷ АВПР, ф. Канцелярия МИД, д. 1985, л. 2. См. также: «The Cambridge History of British Foreign Policy», V. 1, 1789—1815, стр. 389.

³⁸ P. R ü t t e r, указ. соч., стр. 99.

³⁹ АВПР, ф. Канцелярия МИД, д. 1985, лл. 4—6.

⁴⁰ С. Каннинг Галибу-эфенди 28 февраля 1812 г. P. R ü t t e r, указ. соч., стр. 100. П. Фонтон М. И. Кутузову 4 (16) марта 1812 г. АВПР, ф. Канцелярия МИД, д. 1982, лл. 118об—119.

⁴¹ E. F. Malcolm-Smith, указ. соч., стр. 41.

теснее облизиться с Францией и Австрией⁴². В письме Италинскому Кеннинг сообщал, что Франция стремится склонить Турцию соединить свои силы с Австрией в будущей войне против России⁴³.

Гордон возвратился в Константинополь с письмом А. Я. Италинского С. Кеннингу, в котором содержался призыв противодействовать влиянию Франции на Турцию и способствовать скорейшему заключению мира между Россией и Турцией⁴⁴.

В марте 1812 года в Стокгольм, под видом путешественника прибыл английский дипломат Торнтон, которому поручалось начать неофициальные переговоры с русскими дипломатами о возможности заключения мира между Россией и Англией⁴⁵.

29 марта (10) апреля 1812 г. состоялась первая встреча П. К. Сухтелена⁴⁶ с Торнтоном в доме испанского дипломата Морено. После обычного обмена любезностями состоялась беседа по актуальным вопросам внешней политики обоих государств⁴⁷.

Переговоры проходили успешно и вскоре Торнтон ознакомил Сухтелена с проектами англо-шведского договора и предложил подписать аналогичный договор и между Россией и Англией. Английский и русский дипломаты составили и проект будущего русско-английского договора и Сухтелен представил его на усмотрение Александра I⁴⁸.

В начале марта турецкие чиновники, находящиеся в Бухаресте предложили, чтобы в мирные переговоры между Россией и Турцией была включена и Персия, и потребовали устранения из договора статьи об Азии. М. И. Кутузов считал, что эти предложения были сделаны под давлением английского поверенного С. Каннинга⁴⁹.

Действительно, Англия стремилась не допустить расширения Российской империи в Азии, надеясь сделать Кавказ и Закавказье объектом своей колониальной экспансии, обеспечить свое господство в Индии, предотвратить контроль России над проливами и в восточном средиземноморье⁵⁰.

Но в данной ситуации, предложение Оттоманского правительства не упоминать о кавказских границах в будущем мирном договоре, объективно было выгодно России, ибо в столь грозный час мир с Портой был положительно необходим, а умалчивание о кавказских грани-

⁴² А. Я. Италинский Н. П. Румянцеву 28 апреля (10 мая) 1812 г. АВПР, ф. Канцелярия МИД, д. 1985, л. 21 об.

⁴³ С. Каннинг А. Я. Италинскому 20 апреля 1812 г. АВПР, ф. Канцелярия МИД, д. 1985, л. 25.

⁴⁴ АВПР, ф. Канцелярия МИД, д. 1985, лл. 30—31.

⁴⁵ Инструкция Кэстлеру Торнтону от 13 марта 1812 г. ВПР, т. VI, прим. 388, стр. 742—743.

⁴⁶ П. К. Сухтелен с марта 1812 г. находился в Стокгольме с особой миссией, фактически выполняя функции посланника.

⁴⁷ П. К. Сухтелен Н. П. Румянцеву 29 марта (10 апреля) 1812 г.; Там же, стр. 348—349.

⁴⁸ П. К. Сухтелен Н. П. Румянцеву 29 апреля (10 мая) 1812 г.; Там же, стр. 391—393 и прим. 430, стр. 748. Проект составленный Сухтеленом и Торнтоном, с некоторыми изменениями вошел в англо русский мирный договор, заключенный в июле 1812 г.

⁴⁹ М. И. Кутузов Н. П. Румянцеву 4 (16) марта 1812 г. «М. И. Кутузов», Сб. документов, т. III, стр. 831. М. И. Кутузов Н. П. Румянцеву 6 (18) марта 1812 г., там же, стр. 834—835.

⁵⁰ О. П. Маркова, «Восстание в Кахетии в 1812 г.», М., 1951, стр. 233—234. С. С. Webster, G. Jacob, F. A. R. Reffines, United Kingdom Policy, Hertfordshire, стр. 19—20.

цах давало возможность отложить решение этого вопроса до лучших времен, тем более, что Грузия, Мингрелия, Абхазия добровольно присоединились к России, а другие важные пункты находились под военным контролем Российского правительства. Подтверждением этого служит секретное письмо Н. П. Румянцева М. И. Кутузову, датированное 22 марта (3 апреля) 1812 г., в котором министр иностранных дел излагал русские условия мира с турками и добавлял, что Александр I приказал «прибавить, что ежели бы турецкие полномоченные, не согласясь на предполагаемую нами меру касательно азиатской границы⁵¹, готовы, однакож, были бы подписать мир при согласии нашем на их по сей статье предложение, то есть, чтобы в мирном трактате об Азии было совсем умолчено, то е. во-во уполномочивает в. с-во и на сие согласится, дав только им выразуметь, что в таком случае, само собою разумеется, войска наши из занимаемого там ими края уже не выступят⁵².

И если застрельщиком такого предложения был Каннинг, то он извольно действовал в интересах России.

Что же касается заключения договора одновременно с Турцией и Персией, то министр иностранных дел России предписывал А. Я. Италинскому уведомить турецких уполномоченных, что он (Александр I) ни в коем случае не согласится на то, чтобы Порта включила в свой мирный договор с Россией какие бы то ни было условия относительно восстановления мира с Персией. «Войны, которые е. и. в-во ведет с этими двумя державами, являются разными войнами и их завершат разные договоры» — писал он⁵³.

В начале марта 1812 г. Наполеон, желая усыпить бдительность Александра I, через полковника Чернышева прислал ему письмо, в котором ратовал за сохранение теснейшей связи с Россией и предлагал русскому императору раздел европейских владений Оттоманской империи между Россией и Францией. Румянцев сообщил Кутузову содержание письма Наполеона и посоветовал ознакомиться с ним турецких представителей на мирных переговорах, находящихся в Бухаресте, «дабы нейтрализовать действия французских и австрийских агентов и склонить Порту в миру»⁵⁴. И Кутузов сообщил главе турецких полномочных Галибу-эфенди о французских планах раздела Турции и показал письмо Румянцева. Галиб-эфенди принял сообщение Кутузова «не только с полною верою, но и тронут был великодушным подвигом и откровенностию государя императора...»⁵⁵.

Письмо Наполеона Александру I, в котором он предлагал раздел Турецкой империи и некоторое смягчение условий мира Россией, способствовало тому, что правительство Турции выразило желание «возобновить и возможно скорее завершить переговоры, прерванные некоторое время тому назад...».

⁵¹ В письме Н. П. Румянцева говорилось: «Как можете в-во согласится на возвращение Порте областей, добровольно вступивших в подданство России...». ВПР, т. VI, прим. 362, стр. 737.

⁵² АВПР, ф. Канцелярия МИД, л. 1982, л. 361; ВПР, т. VI, прим. 362, стр. 733.

⁵³ Н. П. Румянцев А. Я. Италинскому 22 марта (3 апреля) 1812 г. ВПР, т. VI, стр. 316—317.

⁵⁴ Н. П. Румянцев М. И. Кутузову 5 марта 1812 г. АВПР, ф. Канцелярия МИД, лл. 1982, лл. 340—342.

⁵⁵ М. И. Кутузов Н. П. Румянцеву 17 марта 1812 г., М. И. Кутузов, Сб. документов, т. III, стр. 843.

В марте 1812 г. Александр I требовал от Кутузова как можно быстрее заключить мир с Турцией и разрешал ему, в случае необходимости сделать уступку туркам на Кавказе, а в крайнем случае и установить границу с Османской империей по р. Прут у впадения ее в Дунай, но эту уступку разрешал только в случае согласия Порты заключить с Россией союзный договор⁵⁶.

Александр I был недоволен «медлительностью» М. И. Кутузова в заключении мира с Турцией и 9(21) апреля 1812 г. главнокомандующим Дунайской армией был назначен адмирал П. В. Чичагов⁵⁷, которому был вручен рескрипт Александра I Кутузову, в котором ему предлагалось сдать командование над русской армией Чичагову и возвратиться в С.-Петербург. Обвиняя Кутузова в медлительности, русский император не понял всей грандиозности поставленной перед русским военачальником задачи — заключить мир на выгодных для России условиях при «активном противодействии французской и австрийской дипломатии»⁵⁸. И задача которого осложнялась еще и тем, что Александр I требовал уже и заключения союзного договора с Турцией. Чичагову была вручена инструкция Александра I от 9(21) апреля, в которой говорилось о необходимости заключения с Портой союзного оборонительного договора и создания ополчения из славянских народов с целью «произвести сильную диверсию на правом крыле французских владений...» Планом диверсии предусматривалось, что вооружение, обеспечение боеприпасами и материальная поддержка, а также и военно-морская поддержка диверсии будет осуществляться Англией⁵⁹.

19 апреля 1812 г. конференции между русскими и турецкими полномочными по заключению мира возобновились. Турецкие полномочные вновь выдвинули неприемлемые для России условия мира, что М. И. Кутузов объяснял как желание затянуть переговоры и пользуясь неблагоприятной внешнеполитической обстановкой для России, склонить ее к миру с наименьшими уступками со стороны Турции⁶⁰. Но благодаря дипломатическому таланту Кутузова к 5(17) мая были выработаны предварительные условия мирного договора⁶¹.

И вот 16(28) мая 1812 г. долгожданный русско-турецкий мирный договор был подписан в Бухаресте⁶².

Бухарестский мирный договор состоял из 16 основных и двух отдельных секретных статей⁶³. К России были присоединены Бессарабия и часть Молдавии. Граница между Россией и Турцией устанавливалась на реке Прут. Турция предоставила Сербии автономию и подтвердила согласие восстановить привилегии Молдавии и Валахии. На

⁵⁶ Александр I М. И. Кутузову 22 марта 1812 г. АВПР, ф. Канцелярия МИД, д. 1982, лл. 278—279.

⁵⁷ П. В. Чичагов прибыл к Дунайской армии 6 (18) мая, когда прелиминарные статьи русско-турецкого мирного договора были уже подписаны. П. В. Чичагов Н. П. Румянцеву 13 (25) мая 1812 г. АВПР, ф. Канцелярия МИД, д. 2014, лл. 206—3.

⁵⁸ Выписка из Константинопольских известий, полученных коллежским советником Кирико 19 февраля 1812 г. АВПР, ф. Канцелярия МИД, д. 1982, л. 167.

⁵⁹ ВПР, т. VI, стр. 363—365.

⁶⁰ М. И. Кутузов Александру I 20 апреля (2 мая) 1812 г. «М. И. Кутузов», Сб. документов, т. III, стр. 880—882.

⁶¹ Там же, стр. 897—899.

⁶² ВПР, т. VI, стр. 412—416.

⁶³ Там же, стр. 417.

Кавказе Турции возвращались все земли завоеванные русскими войсками. Секретными статьями предусматривалось разрушение крепостей Измаил и Киллия, расположенных на территории, уступленной России и предоставление ей части черноморского побережья «для обеспечения и облегчения доставки военных припасов и другого необходимого снаряжения».

Формулировка статьи об Азии позволила России удержать за собой Имеретию, Гурию, Мингрелию и Абхазию, как добровольно присоединившихся к Российской империи.

Необходимо отметить, что Великобритания была весьма заинтересована в русско-турецком мире. Ей было выгодно, чтобы Россия встретила опасность с Запада во всеоружии. Сам Наполеон считал, что Россия была «последним ресурсом Англии» и «победа над Россией предрешила победу над Англией»⁶⁴.

Интересную характеристику политике Англии в отношении русско-турецкой войны дал русский историк В. А. Уляницкий в своей работе: «Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII веке». Он писал: «Реальным общим интересом у Англии и России были только торговые отношения. Но своих торговых интересов в России английское правительство не смешивало с торговыми интересами Англии и Турции». В действиях Англии в поддержку России в войне с Турцией мы видим, главным образом, результат неприязненных отношений Англии к Франции. Англия не признавала конечно, никакой общности интересов с Россией по отношению к Турции, но так как в этом вопросе Франция действовала против России, то своим противодействием Франции, ради своих собственных интересов, Англия невольно становилась как бы союзницей России»⁶⁵.

И. Г. Гуткина, отмечая положительную роль английских дипломатов в заключении русско-турецкого мира, пишет: «Сент-Джемский кабинет, еще до восстановления официальных дипломатических отношений с Россией, дал указания своим дипломатам в Константинополе содействовать скорейшему заключению мира между Турцией и Россией»⁶⁶. И в этом много потрудились английский временный поверенный в делах в Константинополе Стрэтфорд Каннинг, который несмотря на свою молодость и разнообразные трудности⁶⁷ «прилагал все уси-

⁶⁴ О. П. Маркова, Указ. соч., стр. 237.

⁶⁵ В. А. Уляницкий, Дарданеллы, Босфор и Черное море в XVIII в., М. 1863, стр. 305.

⁶⁶ И. Г. Гуткина, «Дипломатические отношения между Англией и Россией в 1810—1812 гг.», Саратов, 1943 г., Ученые записки № 87, Ленинградский государственный университет, стр. 55.

⁶⁷ За 2 года своей деятельности в Константинополе в качестве поверенного Британского правительства, он получал из Лондона всего 16 малозначащих депеш. Среди них, например, была такая, в которой говорилось, что посланник «должен употреблять конверты для своих депеш из более плотной бумаги». Краспорочным фактом является и то, что о назначении Листопа послом в Константинополе он узнал только из газет. Кроме того, усилия Каннинга убедить Порту заключить мир с Россией вызвало среди турецкого правительства подозрение, что Англия находится в тайном сговоре с Россией и намеревается предать интересы Турции, а Рейс-Эфенди отказывался сообщить Каннингу о ходе мирных переговоров с Россией, так как тот не сообщал ему о переписке с Италиским. P. Rütler, указ. соч., стр. 73—74, 105—106. Давид Морнер, который был в Константинополе помощником Каннинга, в 1869 г. писал Аддингтону: «Наш Элчи (прозвище Каннинга, — Д. Г.) без помощи, без поддержки, но с его собственными способностями и большой пронырливостью, окруженный различными трудностями и препятствиями, ведя борьбу за

лия, чтобы убедить Россию ограничить свои требования, а Турцию забыть свою гордость и подозрительность»⁶⁸. Мнения о положительном влиянии английской дипломатии в заключении русско-турецкого мира в Бухаресте придерживались русские историки Д. Буртулин⁶⁹, Ю. Гагемейстер⁷⁰, А. Петров⁷¹, В. А. Уляницкий и др. В советской исторической науке, на сегодняшний день нет единодушного мнения о том, положительную или отрицательную роль сыграла Англия в заключении Бухарестского мира.

А. В. Фадеев и Н. И. Казаков⁷² считают, что Англия отрицательно влияла на переговоры, стремясь всячески их затянуть. Другие же, например И. Г. Гуткина и О. П. Маркова положительно оценивают роль Англии в заключении Бухарестского мирного договора между Россией и Турцией.

В Западноевропейской историографии значение Англии и роль С. Каннинга в заключении Бухарестского мира расценивается чрезвычайно высоко⁷³.

Переписка Каннинга с Италинским (а в последствии и с Чичаговым), Серра-Каприолой, Реисом-эфенди, действия Британского МИДа, изучение существующей литературы по данному вопросу, и, наконец, анализ внешнеполитической обстановки в Европе дают основания положительно оценивать роль Англии в заключении русско-турецкого мира в Бухаресте. Во всяком случае, определенную роль в заключении мира сыграло и то, что «Англия в официальных заявлениях поддерживала Россию»⁷⁴.

В пользу вышесказанного свидетельствует и то, что в 1812 году ни до, ни после упоминавшегося ранее письма М. И. Кутузова Н. П. Румянцеву от 4 (16) марта 1812 года, в котором главнокомандующий Дунайской армией обвинил англичан в затягивании русско-турецких переговоров, о таковой роли английских дипломатов не упоминается ни в донесениях Кутузова, ни сменившего его Чичагова, ни А. Я. Италинского, хотя в их донесениях сплошь и рядом встречаются сообщения о враждебных действиях в Константинополе французских и австрийских дипломатов и агентов.

В пользу вышесказанного свидетельствует и то, что после заключения мира Александр I распорядился послать подарок Каннингу и выразил ему благодарность за содействие в заключении мира с Турцией⁷⁵.

закончение мира между Портой и Россией освободил, в то время, армию Чичагова». E. F. Malcolm Smith, указ. соч., стр. 43.

⁶⁸ «Cambridge History of British Foreign Policy», V. I, стр. 390.

⁶⁹ Д. Буртулин, «История нашествия императора Наполеона на Россию в 1812 г.», ч. I, С.-Пб., 1823.

⁷⁰ Ю. Гагемейстер, «О распространении Российского государства с единовластия Петра I до смерти Александра I», С.-Пб., 1835.

⁷¹ А. Петров, Война России с Турцией, 1806—1812, гг., т. III, С.-Пб., 1887.

⁷² Н. И. Казаков, М. И. Кутузов в период русско-турецкой войны, 1811—1812 гг. Автореферат, М., 1950.

⁷³ S. P. H. Duggan, The Eastern Question, A survey in diplomacy, New York, 1970. H. Seton-Watson, The Russian Empire 1801—1917, Oxford, 1967; E. F. Malcolm Smith, указ. соч., и сл.

⁷⁴ Н. Муньков, «М. И. Кутузов-дипломат», М., 1962, стр. 84—85.

⁷⁵ P. Rütter, указ. соч., стр. 109.

Кратко суммируя все вышесказанное, можно сказать, что Английское правительство не желая усиления России как на Кавказе, так и на Балканах, все же было вынуждено помочь России заключить мир с Турцией правда с наименьшими для последней территориальными потерями, с тем, чтобы Россия могла во все оружие встретить опасность на Западе, что многократно повышало для Англии шансы успешно завершить многолетнюю борьбу с Францией за экономическую и политическую гегемонию в мире. И добиться этого Англия стремилась при помощи военной мощи России.

А. И. ЧОХЕЛИ

О РОЛИ И СУДЬБЕ АНГЛО-ФРАНЦУЗСКОГО СОГЛАШЕНИЯ 23 ДЕКАБРЯ 1917 Г.

Понимание сущности англо-французского соглашения 23 декабря 1917 г. «О действиях в Южной России» и его исторической судьбы дает возможность верной оценки политики и планов держав Антанты в отношении Грузии и Закавказья. Это особенно важно учитывать при исследовании роли французского империализма в англо-французском соперничестве в Закавказье в 1918—1919 гг.

Как известно, соглашение поделило европейский юг бывшей Российской империи на английскую и французскую сферы влияния наподобие того, как секретные договоры держав Антанты поделили между ними территории Османской империи. «Сферы влияния, — говорилось в соглашении, — представленные каждому из правительств будут следующие: **Сфера английская** — территория казачья, территория Кавказа, Армении, Грузии, Курдистана. **Сфера французская** — Бессарабия, Украина, Крым»¹.

К концу 1918 г., исходя из условий этого соглашения, французы сосредоточили свои военные силы в Одессе и Севастополе, англичане же, использовав кроме того соответствующие пункты Мудросского перемирия, фактически оккупировали Закавказье. Казалось бы, реализация соглашения 23 декабря должна была положить конец англо-французским трениям по поводу поделенных территорий. Однако, как тайные договоры военного времени не предотвратили межимпериалистической грызни на Парижской мирной конференции, долженствовавшей закрепить за державами поделенные территории Османской империи, так и соглашение 23 декабря не означало ликвидации вопроса о переделе сфер влияния на Украине и в Закавказье.

В настоящее время наша историография уже располагает, например, убедительным материалом, свидетельствующим о серьезных притязаниях французского империализма на закавказские территории (план Шардиньи и др.). Тем не менее соглашение 23 декабря может еще оказать некоторое дезориентирующее влияние на историков и затушевать ту острую борьбу, которую вели между собой западные державы за перераспределение территорий Украины и Закавказья в 1919 г. Этому способствует и тот факт, что в большинстве работ об интервенции не уделяется должного внимания освещению межимпериалистических противоречий.

Нам представляется необходимым выяснить отношение самих союзников к заключенному ими соглашению и действительную роль последнего в регулировании острых англо-французских противоречий на Юге России и в Закавказье.

¹Documents on British Foreign Policy 1919—1939, ser. I, v. III, 1919, L., 1949, стр. 370.

Уже первые шаги в реализации соглашения 23 декабря свидетельствуют о том, что оно ни в коей мере не ограничило интересы англичан и французов рамками их собственных зон влияния.

Особенно резко англо-французские противоречия проявились в бесконечных трениях между французским командованием и Деникиным.

Территории, контролируемые Деникиным и его армией, представляли собой сферу английского влияния. Добровольческая армия представлялась французам в определенной степени придатком английской военной машины. Поэтому претензии Деникина на командование русскими армиями, оказавшимися на территории французской зоны, грозили проникновением сюда английского влияния и вытеснением французского империализма его английским соперником.

Между тем Деникин всеми силами старался добиться от французов признания за ним права на представительство всей южнорусской контрреволюции и на командование наряду с т.н. Кавказской Добровольческой армией также и Крымско-Азовской Добровольческой армией, Донской армией и Одесским отрядом.

Первое время деникинское окружение склонно было объяснять третирувание со стороны французов якобы плохой их ориентацией в политическом положении в стане южно-русской контрреволюции. Поэтому Деникин, желая улучшить отношения с французами и снискать себе расположение французского командования, задумал направить к ген. Франше д'Эспере в Константинополь делегацию «для ознакомления с положением дел», или пригласить его в Екатеринодар. 23 декабря 1918 г. Франше д'Эспере ответил на приглашение Деникина отказом, делегацию же велел направить в Бухарест к ген. Бертело, которому было поручено руководство операциями на Украине.²

Вскоре французы дали понять, что они не допустят распространения прав Деникина на Крым и Украину. Это произошло в январе 1919 г., когда Франше д'Эспере получил известие о том, что Деникин предполагает переехать со своим штабом в Севастополь, который намеревается сделать местом постоянного своего пребывания. Ответ французского генерала был настолько резок, что из Екатеринодара была послана в Париж телеграмма с поручением представителю «передать об этом французскому правительству, обратив его внимание на недопустимость ни по существу, ни по тону, подобного обращения французского генерала». Франше д'Эспере предписывал Деникину оставаться при Добровольческой армии и не помышлять о переезде в Севастополь, где стоят французские войска, которыми Деникин не командует.³ Затея Деникина с переездом провалилась.

Деникин всегда был недоволен действиями французского командования в Крыму и Одессе. Войска, занимавшие эти районы, ему казались крайне малочисленными, а командование пассивным. К тому же Деникин считал, что французы сосредоточили свои силы в пунктах, наименее важных в стратегическом отношении: не Крым и Одесса, а Донской и Кубанский фронты, где Добровольческая армия противостояла Красной Армии, больше всего нуждались в помощи. Имелась в виду, прежде всего, помощь живой силой, а не только материальное

² Центральный государственный архив Октябрьской революции (Москва) (в дальнейшем: ЦГАОР), ф. 446, оп. 2, д. 112, л. 11.

³ ЦГАОР (Москва), ф. 446, оп. 2, д. 112, л. 18.

снабжение, которое, однако, также представляло предмет вечных жалоб Деникина. 9 декабря 1918 г. он послал Франше д'Эспере и Бертело телеграмму следующего содержания: «Все части Добровольческой армии находятся в боях и не могут приступить к правильной организации. Поэтому из числа дивизий, которые были испрошены ранее... прошу прислать по одной пехотной дивизии для Донского и Кубанского фронтов. В случае согласия Вашего, дивизии эти могут быть высажены в Новороссийском порту»⁴.

Подобные просьбы Деникина, с которыми он и впоследствии не раз обращался к Бертело, Франше д'Эспере и даже к маршалу Фошу, как правило, оставались без ответа.

Однако эта сдержанность французского командования в вопросах непосредственной помощи Деникину, вовсе не говорит о нежелании французского империализма должным образом усилить и поддержать одну из основных ударных сил контрреволюции, какой была деникинская армия. Франция не хотела только тратить свои силы и средства там, где плоды несомненно достались бы англичанам. Поэтому же с декабря 1918 г. французское командование исподволь стало навязывать Деникину и донской контрреволюции свои условия, с принятием которых связывался вопрос о французской помощи.

Связь с Екатеринодаром французское командование тогда осуществляло через своего представителя капитана Фуке. Деятельность, которую развил здесь этот капитан, затрагивала также важные моменты англо-французских отношений и чревата была такими серьезными последствиями, что мнимое «недопонимание» указаний верхов и некомпетентность «полномочного и ответственного представителя генерала Франше д'Эспере» здесь абсолютно исключаются.

Прежде всего Фуке направил свои усилия на объединение контрреволюционных армий Дона и Кубани с Добровольческой армией, под единым командованием Деникина. В переговорах с ген. Красновым вопрос о присылке войск в Донскую область Фуке ставил в зависимость от признания донским атаманом единого командования в лице главнокомандующего Добровольческой армией. Краснов признал «единое командование» ген. Деникина. 8 января 1919 г. «состоялось полное соглашение между Доном, Кубанью и Добр. армией относительно командования ген. Деникина... создан единый Сенат, как высший суд, установлен единый банк (в Ростове) с единой монетной системой, установлено единое управление железными дорогами, единая почта, ведутся переговоры о сосредоточении товарообмена в одних руках, единым представителем России Доном, Кубанью и Добр. армией избран С. Д. Сазонов, который и отправляется уже в Версаль».⁵

Цели, которые преследовало французское командование, добиваясь такого объединения, становятся понятны из последовавших за ним через месяц переговоров Фуке с тем же генералом Красновым в Новочеркасске. Фуке требовал от Краснова подписания двух соглашений. По первому соглашению, Краснов обязывался «возместить за счет сумм Войска Донского все убытки, понесенные французскими гражданами во время революции как в пределах Донской области, так и в пределах Малороссии». Согласно второму, «Краснов обязывался признать над собою высшее командование и власть по вопросам военным, поли-

⁴ ЦГАОР (Москва), ф. 446, оп. 2, л. 98, л. 111.

⁵ Там же, д. 97, лл. 9—23.

тическим и общего порядка в лице генерала Франше д'Эспере». И в данном случае Фуке «совершенно ясно дал понять Краснову, что военная помощь союзными войсками будет оказана только в том случае, если предложенные обязательства будут подписаны»⁶. Таким образом, французское командование через своего представителя пыталось осуществить довольно дерзкий замысел: начав с Донской области и генерала Краснова, уже объединившихся в административном и военном отношениях с Добровольческой армией, прибрать к рукам все военные силы Дона, Кубани и Деникина. Подчинив их французскому командованию, французский империализм фактически стал бы хозяином в английской сфере влияния.

Это было явным посягательством на интересы английского империализма, с чем Англия вряд ли примирилась бы. Поэтому Деникин смог вдоволь и резко выразить свое «возмущение действиям Фуке» и запретить Краснову подписывать соглашения.

Этот инцидент красноречиво свидетельствует о том, что французский империализм считал возможным игнорировать англо-французское соглашение 23 декабря 1917 г. и пытался перераспределить территории в свою пользу. Нарушение французами именно этого соглашения было замечено всеми, кто занимался улаживанием инцидента. 23 февраля 1919 г. представитель Деникина в Париже Д. Щербачев писал в Екатеринодар: «... По телеграмме ген. Лукомского об инциденте с Франше д'Эспере все улажено, и обещано главным французским командованием принять меры. Это меня удивило тем более, что у Вас зона англичан — Кубань и Дон, и дальше — Бертело (т. е. на запад от этих районов — французская зона. — А. Ч.)»⁷.

Беззастенчиво вмешиваясь в дела английской сферы влияния, французы умели, когда это было им выгодно, прибегать к условиям соглашения 23 декабря, якобы строгим и незыблемым. Такие ссылки на соглашение особенно участились после неудавшейся попытки Франше д'Эспере подчинить себе Деникина и «офранцузить» военную силу контрреволюции в английской зоне. В ответ на непрекращающиеся жалобы Деникина на недостаточную помощь французов, Франше д'Эспере мог теперь пространно разглагольствовать о верности Франции англо-французскому соглашению о сферах влияния. 18 мая 1919 г. он говорил деникинскому представителю в Константинополе генералу Бензенгру: «Я должен сказать, что есть одно обстоятельство, в котором плохо себе отдают отчет в Екатеринодаре, обвиняя французское командование в кажущемся безразличии к русским делам. Дело в том, что мы и англичане строго разграничили зону нашего влияния и, таким образом, все, что относится к Дону, Кубани, Кавказу и к Востоку, касается англичан, мы же занимаемся вопросами, связанными с Крымом, Украиной и Бессарабией»⁸.

Так ли строго соблюдались французами условия англо-французского соглашения в закавказской части английской сферы влияния, как об этом говорил Франше д'Эспере?

Сами англичане понимали, что Франция поддерживает их и сотруничает с ними в Закавказье постольку, поскольку боится усиления здесь американского влияния. Англичане же не строили иллюзий нас-

⁶ ЦГАОР (Москва), ф. 446, оп. 2, д. 97, лл. 9—23; д. 98, л. 111.

⁷ Там же, оп. 1, д. 5, л. 5; д. 67, л. 18.

⁸ Там же, оп. 2, д. 67, л. 103.

чет своих союзников, будь то французы, или американцы. Глава английской миссии Уебстер говорил представителю меньшевистского правительства Д. Топуридзе в декабре 1918 г.: «Несмотря на дружеские и союзнические отношения, в которых находится Англия, Франция и Америка, каждая из них имеет свои собственные интересы (речь шла о Закавказье — А. Ч.), и Англия неуклонно осуществляет свои интересы»⁹.

В это время французы пристально следят за событиями в Закавказье.

В декабре 1918 г. капитан Фуке усиленно собирал сведения о «государственно-административном устройстве и политическом состоянии некоторых, возникших на территории России образований», в числе которых фигурировали республики Грузии, Азербайджана и Армении¹⁰.

Между тем вместе с англичанами в Тифлис стали возвращаться французские миссии и консульства, покинувшие Закавказье, на время германо-турецкой оккупации. Из Владикавказа спешит в Грузию французский вице-консул¹¹, из Азербайджана прибывает в Тифлис полковник Шардиньи, деятельность которого представляет для нас особый интерес.

Полковник Шардиньи до революции был французским военным агентом при штабе Кавказского фронта. В конце 1917 г., как уже было сказано, он активно сотрудничал с американским консулом в Тифлисе Смитом и английскими агентами при создании Закавказского комиссариата. В ноябре 1918 г. он пребывает на английской военной базе в Энзели, откуда вскоре выезжает в Баку, а затем в Тифлис — в качестве главы миссии Франции¹².

Шардиньи являлся рачителем тех «особых» французских интересов в Закавказье, о которых говорил Уебстер. В деятельности главы французской военной миссии находило концентрированное выражение недовольство англичанами, которое испытывали французские империалисты, попавшие после войны в зависимое от Англии положение на Ближнем Востоке. Как видно, французский империализм ревниво относился к английскому преобладанию и в Закавказье. Поэтому Шардиньи и французское офицерство в Тифлисе с самого начала становятся объектом особой слежки со стороны начальника тифлисского центра Добровольческой армии генерала Шатилова¹³. Недовольство французов англичанами было настолько серьезно, что денкинский резидент предлагал воспользоваться им, буде английская политика в Закавказье разошлась бы с интересами Деникина. В ноябре 1918 г. Шатилов доносил: «Отношение его (Шардиньи — А. Ч.) к англичанам недоброжелательное. В случае, если бы англичане стали вести политику, нежелательную для русского (читай — денкинского) дела в Закавказье, можно было бы использовать французов, и в частности Шардиньи»¹⁴.

То, что сразу было замечено и должным образом оценено опытным генералом, мог обнаружить не каждый. Англичане пристально следят

⁹ გ. ლამბაშიძე, «ნკლსისა და აშშ აგრესიული პოლიტიკა საქართველოზე» და ამერიკეკავკასიის მიზრობ, თბ., 1964, გვ. 41.

¹⁰ ЦГАОР (Москва), ф. 443, оп. 2, д. 64а, л. 2.

¹¹ См. „Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии“, Тифлис, 1919, стр. 417.

¹² ЦГАОР (Москва), ф. 446, оп. 2, д. 33, л. 80.

¹³ Там же, д. 35, л. 3.

¹⁴ Там же, лл. 80, 81.

ли за деятельностью союзников в сфере английского влияния, и Шардиньи, как ловкий дипломат, вероятно, камуфлировал свою антианглийскую деятельность, стараясь представить себя человеком, поглощенным частной жизнью. Несомненно, что именно это ввело в заблуждение одного, менее проницательного деникинского информатора и, может быть, самих англичан. В начале апреля 1919 г. деникинская разведка получила сведения о Шардиньи следующего содержания: «На начальника французской военной миссии, генерального штаба полковника Шардиньи оно (английское командование — А. Ч.), правда, не обращает особенного внимания: полковник Шардиньи так поглощен ведомыми им в самом широком размере спекулятивными операциями и личными делами, что для сопряженных со службою занятий времени у него не остается»¹⁵. Можно лишь удивляться наивности такого суждения о французском агенте — авторе секретного проекта, который должен был покончить с безраздельным господством англичан в Закавказье. Этот проект заслуживает более детального рассмотрения.

После оккупации Закавказья англичанами, французы все больше убеждались в том, что Англия, имея здесь свои особые интересы, проводит своекорыстную политику, направленную на подпадение всего Закавказья под исключительное влияние английского империализма. Опасались тогда французы и склонности англичан признать Грузинскую республику, превратив ее в свою колонию. В Тифлисе тогда открыто поговаривали о возможной «египтизации» Грузии. В своих воспоминаниях председатель тогдашнего Батумского Совета¹⁶ бывший кадет, ярый шовинист Маслов пишет: «... Постепенно из навязанных Лондоном военных шагов и из откровенных бесед с нами искренних друзей России (упомяну среди них известных мне лично капитанов Уэбстера и Робертсона в Батуме, отчасти самого Кук-Коллиса, полковника Уайта в Тифлисе) выяснилось, что английское правительство наметило, пользуясь прискорбными событиями в России и ее слабостью, новый английский фронт, который надлежало завоевать полувоенным, полумирным способом: Батум, Закавказье, Ташкент, Персия. Нашупывалась возможность создать в Закавказье новый Египет, действительно захватить в свое владение на полувассальных основаниях всю уже Среднюю и Южную Азию»¹⁷.

Осуществись эти планы англичан, Закавказье было бы потеряно не только для той «единой» буржуазной России, о которой думали французские империалисты, но и для Франции. На этот случай французский империализм должен был держать наготове план такого устройства Закавказья, который обеспечил бы здесь французам их долю и защиту их интересов.

В докладе уполномоченного проденикинского шовинистического Закавказского русского национального совета, поданном генералу Драгомирову,¹⁸ 31 января 1919 г., сообщалось: «Вследствие сего глава французской военной миссии в Грузии Шардиньи готовит на этот случай секретный проект превращения Закавказья в союз мелких штатов, подобно Швейцарии, со столицей — вольным городом Тифлисом»¹⁹.

¹⁵ ЦГАОР (Москва), ф. 447, оп. 2, д. 34, л. 124.

¹⁶ Распущен был англичанами 15 апреля 1919 г.

¹⁷ ЦГАОР (Москва), ф. 6603, оп. 1, д. 1, л. 404.

¹⁸ Ген. Драгомиров был председателем Особого Совещания (правительственного органа) при Деникине.

¹⁹ ЦГАОР (Москва), ф. 446, оп. 2, д. 35, л. 51.

Надо сказать, что этот документ, и более того, эта строка из него — единственные из имеющихся у нас ныне сведений, касающихся содержания проекта Шардиньи. Естественно, все советские историки, (более или менее подробно рассматривающие этот проект, опираются на эти сведения и ссылаются только на них.

Г. Галоян (1957 г.), приведя это сообщение, считает возможным добавить от себя, что все Закавказье, разделенное на «мелкие штаты» якобы должно было находиться «под протекторатом Франции»²⁰. Далее, ссылаясь все на то же сообщение, он продолжает: «Чтобы получить согласие правительства дашнаков на этот секретный проект, французская миссия дала широкие обещания дашнакам, что она помогает им в решении армянского вопроса на Парижской конференции в духе дашнакских требований. За это дашнаки должны были признать французский протекторат над Арменией»²¹. Эти необоснованные добавления, к сожалению, повторяются в работах А. Сургуладзе (1961 г.)²² и Г. Гамбашидзе (1964 г.)²³.

На самом деле, источник, на который ссылаются Галоян и Сургуладзе, не позволяет делать вывод о планировании французами протектората или мандата Франции на все Закавказье, поделенное на штаты. Готовившийся в январе 1919 года проект (Гамбашидзе почему-то считает, что он уже существовал к концу войны) не мог заключать в себе такое требование, не рискуя прослыть фантастическим.

Французский империализм тогда еще не вступил в обладание выделенными ему территориями на Ближнем Востоке, к тому же на Закавказье, занятое войсками англичан, предъявляли серьезные претензии и США. Французы тогда могли планировать захват лишь какой-то части, скорее всего Армении, как территории, близкой к малоазиатской зоне Франции. Сообщение агента Русского национального совета позволяет лишь строить предположения о степени французского вмешательства в закавказские дела.

Нам представляется более правдоподобным следующее толкование сути французского проекта: Шардиньи, разбивая Закавказье на штаты, отводил Франции роль мандатария одного из них, наряду с англичанами — в другом, американцами — в третьем и т. д. Это подтверждается сообщениями того же Маслова. Оказывается, деятельность Шардиньи вовсе не ограничивалась праздным прожектерством: не выдавая самого проекта, он, однако, активно содействовал его реализации, действуя в духе идей составленного им документа. От него узнали денкинские агенты из Батумского Совета о намечающихся планах англичан, и сравнение Закавказья с Египтом принадлежит именно ему. Более того, Шардиньи выступил с официальным заявлением о том, что «необходимо занять Закавказье международной армией в целях взаимного контроля и сохранения страны для России». Это заявление вызвало скандал и повлекло за собой обмен резкими дипломатическими объяснениями в Тифлисе, Константинополе и Париже²⁴.

²⁰ См. Г. А. Галоян, Борьба за Советскую власть в Армении, М., 1957, стр. 130.

²¹ Г. А. Галоян, указ. труд, стр. 130.

²² ა. სურგულაძე, სოციალისტური რევოლუციის გამარჯვება ამიერკავკასიაში (1918—1921 წწ.), ტ. 2, თბ., 1961.

²³ გ. ლამბაძის ძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 209—210.

²⁴ См. ЦГАОР (Москва), ф. 6606, оп. 1, д. 1, лл. 405, 407.

Естественно, разработка французами проекта будущего устройства Закавказья должна была быть воспринята англичанами, как серьезное нарушение соглашения 23 декабря 1917 г. и как посягательство французского империализма на английские интересы в Закавказье. Избегая преждевременных столкновений с англичанами, французы держали план Шардиньи в секрете. Однако французскому консулу Дюруа стало известно о том, что проект Шардиньи перестал быть тайной, по крайней мере для Русского национального совета. Огорчению французского консула не было предела, и он поспешил уверить представителей совета, что проект этот «создается лишь на самый крайний случай»²⁵.

Таким образом, соглашение 23 декабря 1917 г. не представляло собой серьезного препятствия для вмешательства французского империализма в дела Закавказья.

В дальнейшем, когда теснимые Красной Армией на Украине и опасавшиеся восстания в собственных войсках французы вынуждены были эвакуировать всю территорию своей сферы, англичане сумели воспользоваться неудачами своего союзника и нанесли окончательный удар самой системе сфер влияния, установленной соглашением 23 декабря.

Ловко используя Деникина и его нелады с французским командованием, англичане фактически аннулировали сферу французского влияния на Украине, включив ее в сферу своего влияния. Поскольку эти события имеют прямое отношение к судьбе англо-французского соглашения 23 декабря, то нам представляется необходимым рассмотреть их подробнее.

Уже было принято решение об эвакуации французами Одессы, когда на заседании в Париже, состоявшемся 4 апреля 1919 г., англо-французскими союзниками был составлен протокол, целью которого было урегулирование некоторых важных вопросов франко-деникинских отношений. Знаменательно, что за разрешение этих вопросов взялись англичане. Дело касалось формирования русских частей на территории французской сферы и командования ими. Французское командование пошло на определенные уступки. Очевидно, англичане, предвидевшие крах французской интервенции на Украине, вынудили французов усилить материальную помощь Деникину и развязать ему руки на Украине и в Крыму²⁶.

Апрель оказался для французов слишком бурным и сделал их более мягкими в их отношениях с Деникиным. О былых притязаниях на чужую зону теперь не могло быть и речи — из рук французов уплыла их собственная зона. Наглое, прямолинейное капитана Фуке на посту начальника французской военной миссии сменил более тонкий и изворотливый подполковник Корбель. Протокол от 4 апреля Деникин получил через него лишь 27 мая. В сопроводительном письме Корбеля подчеркивалось, что «этот протокол является дополнением к франко-английскому соглашению от 23 декабря 1917 года, разграничивающему французскую и английскую зоны действия и остающемуся в силе...»²⁷. Несмотря на это напоминание, было ясно, что участь французской сферы решена.

Англичане попросили Деникина высказать свое мнение об этом протоколе. Весной и летом 1919 г. Деникину удалось потеснить советские войска на Украине и в Крыму и снова занять районы, формально вхо-

²⁵ ЦГАОП (Москва), ф. 446, оп. 2, д. 35, л. 51.

²⁶ Там же, д. 64^б, л. 262.

²⁷ Там же, д. 64^а, л. 191.

дившие во французскую зону, но на этот раз, используя лишь материальную помощь французов, без непосредственного участия их войск. Поэтому в ответе деникинского ведомства от 27 июня сквозила мысль о том, что сфера французского влияния перестала существовать вместе с уходом французских войск из Украины и Крыма.

«Территория Крыма, — говорилось в письме, — к данному времени освобождена исключительно частями вооруженных сил Юга России и будет подчиняться в порядке верховного управления Верховному правителю России (т. е. Колчаку — А. Ч.), временно же — главнокомандующему ВСЮР ген. Деникину.

Далее, главнокомандующий, будучи крайне благодарным за всякую материальную помощь со стороны Союзников, считает, что зоны французского и английского влияния должны иметь значение лишь в смысле оказания именно материальной помощи, но право распоряжения русскими войсками как в той, так и в другой зоне, в полной мере остается за Деникиным.

Кроме того, в настоящее время не может быть и речи о каких-либо русских войсках, которые оставались бы в распоряжении французского командования, так как все вопросы по формированию, укомплектованию, употреблению, а также подчинению русских войск будут находиться в ведении ген. Деникина»²⁸.

Хотя содержащиеся в письме требования Деникина, казалось, в равной степени распространялись как на французскую, так и на английскую сферы влияния, под удар ставилось только французское влияние в Крыму и на Украине. Деникин, всецело зависящий от материальной помощи западных держав, в особенности Англии, не посмел бы посягнуть не только на влияние англичан, в зоне которых находились его основные военные силы, но также и на интересы их союзников французских империалистов. Все дело в том, что франко-деникинские противоречия были ни чем иным, как завалированным англо-французским соперничеством. Деникин же, видя, куда дует ветер, строил свои отношения с французским командованием в расчете на молчаливое одобрение и даже поддержку англичан.

Вполне возможно, что настаивая в июне 1919 г. на фактическом выходе Украины и Крыма из сферы французского влияния, Деникин выполнял непосредственные указания своих английских покровителей. В это время в самом английском правительстве уже разрабатывались проекты перераспределения сфер влияния, или «сфер действия», как их стали теперь называть, в России. Так, 6 июня 1919 г. сотрудник «департаменты России» Министерства иностранных дел Англии Шелби выработал меморандум, в котором, констатируя существовавшее к тому времени разделение России и примыкающих к ней с Запада и Юга стран на сферы действия английских и французских империалистов и признавая необходимость сохранения подобной системы, предлагал внести в нее некоторые существенные коррективы. «Сохранение этого разделения ответственности в нынешней его форме не может рассматриваться с точки зрения возможности эффективной и быстрой реализации политики, принятой союзными правительствами» — писал он.²⁹

Шелби утверждал, что прежде всего англо-французское соглашение 23 декабря 1917 г. должно подвергнуться изменениям в той части, которая определяла право французов в отношении Украины. Деникин

²⁸ ЦГАОР (Москва), ф. 446, оп. 2, д. 64^б, л. 264.

²⁹ Documents on British Foreign Policy, стр. 366.

объявлялся на Украине единственной властью, достойной поддержки англичан. И, наконец, с поразительной откровенностью трактовался переход Украины в английскую сферу влияния: «Украина, после того как она вновь будет завоевана, должна войти в сферу влияния генерала Деникина, а следовательно, и под наш контроль»³⁰.

Вскоре французы на деле убедились, что на Украину и в Крым англичане их больше не пустят. И на этот раз английский империализм действовал через Деникина.

В июне 1919 г. в Екатеринодар стали поступать сведения о том, что французы не потеряли надежду вновь вернуться на Украину. «Из нескольких источников, — сообщал агент, — я совершенно частным образом узнал, что французы склонны снова поставить на очередь вопрос об образовании своей сферы влияния в Крыму и Одессе»³¹.

И действительно, стремясь вернуть утерянные французским империализмом позиции и восстановить свою власть во вновь занятом Деникиным Крыму, французское командование задумало создать в Севастополе французское паспортное бюро. 27 июля Франше д'Эспере в специальной ноте уведомил об этом деникинского представителя в Константинополе генерала Бензенгра и просил аккредитовать при севастопольском коменданте французского администратора. Требование неизменно подкреплялось ссылкой на конвенцию о распределении сфер влияния союзных держав в России»³².

Тем не менее, Бензенгр категорически отверг требование Франше д'Эспере. В своем рапорте в центр деникинский представитель писал: «Я не мог рассматривать эту попытку иначе, как желание вторгнуться в сферу интересов Главного командования Ю. Р. (деникинское главнокомандование, — А. Ч.), в чем сейчас же получил некоторые подтверждения. Так, в течение ближайших двух дней ген. Франше прислал ко мне двух своих офицеров, пытавшихся склонить меня на удовлетворение вышеприведенной просьбы союзного главнокомандующего. Мало того, один из этих офицеров даже высказал свое недоумение тем, что происходит подобная задержка, когда приказание исходит от главнокомандующего «всеми союзными армиями на Востоке»³³. Далее Бензенгр предупреждал, что вероятно, французское командование не оставится на этом и приложит все усилия, «чтобы создать зону своего влияния если не в Крыму, то в Одесском районе»³⁴.

Из переписки министра иностранных дел Англии Керзона с английскими представителями в Париже, имевшей место в августе 1919 г., явствует, что английское правительство не скрывало своей позиции в отношении соглашения 23 декабря, которое объявлялось несоответствующим изменившейся в России обстановке. Однако, не желая раздражать союзников, Керзон некоторое время поддерживал их иллюзии и заявлял, что английское правительство придерживается в главном этого соглашения — «до тех пор, пока обстоятельства не вынудят пересмотреть его»³⁵.

³⁰ Documents on British Foreign Policy, стр. 366.

³¹ ЦГАОР (Москва), ф. 446, оп. 2, д. 67, л. 140.

³² Там же, д. 113, л. 111.

³³ Там же, д. 67, л. 153.

³⁴ Там же.

³⁵ Documents on British Foreign Policy, стр. 469.

Формально Керзон даже испрашивал разрешения французского правительства на создание в Севастополе или Феодосии базы для новой армии Деникина. На самом деле английским представителям предписывалось дать понять французам, что на эту «просьбу» не может быть отрицательного ответа»³⁶.

22 августа французское правительство ответило, разумеется, согласием, не преминув при этом напомнить англичанам об уважении принципов соглашения 23 декабря и выразило надежду, что деятельности французских агентов на Украине и в Крыму не будут чиниться препятствия. «Более того, — гласил ответ, — французское правительство сохраняет право в районах французской зоны действия к западу от Керчи и устья Дона продолжать усиливать роль своих военных и других представителей, прикрепленных к генералу Деникину, а также создавать французские учреждения, которые могут понадобиться, особенно в Крыму и в бассейне Дона, где высшие интересы Франции требуют соответствующей защиты»³⁷. Необходимость постоянных напоминаний о своих правах говорит сама за себя. В Крыму и на Украине французы перестали быть хозяевами положения.

Фактическая ликвидация системы сфер влияния на территориях бывшей Российской империи имела далеко идущие последствия. В частности, она отразилась на всей ближневосточной политике Франции, а также на ее планах в отношении закавказских территорий.

* * *

Восстановленная нами картина англо-французских противоречий и дипломатических трений после реализации условий соглашения 23 декабря 1917 г. позволяет нам сделать следующие выводы:

Англо-французское соглашение 23 декабря 1917 г. «О действиях в Южной России», формально установившее четкую грань между английской и французской сферами влияния, не обладало силой и авторитетностью. Оно ни в коем случае не должно вводить исследователя в заблуждение и породить иллюзию прекращения англо-французских трений на Юге России и в Закавказье.

Выявленные факты неоднократных попыток как Англии, так и Франции вытеснить своего союзника из его «собственной» зоны свидетельствуют о полной несостоятельности еще недавно бытовавшего в нашей историографии представления о равнодушии французского империализма к закавказским территориям.

И наконец, крах летом 1919 г. самой системы «сфер влияния» под натиском английского империализма указывает на то, что Англия к этому времени фактически перестала считаться с соглашением 23 декабря.

---

³⁶ Documents on British Foreign Policy, стр. 469.

³⁷ Там же, стр. 527.

В. И. АДАМИЯ

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ТОРГОВОГО ЗЕМЛЕДЕЛИЯ В ГРУЗИИ В КОНЦЕ XIX в.

(На примере виноградарства и виноделия в Кахети)

История развития виноградарства в Грузии и Закавказье освещена в трудах П. В. Гугушвили¹, В. Д. Мочалова² и других авторов. В данной статье мы ставим целью проследить рост торгового виноградарства и виноделия в Кахети — в этом основном винодельческом районе Закавказья на протяжении сравнительно короткого исторического периода — последней трети XIX в. При этом мы постараемся показать данный процесс в разрезе категорий хозяйства (помещичьи, крестьянские, удельные и др.). Такой подход, как нам кажется, даст возможность лучше проследить новые явления в пореформенной грузинской деревне, которые все сильнее пробивали себе путь к концу XIX в.

Кахетинский садовый район включал места виноградарства в Телавском и Сигнахском уездах, а также в восточной части Тианетского уезда. С давних пор известной славой пользовались вина, производившиеся в селениях Цинандали, Напареули, Кварели, Ахалшени, Карданахи, Гурджаани, Мукузани, Ахмета и др.

В рассматриваемый период большою ущерб виноградарству в Кахети, как и в других районах Грузии, нанесли различные болезни лоз (оидиум, мильдю, филлоксера). Однако, несмотря на эти и другие неблагоприятные условия, виноградарство в Кахети в последней трети XIX в. продолжало расширяться.

Развитию торгового виноделия в Кахети способствовало некоторое улучшение путей сообщения, в частности окончание в 1870 г. строительства шоссейной дороги через Гомборский перевал, которая кратчайшим путем соединила этот район с Тифлисом — главным рынком сбыта кахетинских вин. С открытием в 1872 г. железной дороги Тифлис—Поти, а в 1883 г. Тифлис—Баку кахетинские вина получили широкий выход на российские рынки. По этому поводу в отчете тифлисского губернатора за 1884 г. говорится, что после открытия Бакинской линии железной дороги спрос на грузинские вина резко вырос и «масса вина направляется в г. Баку и оттуда через г. Царицын вверх по Волге... 2/3 приготавливаемого в Тбилисской губернии вина приходится на Кахетию»³.

Ввиду отсутствия систематических и надежных данных о масштабах виноградарства и виноделия в Грузии мы не можем точно представить, как происходил рост виноградных садов в Кахети в последней трети XIX в., но имеющиеся в нашем распоряжении материалы

¹ პ. ვ. გუგუშვილი, საქართველოს ღა ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX—XX სს., თბ., 1962.

² В. Д. Мочалов, Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX в., М., 1958.

³ Центральный Государственный исторический архив Груз. ССР (в дальнейшем: ЦГИА Груз. ССР). ф. 17, д. 2283, л. 26 об.

разного характера могут дать общую картину интересующего нас вопроса.

Так, согласно сообщению «Кавказского календаря» за 1877 г., в течение первой половины 70-х гг. XIX в. площадь виноградников в Кахети увеличилась на 8—10%⁴. В дальнейшем, как видно из официальных данных, виноградное садоводство в Тифлисской губернии (где на долю Кахети приходилась большая часть) продолжало расширяться и, как говорится в «Обзоре» Тифлисской губернии за 1883 г., «виноградное садоводство за последнее 10-летие заметно продвинулось, так как площадь, занятая садами, значительно увеличилась»⁵.

В 1891 г. главноначальствующий гражданской частью на Кавказе Дондуков-Корсаков в своем отчетном докладе царю писал, что «виноградарство сделало за последнее время самый разительный успех. В Кахети и пахотные поля постепенно обращаются в виноградники, так что в богатом Телавском уезде жители вынуждены уже теперь покупать на стороне хлеб для своего прокормления... Центром виноделия является Кахетия»⁶.

О высоком уровне производства вина в Кахети в 80-х гг. и дальнейшем росте его в последующий период свидетельствуют следующие данные, составленные на основании официальных источников (отчеты губернатора и сведения акцизного ведомства)⁷:

Годы Количество вина (в ведрах)		Годы Количество вина (в ведрах)	
1883	1568300	1890	825813
1884	1353521	1891	1496682
1885	1290000 ⁸	1892	1798848
1887	1708300	1893	1998720
1888	584300	1894	1948752
1889	303486		

Приведенные данные наглядно показывают, что в 80-х гг., несмотря на отдельные неурожайные периоды (1888 и 1889 гг.), в целом производство вина было довольно высоким и составляло в среднем в год около 1130000 ведер. В 90-х гг. рост продолжался и в течение 5 лет оно составляло в год около 1615000 ведер, причем в отдельные годы достигало почти 2 млн. ведер.

Площадь виноградников в Кахети в середине 90-х гг., по данным филоксерных партий, совпадающим в известной степени со сведениями акцизного ведомства, составляла 12492 десятины. Из них:

в Телавском уезде	6 783 десятины
в Сигнахском „	5 233 „
в Тианетском „	476 „

Для выяснения вопроса о том, какие именно хозяйства в Кахети являлись основными производителями товарного вина, следует устано-

⁴ «Кавказский календарь» за 1877 г., стр. 5.

⁵ Ц Г И А Груз ССР, ф. 17, д. 9015, л. 18 об., В Кахети в 1883 г. было выработано вина 1568300 ведер, тогда как во всей Тифлисской губернии 2447116 ведер (см. там же).

⁶ «Всепоподданнейшая записка главноначальствующего гражданской частью на Кавказе 1882—1890», Тифлис, 1891, стр. 35.

⁷ М. Б а л л а с, Виноделие в России, II, СПб., 1896, стр. 37.

⁸ «Всепоподданнейшая записка...», стр. 35—36.

⁹ М. Б а л л а с, Указ. труд, стр. 34—35.

вить распределение виноградников по категориям хозяйств. Согласно подсчетам М. Балласа, которые составлены по данным Закавказского статистического комитета и «Списков обложения частного землепользования» на 3-х летие с 1890 г., по группам хозяйств эти виноградники распределялись следующим образом (дробь отбрасываем)¹⁰.

Категория хозяйств	Количество десятин (в десятках)	В % к общей площади
У частных владельцев (в т. ч. крестьян-собственников)	5 064 (1 452)	33,4 (9,6)
У временнообязанных крестьян	2 743	18,0
У государственных крестьян	7 371	48,4
У хиза .	27	0,2
Итого	15237	100

В указанную площадь виноградников вошли и другие садовые площади (небольших размеров, смешанные с виноградниками), поэтому и общая сумма получилась значительно больше площади виноградников, которая, по более достоверным сведениям, как было показано выше, составляла около 12 492 десятины. Но в данном случае приведенные данные вполне пригодны, так как сейчас нас интересуют не абсолютные размеры виноградников, а главным образом величины садов отдельных категорий по отношению к общей площади виноградников. Из этих данных видно, что подавляющая часть площади виноградников (76,2%) приходилась на сады крестьян (частных собственников — 9,6%, временнообязанных — 18%, государственных крестьян — 48,4%, хизан — 0,2%) и лишь около 24% составляли виноградники дворян, торговцев и других собственников¹¹.

О большом преобладании крестьянских виноградников свидетельствует также тот факт, что основную массу виноградников составляли мелкие сады. Так, сады площадью до 1 десятины составляли в Телавском уезде 86%, а в Сигнахском 89%¹². В связи с этим заслуживает внимания сообщение корреспондента журнала «Кавказское сельское хозяйство» Натроева (1899 г.), который писал: «За исключением ограниченного числа, виноградные сады Кахети и Кизикии, этих главных винодельческих центров Закавказья, принадлежат казенным крестьянам, причем в среднем площадь виноградника не превышает половины десятины»¹³.

Большому удельному весу крестьянских хозяйств и его дальнейшему росту в области виноградарства и виноделия в Кахети, несомненно, способствовали следующие обстоятельства: в конце XIX в., когда происходил рост крестьянского малоземелья, в условиях развития товарно-денежных отношений, крестьяне предпочитали на небольшом

¹⁰ М. Баллас. Указ. труд. стр. 35—36.

¹¹ Следует при этом иметь ввиду, что в приведенные расчеты не включены виноградники Удельного ведомства, находившиеся в Телавском уезде.

¹² Например, в Телавском уезде в 1896 г. по официальным данным, насчитывалось 6 659 виноградных садов, из них по размерам:

0—1 десятина—5 749 садов	4—5..... 38	8—9.....8
1—2 „ — 445 „	5—6..... 20	9—10.....5
2—3 „ — 222 „	7—8..... 7	и т. д.
3—4 „ — 96 „		

(«Вестник финансов промышленности и торговли», 1896, т. 3, стр. 24)

¹³ «Кавказское сельское хозяйство», 1899, № 308, стр. 949—950.

участке земли (казенной, наделной, арендованной, собственной) заниматься интенсивной и более доходной отраслью сельского хозяйства — виноградарством и виноделием, которая давала им более высокий денежный доход. Поэтому крестьяне нередко обращали пахотные поля в виноградники. К тому же, занятие виноградарством избавляло тружеников деревни от необходимости прибегать к супруге (ало), что являлось замаскированной формой эксплуатации бедных крестьян, не имевших рабочего скота и инвентаря. Что же касается виноградника, то как правило, крестьяне сами с членами своей семьи справлялись с его обработкой.

Другая, не менее важная причина роста удельного веса крестьянских виноградников и уменьшения доли помещичьих садов состояла в том, что аграрная реформа внесла существенные изменения во взаимоотношения между помещиками и крестьянами. Как известно, реформа лишила дворянство даровой рабочей силы. Теперь помещики для обработки виноградников должны были нанимать рабочих и вести хозяйство на новых началах. Большинство же грузинских дворян не имело необходимых для этого оборотных средств, к тому же, они не привыкли непосредственно заниматься делами своего хозяйства. Это приводило к постепенному упадку помещичьего хозяйства вообще и в том числе виноградарского. По этому поводу в отчете тифлисского губернатора за 1873 г. говорится следующее: «Упадок же виноделия у некоторых помещиков замечен после крестьянской реформы; причина — недостаток рабочих рук, возвышение заработной платы, а главное оскудение средств... помещиков... Но за некоторый упадок виноделия у помещиков нет повода опасаться в будущем, во-первых, потому, что крестьянские руки, обрабатывавшие их сады, разводят и обрабатывают свои собственные, следовательно, то, что теряют помещики, восполняют, по возможности крестьяне»¹⁴.

В Кахети в 70—80-х гг. было несколько очень крупных помещичьих виноградных хозяйств, которые держались на полукрепостнической системе. Некоторые из них в широких масштабах занимались производством и торговлей вином. Таким были имения князей З. А. Джорджадзе в Сабуе (Телавский уезд), Д. А. Чавчавадзе и его наследников в сел. Цинадали, А. И. Андроникашвили в сел. Мелаани и др. Однако эти имения, не сумев приспособиться к новым условиям, стали постепенно хиреть и приходили в упадок, уступая место новым, коммерческим предприятиям капиталистического типа. Рассмотрим эволюцию некоторых из них.

Имение З. А. Джорджадзе еще в 70-х гг. XIX в. было одним из самых крупных винодельческих хозяйств не только в Грузии, но и на всем Кавказе: его виноградники, раскинутые на десятки десятин, отличались хорошим уходом и давали сравнительно высокий урожай. В имении неплохо было поставлено винодельческое хозяйство. З. А. Джорджадзе одним из первых в Грузии приступил к выделке кахетинских вин по европейскому способу. Он же организовал обширное торговое предприятие для закупки и продажи кахетинских вин¹⁵.

Вина Джорджадзе получили широкую известность и неоднократно отмечались на российских и международных выставках¹⁶.

¹⁴ Ц Г И А Груз. ССР, ф. 5, оп. 1, д. 3474, л. 27.

¹⁵ М. Б а л л а с, Указ. труд, стр. 54—55.

¹⁶ В 1890 году фирма кн. З. А. Джорджадзе была удостоена правительственной награды (см. газ. «Иверия», 1890, № 168).

Однако уже к середине 90-х гг. это большое и некогда образцовое хозяйство, державшееся на старой полуфеодальной системе, стало постепенно падать и вскоре было обречено на полную ликвидацию.¹⁷

Такая же печальная судьба постигла другое крупное виноградарское хозяйство Кахети, принадлежавшее Д. А. Чавчавадзе, а позже его наследникам. Это обширное имение, расположенное в Телавском уезде (селения Цинандали, Напареули, Мукузани, Уриатубани, Зеагани), занимало 12 471 десятин земли, из них виноградники составляли 348 десятин. Однако уже к началу 80-х гг. XIX в. это хозяйство пришло в упадок, и в 1886 г. оно было продано удельному ведомству.

Вот как выглядело виноградарское хозяйство этого имения в момент его приобретения удельным ведомством. «Сады виноградные, — говорится в акте, составленном представителями уделов в 1886 г., — за весьма редким исключением изредились так, что в них, в среднем счете, не находится в настоящее время по крайней мере одной трети лоз против того нормального количества, какое должно было находиться. Перекапывается едва ли не одна двадцатая часть площади»¹⁸. Все постройки в имении находились в запущенном и полуразрушенном состоянии. Помимо всего сказанного, за имением числился долг по одной закладной — в бывшем Приказе общественного призрения и по другой — частному лицу — тифлисскому купцу, всего на сумму около 200000 руб.¹⁹

Большинство помещиков Кахети сами непосредственно хозяйством не занимались, а отдавали виноградники в арендное пользование крестьянам исходя из доли урожая на короткий срок. Система краткосрочной аренды отрицательно сказывалась на состоянии виноградников. Арендатор стремился в течение короткого срока извлечь максимальный доход с участка и истощал почву междурядными культурами. Он не заботился о дальнейшей судьбе садовых насаждений и, как правило, не занимался лечением лоз и вообще не производил тщательной обработки виноградников. При таких условиях сады постепенно приходили в упадок.

Для того чтобы лучше представить, в каком состоянии находились виноградники большинства помещиков в Кахети, сдававших свои сады в арендное пользование, приведем характеристику виноградника, который принадлежал местному помещику и был приобретен русским предпринимателем И. Остафьевым в 1888 г. «В апреле 1888 года, — пишет Остафьев, — я купил по левую сторону р. Алазани (в Телавском уезде) имение, в состав которого входил виноградный сад, находившийся в момент покупки в арендном содержании сроком до 1 октября того же года. Следовательно, в фактическое владение этим садом я вступил после сбора урожая 1888 года. Под культурой винограда считалось 6 дес. 180 саж., но это только считалось, ибо сад был разбит кривыми дорогами на 6 кустов с большими пустующими местами и такими же окраинами, и определить действительную площадь, занятую виноградником, было трудно. Состояние сада было крайне

¹⁷ М. Баллас лично осматривал это имение в середине 90-х гг. Вдова владельца, показывая свое винодельческое хозяйство, сообщила ему, что оно будет распродано по частям (бродильные чаны, пресс и т. д.), и это некогда образцовое хозяйство, как отмечает автор, «обречено было на ликвидацию» (Указ. труд., стр. 55).

¹⁸ ЦГИАЛ, ф. 515, оп. 81, д. 968, лл. 14, об, 15.

¹⁹ Там же, лл. 22, 35—36.

печальное»²⁰. Далее автор сообщает, что почва под виноградниками десятки лет не обрабатывалась, вследствие чего она заросла кустарником. Уход за этим садом ограничивался **обрезкой**, постановкой тарколов, однократной подвязкой, кошением травы и двукратной поливкой. За такой «заботливый» уход, сад, со своей стороны, платил такой же монетой, т. е. давал очень низкий урожай. За последние три года до покупки арендатор этого сада получил всего 300 ведер вина, т. е. 17 ведер с десятины в год. «Случай этот, правда, крайний, — заключает Остафьев, — но в общем прекрасно характеризует состояние виноградников, отдаваемых в течение многих лет в арендное содержание на короткие сроки, и при том весьма часто со сменой арендаторов»²¹.

Таким образом, в пореформенный период значительная часть помещичьих виноградников в Кахети пошла по пути деградации. Исследователи местного виноградарства А. С. Пиралов и С. Б. Шавердов в 1896 г. о помещичьих хозяйствах Кахети писали: «Обычай у дворян отдавать свои виноградники в арендное содержание утвердился в Кахетии после освобождения крестьян от крепостной зависимости и лишения дворян дарового труда. Все мероприятия правительства с тех пор, клонящиеся к тому, чтобы поставить дворянское хозяйство на прочную и самостоятельную ногу, оказываются тщетными. Дешевый кредит, давно уже существующий для дворян, приносит им в этом отношении мало пользы, так как деньги, взятые из кредитных учреждений, идут обыкновенно на нужды, не имеющие ничего общего с сельским хозяйством... Дворянин, имея кредит с погашением за 4—5 проц., в конце-концов все-таки отдает свои виноградники в арендное содержание»²².

Однако небольшая часть помещиков, преимущественно более состоятельная и предприимчивая, вела свое хозяйство на рациональных началах. Их виноградники содержались в лучшем состоянии, чем арендаторские, и были более продуктивными. Но и эти помещики, как и большинство других, выступали в качестве носителей феодально-крепостнической системы в отношении своих временнообязанных крестьян. Они выискивали с последних за пользование наделом натуральную плату вином — «кулухи» в количестве четвертой доли урожая. Это вино составляло существенную часть той общей товарной продукции, которая выносилась помещиками-садовладельцами на рынок.

За неимением соответствующих цифровых данных мы не можем даже приблизительно указать, сколько вина производилось в помещичьих хозяйствах Кахети и какая его часть предназначалась для продажи. Но известно, что в самых главных винодельческих центрах края было много помещичьих хозяйств, и они производили немалое количество товарного вина. Так, например, сел. Карданахи считалось самым крупным и важным местом виноделия в Сигнахском уезде. По данным филоксерной партии, относящимся к середине 90-х гг., здесь было 1603 виноградника площадью 540 десятин. Большинство этих виноградников принадлежало лицам привилегированных сословий²³.

Другим крупным винодельческим центром Кахети было сел. Гурджани. Здесь, как свидетельствует тот же автор, имелось «много зажи-

²⁰ А. С. Пиралов, С. Б. Шавердов, Очерк виноградарства и виноделия в Кахетии, «ССВВК», вып. VII, Тифлис, 1896, стр. 63, 69

²¹ А. С. Пиралов, С. Б. Шавердов, Указ. труд, стр. 69.

²² Там же, стр. 67—68.

²³ М. Баллас, Указ. труд, стр. 52.

точных дворянских семей, владеющих значительными виноградными садами»²⁴.

В целом по Кахети, как было показано, в начале 90-х гг. на долю помещиков приходилось 24%, или около одной четверти площади всех виноградников. Следует заметить, что к этому времени нигде в Грузии, да и в Закавказье в целом, помещичьи виноградные хозяйства не занимали такого большого удельного веса, как в Кахети.

Однако удельный вес дворянских имений, как отмечалось выше, постепенно падал и помещичье торговое виноградарство и виноделие, державшиеся в значительной мере на полуфеодальной системе, все более приходили в упадок. Многие из этих имений уступали место новым предпринимательским экономиям капиталистического типа. К последним относятся владения зажиточных крестьян-кулаков, местных купцов-ростовщиков, сумевших различными путями отобрать виноградники у некоторых помещиков, и др. Однако наиболее крупными предпринимателями, ставшими «преемниками» разорившихся грузинских дворян — виноградовладельцев, являлись отдельные представители русской феодально-буржуазной верхушки — граф Шереметьев, граф Бобринский, купец Остафьев и др. Владельцем самого крупного виноградарского хозяйства не только в Кахети, но и на всем Кавказе было удельное ведомство, которое в 90-х гг. приобрело в Телавском и Сигнахском уездах бывшие имения Д. А. Чавчавадзе и организовало здесь огромную винодельческую экономию.

Остановимся на характеристике некоторых из названных хозяйств.

Купец Остафьев, как было сказано выше, в 1888 г. в Телавском уезде приобрел виноградник одного местного помещика площадью в 6 десятин. Этот сад в момент его приобретения Остафьевым находился в арендном содержании и был сильно запущен. Новый владелец немедленно приступил к восстановлению сада и, понеся расходы, в течение короткого времени превратил его в высокопродуктивное коммерческое предприятие, основанное на применении наемной рабочей силы. Уже в 1891 г. новый хозяин получил 2566 ведер вина (вместо 100 ведер, которые раньше получал арендатор). Это вино полностью было предназначено для продажи.

Одним из крупных винодельческих экономий Кахети было имение графа С. Д. Шереметьева, расположенное в селениях Карданахи, Веджини и Чалаубани Сигнахского уезда. Это имение, некогда принадлежавшее местному князю Н. Абхазу, было приобретено графом в 1884 г.²⁵ Оно составляло 40 десятин и состояло из виноградников и других фруктовых садов. Виноградарское хозяйство Шереметьева выделялось тщательностью ухода и усовершенствованными приемами виноделия. Имение обслуживал целый штат специалистов и наемных рабочих во главе с управляющим имением.²⁶ Виноградарское хозяйство Шереметьева постепенно благоустраивалось и расширялось. Соответственно росло и производство вина. Об этом свидетельствуют следующие данные: с 1885 по 1889 г. среднее годовое производство вина составляло 1700 ведер, а в последующие годы было произведено: в 1890 г. — 2322

²⁴ М. Баллас, Указ. труд, стр. 52—53.

²⁵ Ц ГИАЛ, ф. 1088, оп. 8, д. 365, л. 465.

²⁶ В 1892 г. в штате имения по вину хозяйству числилось 62 человека (см. Ц ГИАЛ, ф. 1088, оп. 8, л. 367, л. 15).

ведер, в 1891 г. — 4 540 ведер, в 1892 г. — 3 773 ведер²⁷, в 1893 г. — 4 700 ведер.²⁸ Для производства и хранения вина в имении было создано образцовое подвальное хозяйство. Вино направлялось на продажу после двухлетней выдержки.²⁹ Эти вина в основном обывались в Тифлисе, Москве и Петербурге, где имелись специальные магазины фирмы Шереметьева, а также продавались через комиссионеров в других городах России.³⁰ В этом хозяйстве действовал винокуренный завод, где выкуривали спирт из выжимок. Было также налажено производство шампанских вин³¹. Таким образом, имение графа Шереметьева в Кахети являлось крупным винодельческим хозяйством капиталистического типа, которое в 90-х гг. развернуло широкое производство товарного вина и в дальнейшем продолжало увеличивать масштабы своей деятельности.

Однако самым крупным винодельческим хозяйством не только в Кахети, но и на всем Кавказе было Кахетинское удельное имение. В 1886 г. его Главное управление приобрело за 1,5 млн. руб. у наследников Д. А. Чавчавадзе большое многоотраслевое хозяйство общей площадью земельных угодий в 13 551 десятина (из них спорных 1080 десятин)³².

Виноградники имения занимали 348 десятин, однако до 110 десятин из них находились в запущенном, непроизводительном состоянии. Новый владелец имения — Удельное ведомство немедленно приступило к восстановлению и усовершенствованию виноградарского хозяйства. Была начата обработка запущенных садов. В отчетном докладе администрации хозяйства за 1888 г. по поводу восстановления и переустройства виноградников говорится следующее: «Переустройство это заключается в обработке и взрыхлении земли на тех частях виноградников, которые представляют более или менее сплошное и надежное насаждение, и в устройстве новых правильных насаждений на находившихся в виноградниках пустырях, а также пространствах, где виноградные лозы расположены настолько редко, что уход за ними был прямо убыточным³³. В ходе этой работы к 1889 г. было восстановлено виноградников до 90 десятин и обработано старых насаждений около 240 десятин. К 1 января 1893 г. площадь виноградников достигала уже 325 десятин³⁴.

В имении культивировались преимущественно лучшие местные и французские сорта лоз — ркацителы, мцване, саперави, каберне, рислинг и др. Одновременно в Цинандали было создано новое винодельческое хозяйство с целым комплексом соответствующих помещений, оснащенных новейшим инвентарем. Подвал для хранения и старения вина был рассчитан на 150 тыс. ведер.

В связи с появлением в Кахети болезни АН филлоксеры, главное управление удельного ведомства в 1892—1893 гг. выписало из Франции семена филлоксероустойчивых американских лоз и создало в сел. Напа-

²⁷ ЦГИАЛ, ф. 1268, оп. 14, д. 153, лл. 39 об., 51 об. (К этому времени площадь виноградников составляла 28,5 десятин).

²⁸ ЦГИАЛ, ф. 1088, оп. 8, д. 367, л. 51.

²⁹ Там же, д. 365, л. 14.

³⁰ ЦГИАЛ, ф. 1088, оп. 8, д. 367, л. 104; д. 372, лл. 1—3.

³¹ Там же, д. 361, лл. 3—5.

³² ЦГИАЛ, ф. 515, оп. 1, д. 97, л. 37.

³³ ЦГИАЛ, ф. 515, оп. 1, д. 99, л. 153. Таким образом, нельзя согласиться с утверждением В. Д. Мочалова о том, что якобы Удельное ведомство уничтожило все старые виноградники и завело новые сады (См. В. Д. М о ч а л о в, Указ. труд, стр. 255).

³⁴ Там же, д. 104, л. 180 об.

реули питомник этих лоз³⁵. Позже зараженные филлоксерой виноградники были переведены на американские подвои. Администрация имения обеспечивала своевременный и тщательный уход за виноградниками. Все мероприятия по лечению и обработке садов проводились под руководством специалистов. Так же квалифицировано было поставлено здесь винодельческое хозяйство³⁶. Только в первые годы на устройство и содержание имения было израсходовано Главным управлением: в 1886 г. — 253 100 руб., в 1887 г. — 398 778 руб., в 1888 г. — 316 105 руб., т. е. за 3 года 967 983 рубля³⁷.

О большом значении, которое придавало данной экономии царское правительство, свидетельствует и то, что в 1888 г. сам император Александр III посетил это имение, интересовался состоянием дел и, как говорится в отчете управляющего имением, «лично изволили осмотреть возведенные Удельным ведомством в этом имении подвал, винодельни и хозяйственные постройки»³⁸.

Вскоре Кахетинское удельное имение превратилось в крупнейшее винодельческое хозяйство капиталистического типа. Все хозяйство велось исключительно наемным трудом постоянных, сезонных и поденных рабочих.

Благодаря большим мероприятиям, проведенным Удельным ведомством по поднятию виноградарства, производство вин в этом имении, несмотря на отдельные неурожайные годы, в течение короткого времени значительно выросло, о чем наглядно свидетельствуют следующие данные:

Годы	Производство вина (в ведрах)
1895	11 407
1896	43 077
1897	51 309
1898	100 078
1899	79 983 ³⁹

В имении в широких масштабах велось также виноторговое дело. Сбыт удельных вин производился главным образом через собственные магазины и подвалы, открытые в Тифлисе, Петербурге, Москве, Харькове, Одессе, Ялте, Самаре, и через комиссионеров в г. Симферополе⁴⁰. Вино пускалось в продажу после трехлетней выдержки в подвалах имения.

Вина Удельного имения отличались высоким качеством и неоднократно отмечались на международных выставках⁴¹.

³⁵ ЦГИАЛ, ф. 515, оп. 81, д. 602, л. 78.

³⁶ Там же, оп. 1, д. 100, л. 162.

³⁷ ЦГИАЛ, ф. 515, оп. 81, д. 968, л. 3.

³⁸ Там же, оп. 1, д. 100, л. 132.

³⁹ Там же, оп. 44, д. 253, л. 59.

⁴⁰ Там же, ф. 515, оп. 1, д. 104, л. 183 об., там же, оп. 81, д. 599, л. 47. В отчете за 1891—92 хозяйственный год сказано, что в связи с большим количеством готовых к выпуску в продажу вин открыт новый магазин в Самаре, «откуда должны расходиться в значительном количестве по всему Приволжскому району и могут в будущем постепенно проникать даже в Западную Сибирь» (там же, д. 104, лл. 183 об. — 184).

⁴¹ В 1892 г. на выставке в Чикаго и в 1894 г. в Петербурге эти вина были удостоены высших наград (см. Т. Б. Ч х е н д з е, Удельные имения в Кахетии, Тб., 1968 стр. 94).

О постоянном росте и широких масштабах производства и торговли вином в этом хозяйстве свидетельствуют следующие данные: в 1892 г. в подвалах имения хранилось 75 035 ведер вина всех сортов⁴². Через 7 лет, на 1 мая 1900 г. количество вина здесь достигло 161 440 ведер. Кроме того, винной гущи урожая 1899 г. было 28 780 ведер⁴³.

Согласно тем же данным, к концу 1900 г. было отправлено в удельные подвалы и магазины 70 392 ведра и оставалось вина в складах Кахетинского удельного имения 170 629 ведер⁴⁴.

Как было сказано, в этом хозяйстве в широких масштабах велось также винокурение и производство коньяка, о чем говорят следующие данные: на 1 января 1899 г. в Цинандальском подвале имелось 2 100 ведер коньяка⁴⁵ и около 100 ведер водки⁴⁶.

Таким образом, в конце XIX в. Кахетинское имение, принадлежавшее Удельному ведомству, было крупнейшим капиталистическим предприятием по виноградарству и виноделию, которое производило большое количество товарного вина и других спиртных напитков.

Помимо названных выше крупных винодельческих имений, носивших коммерческий характер, в это же время в Кахети имелось немало помещичьих и других хозяйств (купеческих, чиновничьих и др.), которые также отличались высокой товарностью продукции. Несмотря на это, главными производителями товарного вина все-таки являлись не названные имения, а масса крестьянских хозяйств, виноградные сады которых составляли большую часть всех виноградников Кахети. Каждое из названных хозяйств в отдельности выносило на рынок сравнительно немного вина, но общая сумма этих многочисленных слагаемых давала огромную величину, составлявшую основную массу товарного вина в Кахети.

Главным рынком сбыта кахетинских вин был г. Тифлис. Оторванность Кахети от железнодорожных путей и отсутствие хороших шоссейных дорог, связывавших ее с Тифлисом, создавали производителям вина, особенно крестьянам, большие трудности в реализации своей продукции. В этих условиях основная масса товара закупалась на месте приезжавшими сюда винооторговцами — сираджами, которые затем перепродавали его в Тифлисе и других городах Грузии и Закавказья.

Установить в абсолютных цифрах общее количество выносимого на рынок кахетинского вина в конце XIX в. представляется совершенно невозможным из-за отсутствия соответствующих данных. Это тем более исключается, если иметь в виду, что в распоряжении исследователя, как отмечалось выше, нет достоверных сведений даже об общем количестве производимого вина. Однако в данном случае, когда нас интересует главным образом относительная величина товарной продукции, по сравнению с валовым производством, имеющиеся материалы вполне могут быть использованы.

Согласно сообщению «Кавказского календаря» за 1877 г. «из всего добываемого в Кахетии вина примерно четвертая часть, и то большей частью второстепенного сорта, потребляется на месте самими производителями, остальные три четверти поступают в продажу в

⁴² ЦГИАЛ, ф. 515, оп. 1, д. 104, л. 182 об.

⁴³ Там же, оп. 81, 635, л. 236.

⁴⁴ Там же, лл. 499—500.

⁴⁵ Там же, д. 625, л. 157.

⁴⁶ Там же, д. 614, л. 141.

гор. Тифлис и другие местности Кавказского края»⁴⁷. Несколько иные сведения по данному вопросу сообщают другие источники. Так, по утверждению известного исследователя сбыта кавказских вин С. Н. Тимофеева, в начале 90-х гг. из всего производимого в Кахети вина к сбыту предназначалось около половины⁴⁸. Несмотря на существенную разницу в сообщениях этих двух источников, в целом оба они говорят о высокой степени товарности виноделия в Кахети.

Для того, чтобы нагляднее представить рост товарности виноградарства в Кахети в рассматриваемый период, приведем некоторые данные о масштабах перевозки вина к концу XIX в. Имеющиеся в нашем распоряжении сведения этого рода относятся ко всему Закавказью. Но, учитывая, что Кахети являлась главным районом виноделия не только Грузии, но и всего Закавказья, названные сведения могут пролить свет на интересующий нас вопрос.

В этом отношении мы располагаем наиболее достоверными данными администрации Закавказской железной дороги. Эти сведения, содержащее сообщение о транспортировке вин лишь по рельсовой магистрали, разумеется, далеко не охватывают всего количества находившегося в обороте вина. Тем не менее они наглядно показывают динамику и общую тенденцию товарооборота в данной отрасли торговли.

Вот эти данные⁴⁹:

Г о д ы	Перевозку в среднем в год (в пудах)
1878—1880	195 932
1881—1885	469 282
1886—1890	732 842
1891—1894	1 036 574

Таким образом, за 15 лет среднегодовая перевозка вин в Закавказье по железной дороге выросла почти в 6 раз.

Однако в конце XIX в. происходит также значительный рост вывоза закавказских вин в центральные губернии России. Так, например, в 80-х гг. только из Тифлиса по железной дороге было вывезено в различные пункты России:⁵⁰

Г о д ы	Количество (в пудах)
1884	58 151
1885	76 451
1886	127 428
1887	148 903

Следовательно, за 4 года вывоз увеличился в 2,5 раза. Согласно отчетам Закавказской железной дороги, в начале 90-х гг. из Закавказья по прямому сообщению получали вино до 40 городов внутренних губерний России. Из них наиболее крупными центрами сбыта закавказских

⁴⁷ «Кавказский календарь» за 1877 г. стр. 3.

⁴⁸ С. Н. Тимофеев, Сбыт кавказских вин (Закавказье), Тифлис, 1895, стр. 32—33 (Здесь и выше подчеркнуто нами).

⁴⁹ А. А. Аргутинский и Долгоруков, История сооружения и эксплуатации Закавказской железной дороги за 25 лет ее существования, 1871—1896, Тифлис, 1896, стр. 650.

⁵⁰ Жур. «Вестник виноделия», № 2, 1893, стр. 85.

вин являлись Москва, Петербург, Воронеж, Одесса, Харьков и Новороссийск. В течение 1891—1893 гг. в эти города было вывезено (в пудах)⁵¹:

	1891	1892	1893
Москва	10 775	32 383	32 697
Петербург	11 624	28 438	62 554
Воронеж	11 783	24 187	33 222
Одесса	27 923	35 191	13 042
Харьков	3 820	16 431	25 160

Как видно из приведенных данных, во все эти пункты (за исключением г. Одессы) в течение 3 лет вывоз вина значительно вырос:⁵² в Москву — более чем в 3 раза, в Петербург — почти в 5,5 раз, в Харьков — более чем в 6,5 раз и т. д.

Согласно подсчетам С. Г. Тимофеева, в 1891—1893 гг. из Закавказья в центральные губернии России всеми видами транспорта (железная дорога, Черное и Каспийское моря, Военно-Грузинская дорога) в среднем ежегодно отправлялось до 388 800 ведер вина: при этом вывозились преимущественно вина кахетинские⁵³.

В последующие годы вывоз еще более возрос и достиг внушительных размеров. В нашем распоряжении имеются данные акцизного ведомства, относящиеся к 1897—1901 гг. В них содержатся сведения о валовом производстве вина в Закавказье в указанный период и о количестве вина, вывозимого во внутренние губернии России.

Вот эти данные (в тыс. ведер)⁵⁴:

	1897	1898	1899	1900	1901
Все производство вина	6571	7606	6787	5822	4051
Вывезено по Военно-Грузинской дороге	49,5	49,5	85,1	47,1	25,4
Из черноморских портов	24,8	25,4	37,5	32,4	32,2
Из каспийских портов	38,3	58,5	87,2	133,4	58,9
Со станций Закавказской железной дороги	173,9	330,9	427,9	294,7	437,1
Со станции Дербент	—	—	—	—	—
Петровской железной дороги	—	—	—	—	0,3
Итого вывезено	283,5	464,3	637,7	507,6	555,9
% вывоза к валовому производству	4,35	6,1	9,4	8,75	13,6

Таким образом, с 1897 по 1901 г. в среднем ежегодно производилось 6,2 млн. ведер вина, из них вывозилось в Россию 490 тыс. ведер, или около 8%.

⁵¹ С. Н. Тимофеев, Указ. соч., стр. 54—55.

⁵² По этому поводу газ. «Кавказ» в 1886 г. писала: «Торговля виноградными винами значительно оживилась в последнее время. Не так еще давно в Петербурге и в Москве можно было иметь виноградное вино только иностранного происхождения, а теперь почти во всех более или менее значительных городах можно встретить крымские или кавказские виноградные вина» («Кавказ», 1886, № 105).

⁵³ С. Н. Тимофеев, Указ. соч., стр. 53.

⁵⁴ «Обзор отраслей промышленности в Закавказском крае, служащих источником косвенных налогов, и поступление акцизного по краю дохода за 1901 год», стр. 165.

Приведенные данные очень выразительны во многих отношениях. Во-первых, в 1897—1901 гг., по сравнению с периодом 1891—1893 гг., ежегодный средний вывоз вина в Россию возрос более чем в 1,3 раза (с 388 800 до 490 000 ведер). Во-вторых, в течение последних 5 лет не только намного возросло абсолютное количество вывоза (с 286,5 тыс. до 555,9 тыс. ведер, но в еще большей степени вырос удельный вес вывозимой продукции в общей массе производимого вина, причем этот рост происходил быстро и неуклонно — с 4,36% в 1897 г. до 13,6% в 1901 г.

В рассматриваемый период грузинские и, в частности, кахетинские вина стали вывозиться и на европейские рынки.⁵⁵

Подводя итоги всему вышеизложенному, можно констатировать (на примере производства вина в Кахети и торговли им) факт развития торгового земледелия в пореформенной грузинской деревне. Этот процесс наглядно иллюстрирует высказанную В. И. Лениным мысль о том, что «основная черта пореформенной эволюции земледелия состоит в том, что оно принимает все более и более торговый, предпринимательский характер»⁵⁶.

Развитие торгового земледелия явилось прямым следствием перехода грузинской деревни от натурального хозяйства к товарному, денежному хозяйству.

---

⁵⁵ В 1889 г. из Марселя приехали несколько торговцев, которые закупили в Кахети вино для продажи в разных городах Франции (см. газ. «Иверня», 1889, № 603).

⁵⁶ В. И. Ленин, Полное собр. соч., т. 3, стр. 308.

**„ნასყიდი“ მიწის როლი გლეხის მემკვიდრეობაში და
ბატონყმობისაგან თავდახსნის პროცესი XIX საუკუნის
რეფორმამდელი ხანის საქართველოში**

საქართველოში მიწაზე კერძო საკუთრება, ე. წ. „ნასყიდობის ინსტიტუტი“, აკად. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ჯერ კიდევ ძალიან ადრე, ფეოდალური ურთიერთობის წინა ხანაში, უკვე არსებობდა. იგი წერს, რომ „ყიდვა-გაყიდვის სფეროში იყო მოქცეული რაგინდარა მიწა, ე. ი. საკუთრების პრინციპი ფართოდ იყო გავრცელებული წარმოების ამ ძირითად საშუალებაზე, რაც თავისთავად საზოგადოებრივი ურთიერთობის მაღალი განვითარების ნიშანია“¹. მისი აზრით, ეს ინსტიტუტი საკუთრივ ქართულ ნიადაგზეა წარმოშობილი და მისი შემღწეების საფუძველი ჩვენში ინტენსიური მიწათმოქმედება უნდა ყოფილიყო. ქართული ფეოდალური სამართალი ნასყიდობას მტკიცედ იცავდა. ვახტანგის სამართლის მიხედვით „ნასყიდი“ მამულის ხელისხლება ხელშეწყობის მეტს არავის შეეძლო, მაგრამ მეფესაც როგორადაც არ უნდა დაესაჯა ყმა, ნასყიდი მაინც არ უნდა მოეშალა². ნასყიდ მამულს არ ედო საბატონო გადასახადები და ასეთი მამულის პატრონს, გლეხი იქნებოდა ეს თუ ფეოდალი, სრული უფლება ჰქონდა როგორც თვითონ ჩათვლიდა საჭიროდ, ისე მოქცეოდა ამ მიწას — გაეყიდა, გაეჩუქებინა, მზითვად მიეცა და სხვ. მართალია, ფეოდალური დაქსაქსულობის პერიოდში საქართველოში ადგილი ჰქონდა ბატონის მხრიდან გლეხის ნასყიდი მიწის მითვისებას და მასზე გადასახადის დადებას, მაგრამ ეს ქართული ფეოდალური სამართლის იურიდიული ნორმების დარღვევა იყო და უნდა ვიგულისხმოთ, რომ შედარებით იშვიათ მოვლენას წარმოადგენდა — წინააღმდეგ შემთხვევაში სრულიად გაუგებარი იქნებოდა გლეხების შეუწელებელი სწრაფვა მიწების შექენისადმი.

ადრეფეოდალურ-ბატონყმურ ხანაში გლეხების მიერ მიწების შექენა შედარებით იშვიათი მოვლენა უნდა ყოფილიყო, ხოლო სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის და ვაჭრობა-ხელოსნობის განვითარებასთან დაკავშირებით მიწების ამოძრავება საკმაოდ შესამჩნევი გახდა და გლეხობაც მთელი ძალ-ღონით ცდილობდა შეეძინა მიწები, რათა ძირითადი საწარმოო საშუალების უზრუნველყოფის ბატონყმური ფორმებისაგან დაეღწია თავი. პროფ. ი. ანთელავა მიუთითებს, რომ გლეხების მონაწილეობა მიწების ყიდვა-გაყიდვაში XVIII ს-ის II ნახევრიდან განსაკუთრებით ინტენსიურ ხასიათს ღებულობს³. XIX საუკუნიდან მათი მონაწილეობა ხსენებულ ოპერაციებში კიდევ უფრო უნდა გაძლიერებულიყო, რასაც მოწმობს ხელნაწერთა ინსტიტუტის და ისტორიული არქივის სათანადო ფონდებში არსებული მიწის ნასყიდობის ათასობით სიგელ-გუჯრები. მაგრამ, ვინაიდან რეფორმამდელი ხანის რუსეთისათვის მიწის ყიდვა-გაყიდვაში ყმა-გლეხობის მონაწილეობა შედარებით უცხო მოვლენას წარმო-

¹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1964, ტ. I, გვ. 370.

² ვახტანგის სამართალი, მუხლი 160.

³ ი. ანთელავა, ცვლილებები XVIII საუკუნის საქართველოს ფეოდალურ მიწათმფლობელობაში „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1972, № 1, გვ. 95.

ადგენდა, რუსეთის ხელისუფლება არც საქართველოში დაინტერესებულა გლეხობის მიერ ნასყიდი მიწების ფართობის სტატისტიკური აღრიცხვით და ამ მოვლენის შესახებ მსჯელობა ჩვენ უმთავრესად არაპირდაპირი დოკუმენტების მიხედვით გვიხდება. სახელდობრ, ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ, საწესდებო სიგელების შედგენის დროს, დასავლეთ საქართველოს დროებით-ჯალდებულმა გლეხებმა მომრიგებელ მოსამართლეებს წარუდგინეს 63 ათასზე მეტი მიწის ნასყიდობის სიგელი, შემდეგ წლებში კი 1876 წლამდე კიდევ და-წატებით 21 ათასი სიგელი. აღმოსავლეთ საქართველოს გლეხობამ მარტო ერთი 1867 წლის განმავლობაში 1235 მიწის ნასყიდობის წიგნი წარადგინა⁴.

რუსეთის ხელისუფლება და ქართველი მეზამულეები ყოველმხრივ ცდილობდნენ გლეხთა საკუთრების შეზღუდვას, ამ მიზნით ისინი მხოლოდ ნოტარიალური წესით დამტკიცებულ ნასყიდობის სიგელებს სცნობდნენ კანონიერად, რაც გლეხებს იშვიათად გააჩნდათ. შეზღუდვების მიუხედავად, სულ რაღაც 2 წლის, 1865—1867 წლების, განმავლობაში ქუთაისის გუბერნიის გლეხებმა წარდგინილი 19783 სიგელის საფუძველზე 10258 დესეტინა მიწის დამტკიცება შესძლეს⁵, 1871 წლისათვის კი დასავლეთ საქართველოში 15000 კომლს დაუმტკიცეს რეფორმამდელ ხანაში შექმნილი მიწები⁶.

გლეხობის ხელთ არსებული ნასყიდი მიწების შესახებ საინტერესო ცნობები გაბნეულია სხვადასხვა წლებისა და სხვადასხვა მაზრების კამერალურ აღწერებში, მაგრამ მათი სისტემატური აღრიცხვა მოცემულია მხოლოდ 1818 წლის გორის მაზრის საბატონო, სახელმწიფო და საეკლესიო გლეხების კამერალურ აღწერაში. ამიტომ 1818 წლის გორის მაზრის აღწერებს ჩვენ განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ვანიჭებთ. ამ აღწერის მონაცემებიდან შემდეგი სურათი ვლინდება. 1818 წელს გორის მაზრაში აღწერილი იყო 3275 საბატონო გლეხი, რომელთაც ბატონების მიერ მფლობელობაში მიცემული ჰქონდათ 15819 1/2 დღიური სახნავ-სათესად ვარგისი მიწა. ამათგან 361 კომლს, ანუ მათი საერთო რაოდენობის 11%-ს, ჰქონდა ნასყიდი მიწა სხვადასხვა რაოდენობით. სულ გორის მაზრის საბატონო გლეხების ხელთ იყო ნასყიდი მიწა 3597 დღიური, ანუ საერთოდ მათ მფლობელობაში არსებული მიწების 18,5% მათ საკუთრებას შეადგენდა. დღემდე გავრცელებული იყო აზრი, რომ ცალკეული გლეხების „ნასყიდი“ მიწების ფართობი უმეტესად 1—2 დღიურს არ აღემატებოდა. ჩვენი მასალიდან კი ირკვევა, რომ დიდი ფართობის მიწას გლეხები საკმაოდ ხშირად ყიდულობდნენ. 1—2 დღიური „ნასყიდი“ მიწის პატრონი 361 კომლიდან იყო 71 კომლი, ანუ 19%, 3-დან — 10-მდე დღიურის პატრონი 143, ანუ 40% და 10-დან 50 დღიურამდე 137, ანუ 38%⁷.

10, 20, 40 და მეტი დღიური ნასყიდი მიწის პატრონი გლეხების მეურნეობა თითქმის მთლიანად საკუთარ მიწებზე წარმოებდა და მის მფლობელს პირადი დამოუკიდებლობის მოპოვების საშუალებას აძლევდა, მაგ. სოფელ სათემოში მცხოვრებ სიმონ ფარახელაშვილს ჰქონდა 30 დღიური „ნასყიდი“ მიწა, ჰყავდა 18 სული მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი და მოჰყავდა 200 კოდი მარ-

⁴ А. Панцхава, К вопросу о развитии аграрных отношений в дореформенной Восточной Грузии, М., 1957, გვ. 159; ალ. ბენდიანიშვილი, აგრარული ურთიერთობანი საქართველოში 1890—1917 წლებში, თბ., 1965, გვ. 93.

⁵ საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო ისტორიული არქივი (სსსი), ფ. 220, საქ. 883, ფურც. 154.

⁶ იქვე, ფ. 5, საქ. 2577, ფურც. 27.

⁷ სსსი, ფ. 254, ან. I, საქ. 542, ფურც. 1—752.

ცვლელში, სოფ. ბერშუეთში მცხოვრებ დიმიტრი ბიძინაშვილს ჰქონდა 20 დღიური ნასყიდი მიწა, ჰყავდა 18 სული პირუტყვი, მოჰყავდა 200 კოდი მარცვლეული⁸, ბერშუეთელსავე გლეხს გოგია წიკლაურს ჰქონდა 12 დღიური ნასყიდი მიწა, მოჰყავდა 200 კოდი პური, ჰყავდა 20 სული მსხვილფეხა რქოსანი საქონელი და 300 ცხვარი, მეჭვრისხეველ დიმიტრი ხომამურიძეს ჰქონდა 50 დღიური ნასყიდი მიწა, მოჰყავდა 200 კოდი პური, და მრავალი სხვ. საფიქრებელია, რომ ჩვენ მიერ ჩამოთვლილი გლეხების მეურნეობაში დაქირავებული შრომაც იქნებოდა გამოყენებული, ასეთი გლეხები მიუხედავად იმისა, რომ ბატონყმურ ურთიერთობაში იყვნენ ჩაბმულნი, ჩვენ მაინც სოფლის ბურჟუაზიულ ელემენტებად მიგვაჩნია, ვინაიდან მათი მეურნეობა მთლიანად საკუთარ მიწებზე იყო გაშლილი და მათი მოსავლის 75—50% მაინც საბაზროდ უნდა ყოფილიყო წარმოებული. იმავე 1818 წელს გორის მაზრაში აღწერილი იყო 859 კომლი სახელმწიფო გლეხი, ამათგან ნასყიდი მიწა ჰქონდა 102 კომლს, ანუ 11,9%. მათ ნასყიდი მიწა ჰქონდათ 679 დღიური, ანუ საერთოდ სახელმწიფო გლეხების მფლობელობაში არსებული მიწების 18% მათი საკუთრება იყო. 748 კომლი საეკლესიო გლეხიდან ნასყიდი მიწა ჰქონდა 140-ს 1593 დღიურის რაოდენობით. ეს კი მათ მფლობელობაში არსებული მიწების 25,7%-ს შეადგენდა.

1818 წელს სულ გორის მაზრაში სამივე კატეგორიის გლეხი აღწერილი იყო 4878 კომლი, მათ ჰქონდათ სახელმწიფო, საბატონო, საეკლესიო მიწები 29203 დღიური, აქედან 5869 $\frac{1}{2}$ დღიური, ანუ მთელი მიწების 20,1% „ნასყიდი“ ანუ საკუთარი იყო. საკუთარი მიწა ეკუთვნოდა 600 კომლს, რაც მათი საერთო რაოდენობის 12,5%-ს შეადგენდა, აქედან 1-დან 2 დღიურამდე მიწა ჰქონდა 130 კომლს, ანუ 21,6%-ს და 10 და მეტი დღიური 215 კომლს ანუ 35,8%-ს, ე. ი. გლეხობის უმეტეს ნაწილს დიდი ფართობის ნასყიდი მიწები ჰქონდათ. იყო შემთხვევები, როდესაც გლეხებს „ნასყიდი“ ჰქონდათ 40, 50, 60, 80 და 200 დღიურიც კი. დიდი ფართობის ნასყიდი მიწა გლეხს საეკლესიო ფორმებისაგან. როგორც დავინახეთ გორის მაზრაში ჯერ კიდევ 1818 წელს გლეხობის მფლობელობაში არსებული მიწების $\frac{1}{5}$ უკვე საკუთარი იყო. რა თქმა უნდა, XIX ს-ის 30—40-იანი წლებიდან, როდესაც სწრაფი ტემპით წაეიდა წინ სასაქონლო ფულადი ურთიერთობის განვითარება, გლეხობის გარკვეული ნაწილის ხელში კიდევ უფრო მეტი მიწის ფართობი მოიყრიდა თავს. უნდა ვიგულისხმოთ, რომ დაახლოებით ასეთივე მდგომარეობა იქნებოდა სხვა მაზრებშიაც. განსაკუთრებით ეს ითქმის დასავლეთ საქართველოზე, სადაც ყველაზე ძლიერად შეინიშნებოდა გლეხების მიდრეკილება მიწების შეძენისადმი. დ. გოგოლაძე წერს: 1855 წ. მარტო ქუთაისის მაზრაში 1617 კომლ სახ-ფო გლეხს ჰქონდა 5715 ქვევა ნასყიდი და 13081 ქვევა სახაზინო მიწა, ანუ მთელი მიწების $\frac{1}{3}$ მათ საკუთრებას წარმოადგენდა. დაახლოებით ასეთივე შეფარდება უნდა ყოფილიყო იმერეთ-გურიის საბატონო გლეხების მიწათმფლობელობაშიც, რომელთა შესახებ 1865 წ. ქუთაისის სამოქალაქო გუბერნატორი აღნიშნავდა, რომ მათ სარგებლობაში არსებული მიწების $\frac{1}{3}$ ნასყიდ ანუ საკუთარ მიწებს უნდა შეადგენდეს¹⁰.

⁸ სცსია, ფ. 254, ან. I, საქ. 542.

⁹ იქვე.

¹⁰ დ. გოგოლაძე, საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარება გეოგრაფიულურ ხანაში, თბ., 1971, გვ. 184.

XIX ს-ის 80-იანი წლებისთვის კი ქუთაისის გუბერნიის სახ-ფო გლეხებს 43344 დესეტინა მიწა ჰქონდათ ნასყიდი. რა თქმა უნდა, ამ მიწების უმეტესი ნაწილი თუ არა, ნახევარი მაინც, რეფორმამდელ ხანაში უნდა ყოფილიყო შეძენილი. ე. ი. უკვე XIX ს-ის დასაწყისიდანვე, ბატონყმობის გაუქმებამდე კარგა ხნით ადრე გლეხობას სერიოზული იერიში ჰქონდა მიტანილი ფეოდალურ საკუთრებაზე და ბატონყმობის რღვევა დაწყებული იყო, ვინაიდან, როგორც ცნობილია, ფეოდალური ფორმაციის მთავარი განმსაზღვრელი მომენტი გაბატონებული კლასის მიერ მიწის მონოპოლიური საკუთრება იყო.

XIX ს-ის რეფორმამდელი ხანის საქართველოში სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის და ვაჭრობა-ხელოსნობის განვითარების შედეგად გაძლიერდა გლეხობის მისწრაფება არა მარტო მიწების შექენისა, არამედ პირადი თავისუფლების მოპოვებისაკენაც.

XIX ს-ის I ნახევარი საქართველოს ისტორიაში ბატონყმური ურთიერთობის გამწვავებით აღინიშნება. ფულზე გაზრდილი მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად ბატონები თვითნებურად ზრდიდნენ გლეხებზე დაკისრებულ ბეგარა-გადასახადებს, უჩვეულოდ ამძიმებდნენ მათ უფლება-მოვალეობებს. თავის მხრივ, გლეხობა ამ მოვლენას ბატონყმობისაგან თავისდაღწევისათვის ბრძოლის გააქტიურებით პასუხობდა. იგი ბატონყმობისაგან თავის დასაღწევად ყველა საშუალებას მიმართავდა; ეს იქნებოდა იურიდიული გზით თავისუფლების მოპოვება, მუდმივი საცხოვრებელი ადგილიდან აყრა, სხვა კუთხეებში გაქცევა და ხიზნად დაჯდომა თუ გარკვეული საზღაურის გადახდით თავის გამოსყიდვა.

ბატონყმობისაგან თავგამოსყიდვა ქართული ფეოდალური სამართლით აკრძალული არ ყოფილა. ბატონისა და ყმის ურთიერთშეთანხმების საფუძველზე, გარკვეული საზღაურის გადახდით გლეხს შეეძლო თავისუფლების მოპოვება. მაგრამ XVIII ს-მდე ასეთი შემთხვევები იშვიათი იყო. XVIII ს-ში, როგორც პროფ. ანთელავამ გამოიკვლია, ამ მოვლენამ შედარებით ფართო ხასიათი მიიღო. XIX ს-ის რეფორმამდელ ხანაში ეს პროცესი კიდევ უფრო ძლიერდება და XVIII ს-გან განსხვავებით ერთხელ თავგამოსყიდული გლეხის ხელახალი დაყმევების შემთხვევები თითო-ოროლა გამონაკლისის გარდა თითქმის აღარ გვხვდება. ერთი მხრივ, ყმა გლეხთა ეკონომიური ექსპლუატაციის გაძლიერება და მისი უფლებრივი მდგომარეობის გაუარესება იყო მიზეზი ამ პროცესის გაძლიერებისა. მეორე მხრივ კი სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარება ამ ურთიერთობაში ჩაბმული გლეხობის ნაწილს საშუალებას აძლევდა დაეგროვებინა სათანადო თანხა და პირადი თავისუფლების მოპოვებისათვის ეზრუნა. გარდა ამისა, ამ პროცესს ცარიზმის კანონმდებლობაც უწყობდა ხელს, რომელიც საქართველოში სახაზინო უწყების ყმა-მამულის გამრავლებისაკენ იყო მიმართული. კერძოდ, 1831 წელს გამოცემული კანონის თანახმად დავალიანებული მებატონის ყმა-მამულის საჯარო ვაჭრობით გაყიდვის დროს გლეხებს თავგამოსყიდვის უფლება ეძლეოდათ. 1842 წელს გამოსული კანონის თანახმად კი, ასეთივე უფლება ეძლეოდათ გლეხებს კერძო შეთანხმებით ყმა-მამულის გაყიდვის დროსაც. 1848 წლის კანონით კი ბატონყმობისაგან განთავისუფლებულ გლეხებს ნება ეძლეოდათ ჩარიცხულიყვნენ სახელმწიფო უწყებაში ან მოქალაქეებად ჩაწერილიყვნენ¹¹.

¹¹ И. Г. Антелава, Государственные крестьяне Грузии в первой половине XIX века, 1955, Сухуми, т. I, гл. 108.

გლეხების მიერ თავგამოსყიდვის შემთხვევები სტატისტიკურად აღრიცხული ცნობილია მხოლოდ ქუთაისის გუბერნიაში, ისიც 1850 წლიდან 1864 წლამდე. ამ აღრიცხვით ასეთი 1314 შემთხვევაა დადასტურებული, მაგრამ ქართულ საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში სამართლიანად არის გაბატონებული აზრი, რომ მთლიანად საქართველოში XIX ს-ის I ნახევრის მანძილზე თავგამოსყიდვის შემთხვევები უფრო მეტი უნდა ყოფილიყო. ასეთივე ვარაუდი აქვს გამოთქმული დ. გოგოლაძეს, რომელსაც თავდახსნის 300-მდე საბუთი შეუსწავლია. ჩვენ ხელნაწერთა ინსტიტუტისა და ისტორიული არქივის სათანადო ფონდებში 1805 ასეთ საბუთს მივაკვლიეთ. ამ 1805 საბუთით ბატონყმობისაგან განთავისუფლდა 1967 კომლი, რაც კიდევ უფრო მეტ საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ XIX ს-ის რეფორმამდელი ხანის საქართველოში გლეხების მიერ თავგამოსყიდვის შემთხვევები არც თუ ისე იშვიათი შოგლენა უნდა ყოფილიყო. ჩვენ მიერ დამუშავებულ 1805 თავდახსნის წიგნიდან, მხოლოდ 516 არის გაცემული 1850 წლიდან ქუთაისის გუბერნიის თავადაზნაურობის მიერ. ე. ი. 1314 ცნობილი, აღრიცხული შემთხვევიდან 516-მა საბუთმა, ანუ დაახლოებით 1/3-მა მოაღწია მხოლოდ ჩვენამდე. დანარჩენი 1289 საბუთიდან 927 აღმოსავლეთ საქართველოს შეეხება. 927 საბუთით აღმოსავლეთ საქართველოში თავისუფლება მიიღო 1087-მა კომლმა, რაც აღმოსავლეთ საქართველოს საბატონო გლეხების 6%-ს შეადგენს. უკვე მარტო ესეც კი საფუძველს გვაძლევს დავასკვნათ, რომ რეფორმამდელ ხანაში ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის რღვევა დაწყებული იყო. მაგრამ თუ გავიხსენებთ, რომ დასავლეთ საქართველოში თავგამოსყიდვის ცნობილი შემთხვევებიდან მხოლოდ 1/3-მა მოაღწია ჩვენამდე და ანალოგიურად ვიმსჯელებთ აღმოსავლეთ საქართველოზეც უნდა ვივარაუდოთ რომ აქაც ასეთი შემთხვევები გაცილებით მეტი იქნებოდა და საბატონო გლეხების 12—18% მაინც უნდა ჩავთვალოთ თავგამოსყიდულად. რაც არც თუ ისე ცოტაა.

ხშირი იყო შემთხვევები, როცა მებატონისაგან გაქცეული და სხვა კუთხეში დასახლებული გლეხი მის ასაყრელად მოსულ მებატონეს აღარ ემორჩილებოდა და ეს უკანასკნელიც იძულებული იყო სათანადო ანაზღაურების მიღებით თავისი ყოფილი ყმა გაეთავისუფლებინა. ეს უმთავრესად დასავლეთ საქართველოდან კახეთსა, ან ქართლში გამოქცეულ გლეხებს შეეხება. მაგალითად, 1841 წელს იმერელი თავადი დავით წულუკიძე შემდეგი შინაარსის თავდახსნილობის წიგნს აძლევს თავის ყმას იოსებ ყიზილყიშვილს „... შენ გარდამოხველ იმერეთიდან უნებლიეთ ჩემდა და იმყოფებოდი თელავის ქალაქსა შინა, რომლისათვის მეც გარდმოველ საქართველოს ყმათა ჩემთა გარდასასახლებლად მუხვე თავის სამკვიდრებელსა ადგილმამულსა, გარნა შენ არ ისურვე და არც დაემორჩილე დაეთანხმე ბრძანებასა ჩემსა იმერეთს გარდაყვანისათვის და მე ვინაიდგან მივხედე აზრსა და სინდისსა შენსა ესრეთთა სახითა, ამისთვის დაგიტევე ვითარცა ისურვე და დაგახსნევიანე (თავი) ყმობისა ჩემისა თვინიერ შენი მამულისა“¹². ასეთივე შინაარსის საბუთს აძლევს 1818 წელს იმერელი აზნაური ვახტანგ სვანიძე საგარეჯოში გადახვეწილ თავის ყმებს სვიმონ, ხუცი, დათიკა და მახარე ზალიკანიანებს „მამის ჩვენის ნასყიდი იყავით და იმერეთიდან საქართველოში წამოხვედით, მოვედ მე თქვენ წამოსაყვანადა და აღარ

¹² სესია, ფ. 254, ან. I, საქ. № 1956, ფურც. 58.

გამომყვევით, პატროსანნი კაცნი შუა შემოიყვანე და თავის დახსნა მთხოვეთ, მეც ვისმინე აქვენი თხოვნა და თავი დაგახსნევიე“¹³. მებატონისაგან გაქცეულ გლეხს თავის დასახსნელად ფულის გადახდა უხდებოდა იმ შემთხვევაშიც კი, როცა ის დიდი ხნის წინათ იყო გადმოხვეწილი თავის „სამკვიდრო“ ადგილ-მამულიდან. ამ მხრივ ჩვენ ყურადღებას იპყრობს შემდეგი საბუთები: „... ესე განთავისუფლების წერილი მოგეც მე რაქველმა სხიველმა აბაშიძე დავით მღვდლის შვილმა ზურაბ, შენ ჭაფარაშვილის როსტომისაგან მოსყიდულს დვალეთელს ქიტესა ჩერქეზოვს, ასე რომ პატარა ტფილისის ქალაქს გადმო-სულიყავ და იქ გეცხოვრა 16 წელიწადი და მას უკან ცოლიც შეგერთო, მე გადმოველ იმერეთიდან ტფილისში და ბატონყმობაზედ გამოგელაპარაკე, რადგან შენი ნასყიდობის სიგელი მქონდა, შენ ჩემი გული შეიჯერე რითაც იყო და მე გამითავისუფლებიხარ“¹⁴. ასევე პატარობიდან წამოსული ყმის გან-თავისუფლებისათვის ფული აუღია აზნაურ ლევან გამყრელიძეს „... ასე რომ იყავ წამოსული აღრევე სიყმაწვილეში კახეთში სიღნაღის უეზღში სოფ. კაკა-ბეთში და ცოლიც შეგერთო მანდაური ქალი. ჩამოვედი შენ ასაყრელად და წასაყვანად და შენც შემევედრე სოფლის ხალხიც შუა შემოიყვანე. მეც პატივი გეც და გამოგართვი ფასი სრული...“¹⁵.

სულ ჩვენ მიერ განხილული საბუთებიდან 143 შემთხვევა გვაქვს ისეთი, როცა გაქცეული გლეხი აღარ თანხმდებოდა უკან დაბრუნებაზე და მებატონ-ელები იძულებული იყვნენ გაეთავისუფლებინათ ისინი.

ბატონყმობისაგან თავდახსნისას გლეხები ცდილობდნენ სარგებლობაში ნიციემული ადგილ-მამულის გამოსყიდვასაც, მაგრამ პირადი თავისუფლების მო-პოვება იმდენად სასურველად მიაჩნდათ, რომ ხშირად მთელი თავისი ადგილ-მამულის და სახლ-კარის დათმობასაც არ ერიდებოდნენ და უმიწაწყლოდ იხსნიდნენ თავს. ჩვენ მიერ განხილული საბუთებიდან 264-ში არ არის აღ-ნიშნული გლეხებმა უძრავ-მოძრავი ქონებით გამოისყიდეს თავი თუ არა, და-ნარჩენებიდან 813 უმიწაწყლოდ არის განთავისუფლებული და 728 ადგილ-მამულითა და მთელი თავისი საცხოვრებელით. ე. ი. უნდა ვივარაუდოთ, რომ განთავისუფლებული გლეხების დაახლოებით ნახევარი ქონების გამოსყიდვა-საც ახერხებდა. სამწუხაროდ, თავდახსნის წიგნებში იშვიათად არის მითითე-ბული გამოსყიდული მიწის ფართობი, მაგრამ იმ მცირერიცხოვანი საბუთები-დან. სადაც ეს აღნიშნულია, ჩანს, რომ ქონებით თავგამოსყიდული გლეხების უმეტესობა, ძირითადი საწარმოო საშუალებით — მიწით, სავსებით უზრუნ-ველყოფილი იყო. კერძოდ, 218 საბუთიდან, სადაც მითითებულია თავდახსნი-ლი გლეხის მიწის ფართობი, 75 კომლს შედარებით უმნიშვნელო 2-დან — 10 დლიურამდე მიწა ჰქონდა, 143 კომლის სახნავ-სათესი მიწის ფართობი კი 10 დლიურს აღემატებოდა, ქვემოთ ჩვენ მოგვაქვს ცხრილი, სადაც ამ შეძლებუ-ლი გლეხების უმეტესობის ქონება არის აღწერილი.

¹³ სცსია, ფ. 1450, დავთ. 36, საბ. 102, 1818 წ.

¹⁴ ხელნაწერის ინსტიტუტი, ფ. Qd, საბ. № 72, 1810 წ.

¹⁵ იქვე, ფ. Hd, საბ. 9593, 1833 წ.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
დანიშნულება	თ.ფასხსნილი ღირებულება	პატონი	დამოსყიდული წესი	სხვა ქონება	სოფელი, სადაც ეს მიწაა	არქივის ფონდი, საქმე, ფურცელი		
1	1843 ბერუა თურმანიშვილი	დომიტრი ერისთავი	1-1 დ.	სახლი, საკარმიდამო ნაკვეთი	შინდისი	ფ. 254, ან. 1, საქ. 1378, ფურც. 87		
2	1845 ლენიაშვილი	არილ მუხრან-ბატონი	1-1	არჩილ მუხრან-ბატონი	დოლოში	იქვე, ფურც. 100		
3	1846 აბრამ იმედაშვილი	ალექსანდრე ანდრონიკაშვილი	1-1 დ.	ალექსანდრე ანდრონიკაშვილი	ჩეჩინი	იქვე, ფურც. 125		
4	1847 ლვთისა გნოლოძე	გიორგი ამილახვარი	2-4 1, 2,	გიორგი ამილახვარი	ყარაბაღი	იქვე, საქ. 1378, ფურც. 147		
5	1847 გაბრიელ წრიალაშვილი	გიორგი ამილახვარი	31 2დ.	გიორგი ამილახვარი	ფხეინის ბერძენული	იქვე, ფურც. 159		
6	1847 შოთა ჩიციანიძე	ბეჟან ამილახვარი	3-3 დ.	ბეჟან ამილახვარი	სახლი სამეურნეო ნაკვეთებით, 12 სული ხარკით	" " 172		
7	1857 გიორგი ჭალანტაშვილი	თეიმურაზ თარხნიშვილი	2-2 1, 2დ	თეიმურაზ თარხნიშვილი	სახლი სამეურნეო ნაკვეთებით	ფ. 254, ან. 2, საქ. 2389, ფურც. 217		
8	1842 გიორგი მკედლოშვილი	ლევან ციციშვილი	—	ლევან ციციშვილი	სახლი სამეურნეო ნაკვეთებით, საკარმიდამო ნაკვეთი, 11 სული ხარკით	ფ. 254, ან. 1, საქ. 1955, ფურც. 23		
9	1842 სოსია ტურაშვილი	ლევან ციციშვილი	4 დ.	ლევან ციციშვილი	სახლი სამეურნეო ნაკვეთებით, საკარმიდამო ნაკვეთი	იქვე		
10	1842 ზოსიმე სტეფანაშვილი	გიორგი ერისთავი	1	გიორგი ერისთავი	სახლი სამეურნეო ნაკვეთებით, სამოსხლო, 2 ლექანი	იქვე, ფურც. 34		
11	1845 თომა კაპანაძე	ლუარსაბ გაჩნაძე	1	ლუარსაბ გაჩნაძე	ზედუბანი	იქვე, საქ. 2207, ფურც. 10		
12	1846 გიორგი ჭიჭინაშვილი	სოფო სავარსაძე	20	სოფო სავარსაძე	ახმეტა	იქვე, ფურც. 43		
13	1843 გაბრიელ შაპალაშვილი	დომიტრი ერისთავი	30	დომიტრი ერისთავი	შინდისი	იქვე, საქ. 2051, ფურც. 17		
14	1844 იოსებ ჭაბილაშვილი	ეფემია ანდრონიკაშვილი	17	ეფემია ანდრონიკაშვილი	შოლა	იქვე, ფურც. 36		
15	1848 იოსებ შალვაშვილი	გიორგი მუხრან-ბატონი	32 1, 2	გიორგი მუხრან-ბატონი	დოლოში	ფ. 254, ან. 2, საქ. 2357, ფურც. 2-3		
16	1843 მახარე ამირბარაშვილი	გიორგი მუხრან-ბატონი	31	გიორგი მუხრან-ბატონი	დოლოში	იქვე, ფურც. 4-5		
17	1853 ესიკა დოლოძე	დავით ჭავჭავაძე	2 1, 2	დავით ჭავჭავაძე	სოხურეთი	იქვე, საქ. 12372, ფურც. 6		
18	1853 დავით ჩიჭინაძე	იესე ხუნდაძე	5	იესე ხუნდაძე	ჩოხურეთი	იქვე, ფურც. 11		

№	1857	დავით კობრიძე	10	1/2 დღ.	7 1/2 დღური ტყე	ფარცხანაძე	იქვე, საქ. 2383, ფურც. 10
20	1862	დიანოზ აბონიძე	4	4 დღ.	2 1/2 დღური ტყე	ჭირბირი	იქვე, საქ. 2427
21	1862	ნინია გუფაძე	17	—	—	იქვე	იქვე
22	1862	ივანე პაპავა	25	—	—	იქვე	იქვე
23	1862	დათი პაპავა	15	—	სამი სახლი	იქვე	იქვე
24	1862	გლახუა ბენერიძე	10	—	—	იქვე	იქვე
25	1860	დავით ბარკალაია	15	7 1, 2 დღ.	—	იქვე	ფ. 254, ან. 2, საქ. 2543, ფურც. 2
26	1864	სიმონ მელუხა	12 1, 2	1	—	იქვე	იქვე, საქ. 2451, ფურც. 21
27	1857	საყვარელა ერეკლავიძე	12 1, 2	1, 2 დღ.	ტყე	იქვე	იქვე, საქ. 2536, ფურც. 131
28	1853	გიორგი სიხარულაძე	16	—	—	იქვე	ფურც. 132
29	1843	გიორგი ტაბარაშვილი	15	—	—	იქვე	იქვე, ან. 1, საქ. 2035
30	1843	თეოდორე ხიზაბაგენილი	14	2 1/2 დღ.	1 წიქვილი	იქვე	იქვე
31	1843	ნინია როყილაშვილი	20	1 დღ.	—	იქვე	იქვე
32	1847	ზაქარია მჭედლიშვილი	30	5 დღ.	—	იქვე	ფ. 254, ან. 2, საქ. 124, ფურც. 175
33	1848	ილუთუა აშარუმშვილი	—	2	სახლი სამეურნეო ნაგებობებით, 2 ვენახი, 2 ბოსტანი, 2 საყვანხე ადგილი, 2 საწისქვილე ადგილი, 3 დუქანი, სამღებრო	იქვე	ფ. 254, ან. 2, საქ. 124, ფურც. 175
34	1847	აბაღო გოგაშვილი	12	3/4 დღ.	სახლი სამეურნეო ნაგებობებით, 2 ვენახი, 2 ბოსტანი, 2 საყვანხე ადგილი, 2 საწისქვილე ადგილი, 3 დუქანი, სამღებრო	იქვე	ფ. 254, ან. 2, საქ. 124, ფურც. 175
35	1850	მთი ბეწოლაშვილი	20	3	—	იქვე	ფ. 254, ან. 2, საქ. 130
36	1849	ჟილიდო ჩიტუაშვილი	10	4 დღ.	სახლი სამეურნეო ნაგებობებით	იქვე	ფ. 254, ან. 2, საქ. 130
37	1849	პეტრე მკალაიშვილი	20	10 დღ.	სახლი სამეურნეო ნაგებობებით	იქვე	ფ. 254, ან. 2, საქ. 130
38	1850	ბეჩო ტურეიშვილი	18	1 1/2 დღ.	2 სახლი სამეურნეო ნაგებობებით	იქვე	ფ. 254, ან. 2, საქ. 130
39	1850	ოთარა ზაქარაიშვილი	7 1/2	6 1/2 დღ.	სახლი სირდაფით 2 დღითურზე	იქვე	ფ. 254, ან. 2, საქ. 130
40	1851	გლახა ხიზანაშვილი	12	20 დღ.	სახლი სირდაფით 1 დღითურზე	იქვე	ფ. 254, ან. 2, საქ. 130
41	1851	სოლომონა ღვდლისძე	12	6 დღ.	სახლი, საკარმიდამო ნაგებობა 2 დღითურზე	იქვე	ფ. 254, ან. 2, საქ. 130
42	1851	ბეჩანა ნინიაშვილი	12	2 დღ.	სახლი, საკარმიდამო ნაგებობა 2 დღითურზე	იქვე	ფ. 254, ან. 2, საქ. 130
43	1851	გლახა საქალელი	19	2	სახლი, სირდაფით, ეზო	იქვე	ფ. 254, ან. 2, საქ. 130
44	1837	ანრამ ქვხარაშვილი	15	4 დღ.	სახლი, სამეურნეო ნაგებობები	იქვე	ფ. 254, ან. 2, საქ. 130
45	1837	გოგია დარბაზაშვილი	15	4 დღ.	—	იქვე	ფ. 254, ან. 2, საქ. 130
46	1837	რევაზ კალანდარიშვილი	10	2 დღ.	—	იქვე	ფ. 254, ან. 2, საქ. 130

1	2	3	4	5	6	7	8	9
47	1837	სოლომონ იკრიავილი	ანდრონიკი მაყაშვილი	14	4 ლ.	სახლი	სახლი	იქვე
48	1851	ოტია ციხაძე	ივანე წულუკიძე	10	1 ლ.	1 დღიური	1 დღიური	ფ. 254, ან. 2, საქ. 152, ფურც. 216
49	1851	ზაქარია კობახიძე	ივანე წულუკიძე	20	3/4 ლ.	სახლი, კარმიდამო	სახლი, კარმიდამო	იქვე, ფურც. 234
50	1847	აღდგომელა სამხარაძე	დარეჯან მაკაიარიანი	17 1,2	1 1/2 ლ.	სამოსახლო 1 დღ., ტყე 15 დღ.	სამოსახლო 1 დღ., ტყე 30 დღ.	ფურც. 358
51	1857	გიორგი ზაქარაშვილი	გიორგი ფავლენიშვილი	12 1,2	1 ლ.	სახლი, სამეურნეო მიწები	სახლი, სამეურნეო მიწები	იქვე, საქ. 190, ფურც. 33
52	1856	იაკობ სულაშვილი	ტარიელ ხიმშიაშვილი	29	1 ლ.	—	—	იქვე, ფურც. 281
53	1851	გიტულა ჩხაიძე	გიორგი ებრაელიძე	3 1/2	2 1/2 ლ.	2 ლუქანი, ტყე — 10 დღ.	რუხისი ობუერგითი	იქვე, ან. 2, საქ. 2534, ფურც. 19
54	1850	მისუქრაძე	მამაბელი	15	—	სახლი, სამეურნეო მიწები	სახლი, სამეურნეო მიწები	იქვე, საქ. 2095, ფურც. 11
55	1847	გლახა ოსაძე	ზაქარია ჭორაშვილი	16	—	სახლი, სამეურნეო მიწები	სახლი, სამეურნეო მიწები	ფ. 254, ან. 1, საქ. 2419, ფურც. 35—36.
56	1847	ალარიონ ფხაკაძე	—	20	—	სახლი, სამეურნეო მიწები	სახლი, სამეურნეო მიწები	ფ. 254, ან. 1, საქ. 2419, ფურც. 35—36.
57	1847	სიმონ ლამაშვილი	—	15	—	—	—	იქვე
58	1846	მიქელ მოსაშვილი	გიორგი წულუკიძე	10	1	ტყე	აგუბი	იქვე, ფურც. 88
59	1848	ნაჯლოზ ქორიძე	სალომე ჭაიანი	15	1	—	ვოლნეთი	იქვე, ფურც. 128
60	1847	თამაზ პეტრიაშვილი	ბერი წულუკიძე	15	1	—	კაჩეთი	იქვე, 192
61	1864	ბეჭუნია ბალანჩივაძე	ალექსანდრე მიქელაძე	16	1	—	კულაში	ფ. 254, ან. 2, საქ. 448, ფურც. 93
62	1848	გიორგი თეოდორაძე	ივანე ჭაყალი	20	—	—	აღანა	ფ. 254, ან. 1, საქ. 2419, ფურც. 131
63	1846	გაბრიელ მამრიკიშვილი	დავით კანდელაკი	20	—	—	ვანი	იქვე, ფურც. 203
64	1848	გაგიანა მოსიშვილი	ივანე წულუკიძე	11	2 1/2 ლ.	საკარმიდამო მიწით 3 დღ., ტყე 5 დღ.	აგუბი	იქვე, ფურც. 114
65	1848	ბექია აბზიანიძე	ბექან ლოლობერიძე	15	1 ლ.	საკარმიდამო მიწით 3 დღ., ტყე 6 დღ.	ჩახაში	იქვე, ფურც. 124
66	1849	ლაზარი კუჭიძე	ნესტორ წერეთელი	30	1 ლ.	სამოსახლო 2 დღ.	საკუთლი	იქვე, ფურც. 167—168
67	1849	დავით კუჭიძე	ნესტორ წერეთელი	25	—	—	წილისანი	იქვე, ფურც. 213
68	1848	გოგია ნეფარიშვილი	დავით კუჭია	35	—	—	შორაპანი	იქვე, ფურც. 122
69	1847	სიმონა რობაქიძე	მელანია იშნელი	20	1 1/2 ლ.	სახლი, ეზო 1 დღ., ტყე 30 დღ.	ჯიშვები	იქვე, ფურც. 105
70	1848	ოტია შანგირაძე	გიორგი იოსელიანი	20	—	—	—	—

№	სომონა ნოზაძე	მარიამ შერეთელი	60	2 დღ.	3 სახლი	ქუთაისის მუშა	იქვე, ფურც. 137
71	1845	ივანე აბაშიძე	110	4 დღ.	3 სახლი, სამეურნეო ნაგებობები	—	ვ. 254, ან. 2, საქ. 448, ფურც. 74
72	1855	სოლომონ ჩანდოიერი	20	3	სახლი, სამეურნეო ნაგებობები, 25 სული ხარკამეჩი	განჩახიანი	იქვე, საქ. 190, ფურც. 221
73	1855	—	10	1	სახლი, სამეურნეო ნაგებობები	—	იქვე
74	1855	—	10	2	სახლი, სამეურნეო ნაგებობები, 7 სული ხარკამეჩი	—	იქვე
75	1856	მარიამ აივლიშვილი	59 1/2	—	სახლი. სამეურნეო ნაგებობები	ხაშუკი	ფ. 254, ან. 2, საქ. 152, ფურც. 239
76	1856	ალექსანდრე დობონსკი	100	—	ცალკე ნაქვეთად მდებარე სახლი მიწები და მინახები	ვარიანი	იქვე, ფურც. 167—168
77	1857	რამაზ ანდრონიკაშვილი	20	3—5 დღ.	—	გურჯაანი	იქვე, საქ. 2383, ფურც. 15—20
78	1857	რამაზ ანდრონიკაშვილი	20	1—1 დღ.	—	გურჯაანი	ფ. 254, ან. 2, საქ. 2383, ფურც. 15—20
79	1857	ბეჟან იმერლიშვილი	20	4 დღ.	—	—	ფურც. 15—20
80	1857	—	20	4 დღ.	—	—	იქვე
81	1857	—	20	4 დღ.	—	—	იქვე
82	1857	—	20	4 დღ.	—	—	იქვე
83	1857	—	20	4 დღ.	—	—	იქვე
84	1857	—	22	4 დღ.	—	—	იქვე
85	1857	—	30	9 დღ.	—	—	იქვე
86	1857	—	21	4 დღ.	—	—	იქვე
87	1857	—	15	3 დღ.	—	—	იქვე
88	1857	—	15	3 დღ.	—	—	იქვე
89	1857	—	—	8 დღ.	—	—	იქვე
90	1857	—	30	4 დღ.	—	—	იქვე
91	1857	—	15	1 დღ.	—	—	იქვე
92	1857	—	20	2 დღ.	—	—	იქვე
93	1857	—	16	2 დღ.	—	—	იქვე
94	1857	—	20	3 დღ.	—	—	იქვე
95	1857	—	20	2 დღ.	—	—	იქვე
96	1857	—	20	2 დღ.	—	—	იქვე
97	1857	—	30	2 დღ.	—	—	იქვე
98	1857	—	30	2 დღ.	—	—	იქვე

1	2	3	4	5	6	7	8	9
99	1857	სოსია ნიკოლაშვილი	რამაზ ანდრონიკაშვილი	20	3 ლ.	—	გურჯაანი	ფ. 254, ან. 2, საქ. 2383, ფურც. 15—20
100	1857	სოლომონ ნიკოლაშვილი	—	15	1 ლ.	—	—	იქვე
101	1857	ოთარა ნიკოლაშვილი	—	15	3 ლ.	—	—	იქვე
102	1857	ტექტია ნიკოლაშვილი	—	16	3 ლ.	—	—	იქვე
103	1857	თამაზ მენაბდიშვილი	—	15	2 ლ.	—	—	იქვე
104	1857	დათია ზარდიაშვილი	—	15	3 ლ.	—	—	იქვე
105	1857	სოსია მენაბდიშვილი	—	14	2 ლ.	—	—	იქვე
106	1857	ზაქარია ტრანკაშვილი	დავით ერისთავი	49	3 1/4 ლ.	სახლი, სამეურნეო ნაგებობები, ხეხილის ბაღი 2 დღიური	ციხნეილი	ფ. 254, ან. 2, საქ. 152, ფურც. 3.

ცხრილში აღნიშნულ 106 კომლ გლეხს გამოუსყიდია სულ 2440 დღიური სახნავ-სათესი მიწა და ვენახი, რაც კომლზე საშუალოდ 23 დღიურს შეადგენს.

ზოგიერთ კომლს სახნავ-სათესი მიწა მცირე რაოდენობით ჰქონდა, სამაგიეროდ, ან დიდ ფართობზე გაშენებულ ვენახს ფლობდა, ან მისი ძირითადი საქმიანობა, ხენა-თესვის ნაცვლად, ვაჭრობა-მრეწველობა იყო და საკუთარი დუქნები და სამღებროები ჰქონდა გახსნილი. მაგალითად, სოფელ ოზურგეთში მცხოვრებ ესიკა დოლიძეს 5 დღიური ვენახი ჰქონდა, სახნავ-სათესი მიწა კი მხოლოდ 2¹/₂ დღიური; გურჯაანში მცხოვრებ ფრიდონა კოჭლიშვილს სახნავ-სათესი მიწა საერთოდ არ ჰქონდა, სამაგიეროდ ჰქონდა 8 დღიურზე გაშენებული ვენახი; სოფელ ახალგორში მცხოვრებ გიორგი ერისთავის ყოფილ ყმას ზოსიმე სტეფანაშვილს ჰქონდა 6 დღიური მიწა და 2 დუქანი, იმავე ახალგორში მცხოვრებ თუთუა აშარუმაშვილს კი სახნავ-სათესი მიწა საერთოდ არ ჰქონდა, სამაგიეროდ ჰქონდა 2 ვენახი, 2 ბოსტანი, 2 სავენახე ადგილი, 2 საწისქვილე ადგილი, 3 დუქანი, სამღებრო და სხვ. ჩვენ ყველა ესენი შეძლებულ გლეხთა ნუსხაში შევიყვანეთ, რამაც ძირს დასწია თითოეული კომლის მიერ გამოუსყიდული მიწის საშუალო ფართობი, მაშინ როცა, როგორც ცხრილიდან ჩანს, ჩვენ ისეთი გლეხები, რომელთაც 45, 55, 60 და მეტი დღიური მიწაც კი ჰქონდათ. ჩვენს განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს 3 კომლი, რომელთაგან ერთს მარკოზ ბოდოკიას 1845 წელს თავად ივანე აბაშიძისაგან გამოუსყიდია 4 დღიური ვენახი და 110 დღიური სახნავ-სათესი მიწა, ორს კი ანტონა ბერძენაშვილს და ტასია ჩეგელაშვილს სოფელ ვარიანში ცალკეულ ნაკვეთებად მდებარე სახნავი მიწებისა და ვენახების გარდა გამოუსყიდიათ ერთი მთლიანი 100 დღიურიანი ნაკვეთი სახნავი მიწა ე. წ. ხოდაბუნი. მარკოზ ბოდოკიას ოჯახი 9 სული-საგან შედგებოდა, აქედან მამაკაცი იყო 4. რა თქმა უნდა, 110 დღიური სახნავი მიწისა და 4 დღიური ვენახის დამუშავებას გაცილებით მეტი მუშახელი დასჭირდებოდა და მის მეურნეობაში დაქირავებული მუშახელი იქნებოდა დასაქმებული. იგივე ითქმის ტასია ჩეგელაშვილისა და ანტონა ბერძენიშვილის მეურნეობებზეც. მართალია, ამ ორივე კომლში მამაკაცი 13 იყო, მაგრამ 100 დღიური ხოდაბუნისა და ცალკეული ნაკვეთი სახნავ-სათესი მიწებისა და ვენახების დამუშავებას კიდევ უფრო მეტი მუშახელი სჭირდებოდა. უნდა ვიგულისხმოთ, რომ დაქირავებულ მუშახელს იყენებდნენ ცხრილში ჩამოთვლილი სხვა გლეხების მეურნეობებშიც. მაგ. გაბრიელ წრიალაშვილის მეურნეობაში, რომელსაც 55 დღიური სახნავ-სათესი მიწა, 3¹/₂ დღიური ვენახი და 1 წისქვილი ჰქონდა. ოჯახში კი მამაკაცი მხოლოდ 3 იყო; პეტრე მკალავიშვილის მეურნეობაში — ჰქონდა 20 დღიური სახნავ-სათესი მიწა, 10 დღიური ვენახი, ჰყავდა 24 სული მსხვილფეხა რქოსანი საქონელი და 60 ცხვარი. ოჯახში იყო 8 მამაკაცი აქედან 4 მცირეწლოვანი; ჩვენ მიერ უკვე მოხსენიებულ აშარუმაშვილის მეურნეობაში, რომლის საქმიანობა ისე მრავალფეროვანი იყო (მევენახეობა, მებოსტნეობა, ვაჭრობა-ხელოსნობა), რომ მხოლოდ ოჯახის წევრები (6 მამაკაცი) ვერ გაართმევდნენ თავს და სხვ.

ეპკვს გარეშეა, რომ ცხრილში აღნუსხული გლეხების მეურნეობაში წამყვანი ადგილი საქონლის საბაზროდ წარმოებას უნდა ჰქვოდო, წინააღმდეგ შემთხვევაში ისინი სათანადო ფულადი თანხის დაგროვებასა და მნიშვნელოვანი ქონებით თავის გამოსყიდვას ვერ მოახერხებდნენ. უნდა ვიგულისხმოდ, რომ ქონებით განთავისუფლებული გლეხების ნაწილი, რომელთა მიწის ფართობი საბუთებში მითითებული არ არის, ასევე შეძლებული იქნებოდნენ, განსაკუთრებით ისინი, ვინც გამოსყიდვისათვის მნიშვნელოვანი თანხა გადაიხადეს.

XIX ს-ში ყველა თავდახსნილი გლეხი როგორც წესი სახელმწიფო უწყებაში გადადიოდა, მაგრამ ფაქტიურად ქონებით თავდახსნილი ყმა უკვე მესაქუთრე გლეხს წარმოადგენდა და სოფლის ბურჟუაზიულ ელემენტს მიეკუთვნებოდა.

ესლა, რაც შეეხება გამოსასყიდი თანხის რაოდენობას, სამწუხაროდ, ქართულ დიპლომატიკაში თანხის აღნიშვნა არ იყო მიღებული. როგორც წესი ნასყიდობისა თუ თავდახსნის წიგნებში თანხის რაოდენობის ნაცვლად წერდნენ: „მივიღეთ ფასი სრული რითაც ჩვენი გული შესჯერდებოდა“. მხოლოდ XIX ს-ის 40—50-იან წლებიდან თანდათანობით გვხვდება საბუთები, სადაც თანხა მითითებულია. ასეთი საბუთი ჩვენ გვაქვს სულ 647, მათმა გულდასმით შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ გამოსასყიდი თანხის რაოდენობა 50-დან 3000 მანეთამდე ვერცხლით მერყეობდა და უმთავრესად გლეხის ეკონომიურ შეძლებასა და ბატონისა და გლეხის ურთიერთშეთანხმებაზე იყო დამოკიდებული. 547 კომლიდან 1000 და მეტი მანეთი გადაუხდია 80-ს, ე. ი. ყოველი მერვე კომლი გამოსასყიდად საკმარის მნიშვნელოვან თანხას იხდიდა. ათას-ათასი მანეთი გადაუხდია 41 კომლს, დანარჩენ 39-ს კი 1000 მანეთზე მეტი. ქვემოთ ჩვენ შევეცდებით ყველა ამ 39 კომლის დასახელებას.

1843 წელს დავით კაკიაშვილმა მიწაწყლიანად გამოხსნისათვის თავად ლექტორ მაჩაბელს გადაუხადა 1200 მანეთი ვერცხლით¹⁶, დავით და გლახუა მოღებობებმა უძრავ-მოძრავი ქონებით განთავისუფლებისათვის გადაიხადეს 1700 მანეთი¹⁷, ქუთაისის მაზრაში თარელიშვილმა თავად იოანე ერისთავს ადგილ-მამულით თავგამოსყიდვისათვის გადაუხადა 1300 მანეთი¹⁸, სოფელ ნერბანში დათიკო და სოლო არევაძეებმა 1200 მანეთად გამოისყიდეს თავი¹⁹. სოფ. კოდალოში კი დულარელიძეებმა თავად ერასტი ანდრონიკაშვილს 1500 მანეთი გადაუხადეს²⁰. სოფ. საღანძილეში მცხოვრებმა გლეხმა ხახუტა კიკნაძემ კი ადგილმამულით განთავისუფლებაში გადაიხადა 1700 მანეთი²¹, ლახუნდარელმა სიმონ აბულაძემ — 1900 მანეთი²², შორაპნელმა დათიკა ნერბანიძემ — 2200 მანეთი²³, დავით კობრეიძემ — 1200 მანეთი²⁴, კულაშელმა ებრაელმა ელო მოძღვრიშვილმა — 2000 მანეთი²⁵, ხოლო ონში მცხოვრებმა ებრაელმა არონა

¹⁶ სესია, ფ. 254, ან. I, საქ. 1378, ფურც. 72.

¹⁷ იქვე, ან. 2, საქ. 2403, ფურც. 42.

¹⁸ იქვე, საქ. 2409, ფურც. 19.

¹⁹ იქვე, ფ. 254, ან. 2, საქ. 2357, ფურც. 18—19.

²⁰ იქვე, საქ. 2359, ფურც. 1—3.

²¹ იქვე, საქ. 2427, ფურც. 2.

²² იქვე, საქ. 2376, ფურც. 31.

²³ იქვე, საქ. 2378, ფურც. 6.

²⁴ იქვე, საქ. 2383, ფურც. 10.

²⁵ იქვე, საქ. 2427.

ზიტობაში იღმა 2070 მანეთი²⁶, კიკოლა იამანიძემ — 1600 მანეთი²⁷, ლაზარე ზაინდრავეამ — 1500 მანეთი²⁸, 1836 წელს გლაზა ჯავახიშვილს 11 სულისაგან შემდგარი ოჯახის უმიწაწყლოდ გამოსასყიდად ბორის ჭილაშვილისათვის გადაუხდია 1200 მანეთი²⁹. ასევე 1200 მანეთი მიუცია 1850 წ. ოზურგეთის მაზრა, სოფ. ქვემო ხევი მცხოვრებ ოთარა ზაქარაიშვილს აზნაურ კობია დუდუჩავეასათვის 8 სულისაგან შემდგარი ოჯახის, 13 ქცევა ვენახისა და 15 ქცევა მიწის გამოსასყიდად³⁰, 1854 წ. ქუთაისის მაზრა სოფ. ფუთში მცხოვრებ გლეხს გოგია თითბერიძეს ადგილმამულითა და მთელი საცხოვრებლით 1210 მანეთად გამოუსყიდია თავი³¹, 1857 წელს ქუთაისის მაზრა სოფ. ჯიხაიში მცხოვრებ ზაქარია ბეჟაიას მთელი თავისი ქონება 1 დუქნის გარდა 1310 მანეთად გამოუსყიდია³². ებრაელ შამილა ელაშვილს გიორგი წულუკიძისათვის 1850 წელს მთელი თავისი ქონებისა და 9 სულისაგან შემდგარი ოჯახის გამოსასყიდად 1760 მანეთი მიუცია³³, ასევე 1760 მანეთი გადაუხდია ადგილმამულისა და თავის დასახსნელად შაქარა მიქაბაძეს 1858 წელს³⁴, გიორგი ყორღანაშვილის ყმას, ივანე ბალკინაშვილს 1854 წელს მთელი თავისი უძრავ-მძრავი ქონებით 2000 მანეთად დაუხსნია თავი და როგორც საქმიდან ჩანს იმავე წელს თბილისის მოქალაქის წოდებაც მოუპოვებია³⁵, 1832 წელს თომა ანდრონიკაშვილს სოფელ ახმეტაში 10.000 მანეთად 41 კომლი ყმა უმიწაწყლოდ გაუთავისუფლებია³⁶. ეს ფული ანდრონიკაშვილს ხაზინის ვალის დასაფარავად სჭირდებოდა. მართალია, ამ შემთხვევაში თითოეულ კომლს დიდი თანხა არ გადაუხდია, მაგრამ ჩვენ ყურადღებას ის გარემოება იპყრობს, რომ ერთი სოფლის გლეხებმა ერთბაშად შესძლეს 10000 მანეთის გადახდა, რაც იმ დროისათვის არცთუ ისე მცირე თანხა იყო; 1859 წელს, შორაპნის მაზრის სოფელ ფუთში მცხოვრებ გლეხებს მამუკა სარალიძეს³⁷ და ივანე თითბერიძეს³⁸ თავისა და ქონების გამოსასყიდად აზნაურ ჩხეიძისათვის თითოეულს 1200 მანეთი მიუციათ; ქუთაისის მაზრის სოფელ ბარში მცხოვრებ მარკოზა ხაბეიშვილს კი მამაპაპისეული და კეთილ შენაძენი ადგილმამულისა და თავის გამოსყიდვისათვის 2000 მანეთი გადაუხდია³⁹. 1300 მანეთი გადაუხდია რაჭის სოფ. უწერაში მცხოვრებ გლეხს მამუკა მეტრეველს მიწაწყლითა და მთელი თავისი საცხოვრებლით თავდახსნისათვის⁴⁰; ქუთაისულ შიქელა ქორიძეს კი თავად სიმონ ავალიანისათვის 1857 წელს ადგილმამულისა და 2 დუქნის გამოსასყიდად 1800 მანეთი⁴¹

²⁶ სსსია, საქ. 152, ფურც. 142.
²⁷ იქვე, საქ. 2427.
²⁸ იქვე, საქ. 2536, ფურც. 107.
²⁹ იქვე, საქ. 124, ფურც. 74.
³⁰ იქვე, საქ. 130, ფურც. 43.
³¹ იქვე, საქ. 151, ფურც. 17.
³² იქვე, საქ. 190, ფურც. 19.
³³ იქვე, საქ. 2534, ფურც. 5.
³⁴ იქვე, საქ. 206, ფურც. 304.
³⁵ იქვე, საქ. 2101, ფურც. 57.
³⁶ იქვე, ფურც. 64—67.
³⁷ იქვე, საქ. 206, ფურც. 171.
³⁸ იქვე, ფურც. 305ა.
³⁹ იქვე, ფურც. 263.
⁴⁰ იქვე, ფ. 254, ან. 2, საქ. № 190, ფურც. 223.
⁴¹ იქვე, ფურც. 251.

მიუცია, ხოლო 31 სულისაგან შემდგარი ოჯახის უმიწაწყლოდ დასახსნელად გორის მაზრა სოფ. ყელქცეულში მცხოვრებ გლეხს გიორგი ონიაშვილს თავად დიმიტრი აბაშიძისათვის 2400 მანეთი მიუცია⁴². ქუთაისის მაზრის სოფ. მალაკში მცხოვრებ ბეჟან დენსაძეს კი თეიმურაზ ნიქარაძისათვის 9 სულისაგან შემდგარი ოჯახისა და ადგილმამულის გამოსასყიდად 2200 მანეთი⁴³ გადაუხდია, ასევე 2200 მანეთი მისცა 1858 წელს გრიგოლ ორბელიანს თბილისელმა სომეხმა ვაჭარმა როსტომ ალიბეგოვმა 4 სულისაგან შემდგარი ოჯახის, მამულისა და ღუქნების გამოსასყიდად⁴⁴. შორაპნის მაზრის სოფ. დილიკაურში მცხოვრებმა ბუჭუა ოტიაშვილმა მთელი თავისი უძრავ-მოძრავი ქონებით 2500 მანეთად დაიხსნა თავი⁴⁵, რაჭველმა მარკოზა ასანიძემ კი 31 სულისაგან შემდგარი ოჯახისა და მამულის დასახსნელად 3000 მანეთი მისცა სალომე წერეთელს⁴⁶ და სხვ. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ცხრილში აღნუსხული მნიშვნელოვანი ქონებით განთავისუფლებული გლეხების გამოსასყიდი თანხა თითო-ოროლა გამოუნაკლისის გარდა მითითებული არ არის. რა თქმა უნდა, მათ მიერ ქონებისა და თავის დასახსნელად გადახდილი თანხა 1000 და 1000 მანეთზე მეტი იქნებოდა.

წვენიან განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს საბუთი, საიდანაც ჩანს, რომ 1857 წელს გურჯაანში თავად რამაზ ანდრონიკაშვილის ყმა-მამულით საჯარო ვაჭრობის დროს ერთბაშად თავი გამოისყიდა 57-მა კომლმა⁴⁷, ამათგან 1 კომლს ჰქონდა 30 დღიური სახნავ-სათესი მიწა და 9 დღიური ვენახი, 30 დღიური მიწა და 2 დღიური ვენახი ჰქონდა 2 კომლს, 30 დღიური მიწა და 1 დღიური ვენახი — 1 კომლს, 20 დღიური მიწა და 4 დღიური ვენახი — 15 კომლს, 16 დღიური მიწა და 2 დღიური ვენახი — 3 კომლს, 15 დღიური მიწა და 3 დღიური ვენახი — 8 კომლს, 15 დღიური მიწა და 1 დღიური ვენახი — 1 კომლს, 14 დღიური მიწა და 2 დღიური ვენახი — 1 კომლს, 12 დღიური მიწა და 2 დღიური ვენახი — 1 კომლს, 10 დღიური მიწა და 3 დღიური ვენახი — 2 კომლს, 10 დღიური მიწა და 1 დღიური ვენახი 3 კომლს და 10 დღიურ მიწაზე ნაკლები — 19 კომლს. ამ 57-მა კომლმა ზემოთ ჩამოთვლილი ადგილმამულით თავგამოხსნისათვის საჯარო ვაჭრობის დროს ერთბაშად 30116 მანეთი გადაიხადა. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ საჯარო ვაჭრობის დროს გლეხებს ეძლეოდათ 1 თვიანი ვადა, თუ ისინი ამ ხნის განმავლობაში გამოსასყიდი თანხის შეტანას ვერ მოახერხებდნენ, მაშინ საჯარო ვაჭრობით გაიყიდებოდნენ. შეიძლება ვინმეს ეჭვი შეეპაროს, რომ გლეხები მეფასშეს მიმართავდნენ და თავის გამოსყიდვას უმთავრესად ნასესხები ფულით ახერხებდნენ, მაგრამ ეს ასე არ ყოფილა. ნასესხები ფულით თავგამოხსნის შემთხვევაში კრედიტორისათვის ქონების დაგირავება უნდა მომხდარიყო იმავე სასამართლოში, სადაც ხდებოდა თავდახსნის წიგნების დამტკიცება ან საჯარო ვაჭრობის აქტების შედგენა-გაფორმება. სულ 1805 საბუთიდან 3 შემთხვევა გვაქვს მხოლოდ ისეთი, როცა გლეხებმა ნასესხები ფულით დაიხსნეს თავი, ერთხელ 1837 წელს მაყაშვილის ყმამამულის საჯარო ვაჭრობის დროს 6 კომლმა გლეხმა ისესხა დაეით თამამშვევისაგან გამოსასყიდი თანხა 3520 მანე-

⁴² სცსია, ფ. 254, ან. 2, საქ. № 190, ფურც. 216—220.

⁴³ იქვე, ფურც. 36.

⁴⁴ იქვე, ფურც. 68.

⁴⁵ იქვე, საქ. 2427.

⁴⁶ იქვე, საქ. 151, ფურც. 100.

⁴⁷ იქვე, ფ. 254, ან. 2, საქ. 2383, ფურც. 15--20.

თი და მასთანვე დააგროვე 1 წლით მთელი თავისი ქონება, მეორედ 1855 წელს სოლომონ ჯანდიერის 3 კომლმა ყმამ ისესხა თელაველ ვაჭარ მილდისოვისაგან 845 მანეთი და მესამედ 2 კომლმა გლახა ზურაბიშვილმა და ზაქარია იმერლიშვილმა გამოსასყიდი თანხა 445 მანეთი ისესხა საეკლესიო გლეხის სოსია ნაცარაშვილისაგან და მასთანვე დააგირავა მთელი თავისი გამოსყიდული ქონება. დანარჩენ შემთხვევაში, კი გლეხები გამოსყიდული ქონების სრული ბატონ-პატრონები იყვნენ.

ყოველივე ამის შემდეგ თამამად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ საქართველოში 40-იანი წლებიდან სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობა განვითარებული იყო. მასში აქტიურ მონაწილეობას იღებდა სოფლის მშრომელი მოსახლეობა და ბევრი მათგანი მნიშვნელოვანი თანხის დაგროვებასა და უძრავ-მოძრავი ქონებით ბატონყმური ურთიერთობიდან თავის გამოსყიდვას ახერხებდა. ადგილმამულიანად განთავისუფლებული გლეხების უმეტესობა მესაკუთრე გლეხი იყო და სოფლის ბურჟუაზიას წარმოადგენდა. უმიწაწყლოდ განთავისუფლებული გლეხების ნაწილი კი სოფელში რჩებოდა და იძულებული იყო სამუშაო ძალის გაყიდვით ერჩინა თავი, ნაწილი ქალაქებში სახლდებოდა და დღიური მუშებისა და წვრილმან ვაჭარ-ხელოსნების რიგებს ავსებდა. კერძოდ, უმიწაწყლოდ განთავისუფლებული 813 კომლიდან 278 კომლი თბილისში, გორში, თელავში, ქუთაისში, სიღნაღში და სხვ. ქალაქებში დასახლდა და ახლად დასახლებულ მოქალაქეთა ანუ граждани-ს რიცხვს მიეწერა.

ყოველივე ეს ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის კრძღვისა და მისი რღვევის მაჩვენებელი იყო.

ვალერიან ითონიშვილი

ჯვრის უღელტეხილის სახელწოდებანი

ამიერ და იმიერკავკასიის ურთიერთ დამაკავშირებელ გზებსა და გადასასვლელებს შორის უმნიშვნელოვანეს მაგისტრალს წარმოადგენდა ისტორიული წყაროებით კარგად ცნობილი „არაგვის კარის“ ანუ „დარიალის“ გზა, შემდგომში საქართველოს სამხედრო გზად წოდებული, ხოლო არაგვისა და თერგის ხეობებში გამავალი ამ გზის უბნებიდან განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა დარიალის კარს და ჯვრის უღელტეხილს.

არსებული პოლიტიკური სიტუაციისა და სოციალ-ეკონომიური ვითარების შესაბამისად დარიალის კარი ხან საქართველოს ჩრდილოეთი საზღვრის ჩამკეტი სიმაგრე იყო და ხანაც „გზა მშუდობისა“¹, როდესაც ქართველ ხელისუფალთა მიერ დარიალის სიმაგრეთა შემომტყეცება და მშვიდობის გზის შექმნა „იყო არა თავდაცვის აქტი ჩრდილოეთიდან მოწოლილ მომთაბარეთა შემოსევის წინააღმდეგ, არამედ ღონისძიება შეტევისა და გავლენის მიზნით კავკასიის მთიანეთსა და იმიერკავკასიის ხალხებზე“, როდესაც „გზა მშუდობისა“ გარკვეულ ეპოქაში „საჭირო და აუცილებელი იყო იმ მნიშვნელოვან კულტურულ ურთიერთობისათვის, როგორც საქართველოსა და ამიერკავკასიისა თუ „ჩრდილომს“ ქვეყნებს შორის არსებობდა“².

სახელმწიფოებრივ ღონისძიებათა განხორციელებაში ორმხრივი გამოყენების შესაძლებლობა დარიალის ხეობის როლს განსაკუთრებით ზრდიდა კავკასიონის ქედის სხვა გადასასვლელებთან ერთად და მათზე კონტროლსაც ქვეყნისათვის უძველესი დროიდანვე სასიცოცხლო მნიშვნელობა ენიჭებოდა³.

დარიალის ხეობის ესოდენ დიდ მნიშვნელობას განსაზღვრავდა მისი მდებარეობა. ჯვრის უღელტეხილს, რომელიც სასაზღვრო ზოლიდან საკმაოდ დიდი მანძილითაა დაშორებული, არ შეიძლება ასეთივე როლი შეესრულებინა გარეშე ქვეყნებთან საქართველოს ურთიერთობის სფეროში. სამაგიეროდ საგარეო ურთიერთობაში დარიალის კორიდორის გამოყენების შესაძლებლობა წელიწადის გარკვეულ დროს მაინც უმუალოდ ჯვრის უღელტეხილზე იყო დამოკიდებული. ზამთრის პერიოდში, როდესაც დიდი თოვლის, ნაშქერებისა და ზევეების გამო ამ უბანში გზა იკეტებოდა, დარიალის ხეობასთან კავშირიც წყდება და ძალაუვნებურად მეზობელ ქვეყნებთან კონტაქტების საშუალებაც ისპობოდა. ასეთ ვითარებაში ჩრდილო კავკასიასთან ამ მაგისტრალით დაკავშირების შესაძლებლობას მხოლოდ ხევი (ყაზბეგის რაიონი) ინარჩუნებდა, მაგრამ

¹ და ვით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დაეთისი, „ქართლის ცხოვრება“, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, I, თბილისი, 1955, გვ. 336.

² ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, თბილისი, 1966, გვ. 56.

³ Г. М е л и к и ш в и л и, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, гв. 292—293.

ჯვრის უღელტეხილის ჩაკეტვის გამო ხევი თავის მხრივ საქართველოს სხვა კუთხეებთან კონტაქტს ვეღარ ახორციელებდა. საქმეს არ შეელოდა გულამყარის ხეობასთან ხევის (კერძოდ, სნოს ხეობის) დამაკავშირებელი კიბე-ქვიენა მთა-ბურსაკირის უღელტეხილი, რომლის გამოყენება დიდთოვლიან ზამთარში ასევე შეუძლებელი იყო.

როგორც ვხედავთ, მეზობელ ქვეყნებთან ურთიერთობაში დარიალის ხეობასთან ერთად სათანადო მნიშვნელობა ენიჭებოდა ჯვრის უღელტეხილსაც. მისი მნიშვნელობა ასევე დიდი იყო საკუთრივ საქართველოს კუთხეების ურთიერთკავშირისათვის, რამდენადაც თავისი გეოგრაფიული მდებარეობით იგი წარმოადგენს მთიულეთისა და ხევის სასაზღვრო მიჯნას, ანუ არაგვისა და თერგის წყალგამყოფ მთას. როგორც ერთი, ისე მეორე ხეობისაკენ დახრილობა იწყება იმ წერტილიდან, სადაც აღმართულია ქვის სვეტი წარწერით ნიშნად იმისა, რომ საქართველოს სამხედრო გზის უკიდურეს სიმაღლეს ზღვის დონიდან შეადგენს 2395 მეტრი. ამ სვეტიდან სამხრეთისაკენ, საიდანაც შშვენივრად მოჩანს მთიულეთის მომხიბლავი პანორამა, გზა მკვეთრი ზიგზაგებით ეშვება მდ. არაგვის სანაპიროსაკენ და ალპურ ზონას თანდათანობით სცვლის არაგვის ქალები და ტყიანი ფერდობები. რაც შეეხება ადგილმდებარეობას უღელტეხილის უმაღლესი წერტილიდან ჩრდილოეთისაკენ, მგზავრის თვალწინ იშლება ფართო ალპური ზეგანი, რომლის დახრილობა ასეთივე მიმართულებით თანდათანობით თვალსაჩინო ხდება. სამიოდე კილომეტრის შემდეგ დაღმართი ეშვება მთებს შორის მოქცეულ ვიწრო ხეობაში, რომელსაც ბოლო უწყდება ხევის სოფ. ალმასიანთან. ამ ხეობის მთელ სიგრძეზე ორივე მხრიდან აღმართულია მაღალი მთები შვეული დახრილობის ფერდობებით, საიდანაც დაქანებული თოვლის ზეავეებით იხერგება ხეობა და იკეტება გზა. ხეობაში მოედინება ორი პატარა მდინარის (მთის წყალაჟ, თეთრი წყალი) ნაერთი — შემდგომში ბიდარად წოდებული (ამის შესახებ ქვემოთ), რომელიც წყლის მარაგს იკრებს ჯვრის უღელტეხილის წყაროებიდან და თოვლის ნადნობიდან, ეშვება ჩრდილოეთისაკენ, აღმოსავლეთი მხრიდან ჩაუვლის სოფ. ალმასიანს, სოფ. კობის ახლოს ერწყმის უხათის წყალს (რომელიც ნაროვანის წყლისა და მილიონას წყლის შენაერთია) და ამ სახით უერთდება მდ. თერგს⁴.

ზღვის დონიდან ესოდენ დიდი სიმაღლის, მკაცრი ჰავის, ხანგრძლივი დიდ-თოვლიანობისა და მოსავლისათვის არახელსაყრელი პირობების გამო ჯვრის უღელტეხილის ცენტრალური მონაკვეთი დაუსახლებელია. რაც შეეხება მის კალთებსა და მისადგომებს, როგორც სამხრეთის, ისე ჩრდილოეთის მხრიდან რამდენიმე სოფელი მდებარეობს. უმაღლესი წერტილიდან სამხრეთის მიმართულებით უღელტეხილის კალთებზე და მის ქვემოთ გაშლილ დიდ პლატოზე, რომელსაც ამის შესატყვისად ადგილობრივმა მოსახლეობამ უწოდა დიდველი, ხოლო ლიტერატურაში მის აღსანიშნავად უმთავრესად გვხვდება კაიშაურის ხეობა, განლაგებულია შემდეგი სოფლები: გულაური, ქუმლისციხე, სეთურთკარი (სეთურები), სოყურთკარი (სოყურიანი), ჭალმიანთკარი (ჭალმიანი), კაიშაურთკარი (კაიშაური) და ზაქათკარი (ზაქანი). ჩრდილოეთის მხრიდან უღელტეხილის მისადგომებთან კი დასახლებულია ხევის ორი სოფელი — ალმასიანი და კობი.

⁴ ამ წყლების სახელწოდებათა შესახებ იხ. ვ. ითონიშვილი, ხევის ტოპონიმთა ბიბლიის, 1971, გვ. 10, 11, 12, 22, 46, 47, 49, 50.

ულელტეხილის სამხრეთ მხარეზე მდებარე ზოგიერთი სოფელი (სეთურთ-კარი, ჭალუმანთ-კარი, კაიშაურთ-კარი, ზაქათ-კარი) შეტანილია არაგვის ხეობის (სახელდობრ ზადის თემის) მოსახლეობის 1774 წლის აღწერაში⁵. ეს სოფლები ასეთივე სახელწოდებით⁶ გვხვდება არაგვის ხეობის 1781 წლის აღწერაში⁷. ულელტეხილის მეორე მხარეზე მდებარე ორი სოფლიდან კობი იხსენიება გერგეტის (ხევი) სამების „მატიანე მოსაქსენებელი სულთაჲ“-ში, კერძოდ, ამ მატიანის ნაწილში — გერგეტელ საყდრისშვილთა საბუთში⁸, რომელიც დაწერილია 1439 წელს⁹. ზადის სოფლების ჩამოთვლისას ულელტეხილის სამხრეთი მხრის დასახლებიდან გიულდენშტედტის ნაშრომშიც დასახელებულია ოთხი სოფელი (ზაქათკარი, კაიშაურთკარი, ჭალუმინი, სეთურთკარი)¹⁰, ხოლო ულელტეხილის მეორე მხარეს არსებული სოფლებიდან არაერთგზისაა ხსენებული კობი¹¹. ულელტეხილის მიდამოებში მდებარე დანარჩენი სოფლები (ალპასიანი, გუდაური, ქუმლისციხე, სოყურიანი) დამოწმებულ წყაროებში არ გვხვდება.

აღნიშნული ოთხი სოფლიდან გუდაური, როგორც საგზაო პუნქტი თავისი საფოსტო განყოფილებითა და ქარვასლით, დაარსებული უნდა იყოს XIX საუკუნის 60-იანი წლების შემდეგ, როდესაც გუდამაყრის ხეობაში გზის გაყვანის პროექტი უარყოფილ იქნა, ამ პროექტით განხორციელებული, მაგრამ დაუმთავრებელი ათწლიანი (1837—1847 წწ.) მუშაობა უნაყოფო აღმოჩნდა, ძირითადად მაგისტრალმა კვლავ ჯვრის ულელტეხილი გადაჰკვეთა (ჯერ კაიშაურის ხეობის გავლით, ხოლო შემდეგ 1861 წლიდან გაყვანილი მლეთის აღმართის მეშვეობით)¹², მლეთის აღმართზე გზის გაყვანის შემდეგ სოფ. კაიშაური გზის მიღმა დარჩა და მლეთა-კობის შუაში ახალი სადგურის შექმნის საჭიროება დაისახა.

⁵ ვ. ი თ ა ი შ ვ ი ლ ი, მასალანი საქართველოს სტატისტიკურის აღწერილობისა მეთვრამეტე საუკუნეში, ტფილისი, 1907, გვ. 431, 432, 439.

⁶ ზემოხსენებული სოფლების სახელწოდებანი ამ სახითაა შეტანილი როგორც 1774, ისე 1781 წლის აღწერაში.

⁷ ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, აღმოსავლეთ საქართველოს XVIII ს. ხალხის აღწერის დავთრები, თბილისი, 1967, გვ. 107—108.

⁸ ქ. შ ა რ ა შ ი ძ ე, საქართველოს ისტორიის მასალები (XV—XVIII სს.), მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, თბილისი, 1954, გვ. 271.

⁹ იქვე, გვ. 247.

¹⁰ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გ. გ ე ლ ა შ ვ ი ლ ი ს გამოცემა, I, თბილისი, 1962, გვ. 267.

¹¹ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, II, თბილისი, 1964, გვ. 25, 27, 31, 63, 225, 229, 245, 263. ამ ნაშრომის ერთ ადგილას (გვ. 63) სოფ. კობი დასახელებულია იქ, სადაც ჩამოთვლილია ხევის სოფლების დიდი ნაწილი, იქვეა აღნიშნული ხევსურეთის რამდენიმე სოფლის სახელწოდება და ყველა მათგანს (როგორც მოხვევების, ისე ხევსურების სოფლებს) მიაკუთვნებს ოსურ მხარეს, თუმცა მისივე განმარტებით, „მოსახლეობა თავის თავს ეძახის, აგრეთვე ხევსურეთს“ (გვ. 63). აშკარაა, რომ გიულდენშტედტმა ერთიმეორეში აურია ხევისა და ხევსურეთის სოფლები, ხევსურეთი თერგის ხეობაში მოათავსა (ე. ი. ხევის უწოდა ხევსურეთი) და რაც მთავარია მოხვევებისა და ხევსურების სოფლები სრულიად გაუმართლებლად მიაკუთვნა ოსურ მხარეს.

¹² Н. Д у н к е л - В е л и н г, О постройке шоссейной дороги от Тифлиса до Владикавказа и стоимость ее, Газ. «Кавказ», 1858, № 56, 1859, № 28; მ ი ს ი ვ ე, Военно-Грузинская дорога, Газ. «Кавказ», 1863, №№ 72, 75—78; Е. В е й д е н б а у м, Путеводитель по Кавказу, Тифлиси, 1888, გვ. 265—300; В. К р и в е н к о, Очерки Кавказа, С.-П., 1893; გვ. 25; ს. შ ა ქ ა ლ ა თ ი ა, ხეი, ტფილისი, 1934, გვ. 58—59; И. А р д ж е в а н и д з е, Военно-Грузинская дорога, Тбилиси, 1954, გვ. 17—34; В. Д о л и д з ე, Р. Ш м е р л и н г, Военно-Грузинская дорога, Тбилиси, 1956, გვ. 7—8.

ჯვრის უღელტეხილის მისადგომებთან მეორე (ჩრდილოეთის) მხრიდან ასეთსავე როლს ასრულებდა სოფ. ალმასიანი. ჩვენ ხელთ არსებული მონაცემების მიხედვით¹⁴, მისი დაარსებაც საკომუნიკაციო პუნქტის შექმნის ინტერესებს პასუხობდა და ამდენად საფიქრებელია, რომ აქ დასახლებაც მომხდარიყო XIX ს. დასაწყისში. ყოველ შემთხვევაში, ალმასიანის შესახებ უფრო ადრინდელი ცნობა არ გვეგულება. დაახლოებით ამავე პერიოდში უნდა წარმოქმნილიყო პატარა დასახლებული პუნქტი სოყურიანი ანუ სოყურთკარი (ამის შესახებ ქვემოთ), ხოლო მასთან შედარებით მოზრდილი და უფრო ადრე დაარსებული სოფელი ჩანს ქუმლისციხე. ვახტანგ ბატონიშვილის (ერეკლეს ძის) გამგებლობაში არსებული სოფლების სიაში (1803 წ.) შეტანილია სოფ. ქუმლისციხეც, სადაც იმ დროისათვის უცხოვრია 13 კომლს. სოყურიანი და ალმასიანი ამ სიაში შეტანილი არ არის.

ჯვრის უღელტეხილის მისადგომებზე განლაგებულ სოფლებს შორის სეთურთკარში, ჯალმიანთკარში, კაიშაურთკარში და ზაქათკარში ოდითგანვე ცხოვრობენ ქართველები (მთიულები). საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ ყველა ამ სოფლის სახელწოდება უკავშირდება გვართა სახელებს (სეთურიძე, ჯალმანიძე, კაიშაური, ზაქანიძე), რაც გენეტიკურ კავშირშია მონოგენური დასახლების ფორმასთან¹⁵. გუდაური, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, XIX საუკუნის აღწერებში შეტანილი არ არის, რაც იმით აიხსნება, რომ ის წარმოადგენდა მომსახურე პერსონალით (მთიულების, ოსების, რუსი მოხელეების თიათ-ოროლა ოჯახით) დასახლებულ საგზაო სადგურს, რომელსაც არ მიუღია მთის სოფლის ტიპური სახე. გუდაური ასეთივეა დღესაც და ასეთივე იყო ის 1928—1929 წწ., როდესაც მისი მოსახლეობა 31 სულს ითვლიდა¹⁶. სხვა სოფლებში (ქუმლისციხე, სოყურიანი, ალმასიანი, კობი) ცხოვრობენ ჩამოსახლებული ოსები. როგორც ზემოთ ითქვა, 1803 წელს ქუმლისციხეში ცხოვრობდა 13 კომლი¹⁷. 1816 წელს აქ აღრიცხულ იქნა 11 კომლი სახელმწიფო გლეხი¹⁸, 1873 წლის მონაცემებით მისი მოსახლეობა შეადგენდა 15 კომლს¹⁹, 1886 წელს 14 კომლს²⁰, ხოლო 1928—1929 წწ. ქუმლისციხეში იმყოფებოდა 137 სული²¹. XIX საუკუნის პირველი ნახევრის აღწერებში სოყურიანი არ იხსენიება. ცალკე დასახლებულ პუნქტად ის არც 1873 და 1886 წლების აღწერებშია აღნიშნუ-

¹⁴ Записка Н. С. Ч и л я е в а о горских народах по Военно-Грузинской дороге 1827 года, Акты собранные Кавказской археографической комиссией (ქვემოთ ყველგან АКАК), Тифлис, 1878, გვ. 352.

¹⁵ ივ. ჯ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, I, ტფილისი, 1928, გვ. 150—151; ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, მთიულეთი, ტფილისი, 1930, გვ. 78; რ. ხ ა რ ა ძ ე, აღ. რ ო ბ ა - ქ ი ძ ე, მთიულეთის სოფელი ძველად, თბილისი, 1965, გვ. 15—17.

¹⁶ ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, მთიულეთი, გვ. 62—63.

¹⁷ АКАК, II, გვ. 82.

¹⁸ Камеральное описание ущельям, состоящим в заведивании генерал-майора Казбека казенным крестьянам, составленное в 1816 году. ЦГИА Груз. ССР, ф. 254, оп. 1, арх. №.436, л. 25, 26.

¹⁹ Н. Н и к и ф о р о в, Экономический быт государственных крестьян Душетского уезда, Тифлисской губернии, Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. V, Тифлис, 1887, გვ. 94—95.

²⁰ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из семейных списков 1886 г., (შემდეგში შემოკლებით: Свод....) Тифлис, 1893, გვ. 140—141.

²¹ ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, ხევი, გვ. 80—81.

ლი. 1873 წლის კამერალურ აღწერაში შეტანილია 30-კომლიანი სოფელი „Кайшаури с отсельком Сокурткари“²². 1886 წ. კაიშაურში ცხოვრობდა 35 კომლი, საიდანაც 29 კომლი ქართველი იყო, ხოლო 6 კომლი ოსი²³. მაშასადამე, სოყურიანი წარმოადგენდა 6-კომლიან დასახლებულ პუნქტს, რომელიც XIX ს. 90-იანი წლების მონაცემებითაც კი ჯერ კიდევ ცალკე სოფლად სახელდებული არ ყოფილა და სოფ. კაიშაურის უბნად ითვლებოდა. 1928—1929 წწ. აღწერაში ის შეტანილია ცალკე სოფლად 100 სული მცხოვრებით²⁴. აღმასიანში 1816 წელს ცხოვრობდა 8 ოჯახი²⁵, 1873 წელს 12 კომლი²⁶, 1886 წელს 19 კომლი²⁷, ხოლო 1928—1929 წწ. 385 სული²⁸. კობში 1816 წ. ირიცხებოდა 5 ოჯახი²⁹, 1873 წ. 29 კომლი³⁰, 1886 წ. 41 კომლი³¹, ხოლო 1928—1929 წწ. 262 სული³².

დამოწმებული წყაროების მიხედვით ნათლად გამოჩნდა, რომ ზემოხსენებულ სოფლებს შორის, სადაც XIX ს. მონაცემებით ოსების ცხოვრება დასტურდება, ყველაზე ადრე იხსენიება სოფ. კობი (XV ს.), მაგრამ XIX საუკუნეში ოსების იქ ცხოვრების ფაქტი არ გამოგვადგება იმის საბუთად, რომ კობი XV საუკუნეშიც ოსებით დასახლებულ სოფლად წარმოვიდგინოთ. გერგეტელ საყდრიშვილთა საბუთში კობი დასახლებულია ხევის განაპირა პუნქტად. „შევიყარენით ქვეი ქეობით — კობით და გუჭლეთამდი“³³ — ასეა განსაზღვრული ხევის, როგორც მოხვევებით დასახლებული ტერიტორიული ერთეულის ფარგლები ზემოხსენებულ საბუთში, რომელიც გეაცნობს თემის ყარლობის გადაწყვეტილებას ხევის სოფლების მიერ გერგეტელ საყდრიშვილთათვის „მზევლების“ მიცემის შესახებ.

საბუთში არაფერია ნათქვამი იმდროინდელი ხევის მცხოვრებთა ეთნიკურ ვინაობაზე, ვინაიდან თავისთავად ცხადი იყო, რომ ზემოაღნიშნული ვალდებულება ვრცელდებოდა მოხვევებით დასახლებულ ხეობაში კობიდან გველეთამდე. ამ დროს ხევის ტერიტორიაზე, კერძოდ, კობსა და მის მიდამოებში, ოსების ცხოვრება გამორიცხულია. ხევის ზოგიერთ პუნქტში (თოთი, აჩხოტი, უხათი, კობი, თოლგოთი) მათი დასახლება მიმდინარეობდა უმთავრესად XVIII—XIX სს. ეს პროცესი შედარებით ადრე დაიწყო თერჯის ხეობის სათავეებში (თრუსოს ხეობა), სადაც ვახუშტის დროისათვის ჯერ კიდევ შერეული მოსახლეობა იყო („მოსახლენი არიან ოსნი, დვალნი“³⁴), მაგრამ ისევე როგორც საქართველოს მთიანეთის რიგ სხვა ხეობაში, თრუსოს ხეობაშიც თანდათანობით ინტენსიურ ხასიათს ღებულობდა ოსების ჩამოსახლება და მათ მიერ ადგილობ-

²² Н. Н и к и ф о р о в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 94—95.

²³ Свод. . ., გვ. 140—141.

²⁴ ს. შ ა კ ა ლ ა თ ი ა, ხეი, გვ. 80—81.

²⁵ ЦГИА Груз. ССР, ф. 254, оп. 1, арх. № 436, л. 20.

²⁶ Н. Н и к и ф о р о в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 88—89.

²⁷ Свод. . ., გვ. 140—141.

²⁸ ს. შ ა კ ა ლ ა თ ი ა, ხეი, გვ. 78—79.

²⁹ ЦГИА Груз. ССР, ф. 254, № 436, л. 20.

³⁰ Н. Н и к и ф о р о в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 94—95.

³¹ Свод. . ., გვ. 140—141.

³² ს. შ ა კ ა ლ ა თ ი ა, ხეი, გვ. 80—81.

³³ ქ. შ ა რ ა შ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 271.

³⁴ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941, გვ. 66.

ჩივი მკვიდრი მოსახლეობის — დვალეების შევიწროება³⁵. ასეთ ვითარებაში, როდესაც ოსები სათავეებიდან დაყოლებით მთელ თრუსოს ხეობაში სახლდებთან, ამ ხეობის კარებთან ახლო მდებარე კობში მათი შეღწევაც XVIII საუკუნის მიწურულში უნდა მომხდარიყო. უნდა ვიფიქროთ, რომ კობში ამ დროისათვის მკვიდრი მოსახლეობა (ქართველები) აღარ იმყოფება. ოსების მიერ იქ ფეხის მოკიდების ჟამს სოფელი რომ მოსახლეობისაგან დაცლილი არ ყოფილიყო, გაუგებარი იქნებოდა XIX საუკუნის დასაწყისში მისი ესოდენ მცირეკომლიანობა (მხოლოდ 5 კომლი 1816 წ.). დაახლოვებით ასევე XVIII ს. ბოლო ხანებში უნდა მომხდარიყო თრუსოს ხეობიდან ოსების გადასვლა ქუმლისციხეში, სადაც 1803 წ. 13 კომლი იმყოფებოდა, ხოლო XIX ს. დასაწყისიდან იმავე ხეობიდან გამოსული ოსები მკვიდრდებიან აღმასიანსა და სოყურთანში.

საქართველოს ტერიტორიაზე დასახლების, დვალთა თანდათანობითი ასიმილაციის და ქართველ მთიელთა მეზობლად ოსთა ცხოვრების შედეგად ქართულ-დვალურ სამყაროში ოსური მოვლენებიც ფეხს იკიდებდა. ბუნებრივია რომ ადგილთა სახელების ნომენკლატურაშიც ხდებოდა ოსური სახელწოდებების შემოღწევა, რის გამო ზოგი ადრინდელი ქართულ-დვალური ტოპონიმი დავიწყებას ეძლეოდა. ეს შეიმჩნევა საკუთრივ ჯვრის უღელტეხილისა და მისი მიდამოების ტოპონიმიკაშიც. აქაურ მთებს, მწვერვალებს, სახნავ-სათიბ-საძოვრებს, გზა-ბილიკებს, წყაროებს, მდინარეებს თუ ნამოსახლარებს შემოხიზნულმა მოსახლეობამ არაერთი ახალი სახელი შეარქვა, მაგრამ ადგილზე გამოკითხვისა და ისტორიული წყაროების მეშვეობით შესაძლებელი გახდა როგორც დღემდე მოქმედი სახელების დადგენა, ისე ხმარებიდან ამოვარდნილი ზოგიერთი ძველი სახელწოდების აღდგენა³⁶. მოქმედ ქართულ ტოპონიმთაგან უმრავლესობა გვხვდება მოხეურ ლექსიკაში, ხოლო ნაწილი ოსთა მიერაც იქნა შეთვისებული. რაც შეეხება ადგილთა ისტორიულ სახელებს, ისინი შემოუნახავს ერთი მხრივ ძველ ქართულ წყაროებს, ხოლო მეორე მხრივ მოხეურ ლიტერატურას.

ჯვრის გადასასვლელის რამდენიმე სახელწოდებიდან დღეისათვის ყველაზე გავრცელებულ ოფიციალურ სახელად მიღებულია ჯვრის უღელტეხილი, რასაც უკავშირებენ გადასასვალზე ჯვრის არსებობას. მართლაც, ცნობილია, რომ საქართველოში რუსული მმართველობის დამყარების შემდეგ ქვის პატარა ჯვარი აქ პირველად აღუმართავთ 1803 წელს³⁷. იმავე ადგილზე ჯვარი მეორედ 1809 წელს დაუდგამს გაბრიელ ყაზბეგს (ალ. ყაზბეგის პაპას, მთის მმართველს)³⁸, ხოლო მესამედ გენერალ ერმოლოვს 1824 წელს³⁹. ასეთი მონაცემე-

³⁵ ამ საკითხზე იხ. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, თბილისი, 1965, გვ. 60—61; დ. გვრიტიშვილი, დვალთა ვინაობისა და ოსთა ჩამოსახლების საკითხისათვის, „მიომხილველი“, I, თბილისი, 1949, გვ. 109—121; გ. თოგოშვილი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან, სტალინირი, 1958, გვ. 171 და შმდ.; В. Гамрекли, Двалы и Двалетия в I—XV вв., Тбилиси, 1961, და სხვები.

³⁶ ე. ი თ ბ ი შ ვ ი ლ ი, ხევის ტოპონიმიკა, გვ. 9—13; 44—51.

³⁷ М. Ворончиков, Письмо из Грузии в Астрахань от 7 февраля 1804 года, жур. «Вестник Европы», ч. XXI, 1805, гв. 63.

³⁸ Руководство для проезжающих Кавказские горы, жур. «Отечественные записки», ч. XII, 1822, гв. 217.

³⁹ Е. Марков, Очерки Кавказа, С.-Петербург—Москва, 1887, гв. 114. ამის შესახებ ა. პუშკინი შენიშნავს: «Здесь поставлен гранитный крест, старый памятник, обновленный Ермоловым» (А. Пушкин, Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года, Полное собрание сочинений, т. IV, Москва, 1949, гв. 42).

ბის საფუძველზე თითქოს ძნელი არ იყო იმის ახსნა, თუ რატომ ეწოდა აღნიშნულ გადასავალს ჯვრისა. როგორც ერთ-ერთ ნაშრომში ითქვა, უმრავლესობა ამტკიცებდა, რომ აღნიშნული სახელი წარმოიშვა 1824 წლიდან ქვის ჯვრის დადგმის გამო. ასეთ შთაბეჭდილებას ჰქმნიდა წარწერა მარმარილოს დაფაზე: „Во славу божью и в управление генерал от инфантерии Ермолова, поставлен приставом горских народов майором Канановым в 1824 г.“⁴⁰. მაგრამ გადასასვლელის სახელწოდება არც ამ ღონისძიებას უკავშირდება და არც იმაზე ადრე ჯვრის ორჯერ აღმართვას.

ზემოხსენებული ადგილის ტოპონიმიკაში სიტყვა ჯვარი რუსეთთან საქართველოს შეერთებამდე ბევრად ადრე ყოფილა ცნობილი, რაც დასტურდება სარწმუნო მონაცემებით. მხედველობაში გვაქვს XIV—XV სს. ქართული საისტორიო წყაროები და სამართლის ძეგლები, რომლებშიც ხსენებულია ჯვართა ყელი სწორედ ჯვრის გადასავალის აღსანიშნავად. ამ მხრივ საყურადღებოა ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატინისა და „ახალი ქართლის ცხოვრების“ მეორე ტექსტის ის ადგილი, სადაც აღწერილია სამეფო ხელისუფლებისათვის ბრძოლის ეპიზოდი ვახტანგ ადარნასეს ძესა და ვახტანგის ბიძის — დავით დემეტრეს ძეს შორის. ამ ბრძოლაში მცირეწლოვანი ვახტანგი დამარცხდა, „დავით დაიპყრა მეფობაჲ და არაარაჲ მისცა ძმისწულსა თჳსსა ვახტანგს“, მაგრამ ვახტანგს მხარში ამოუდგა ქსნის ერისთავი შალვა და ტახტის მაძიებელ უფლისწულს ურდოში წაჰყვა. ამასობაში დავით მეფე მონღოლებს განუდგა და შალვას საერისთავო დალაშქრა. 7 წლის შემდეგ ვახტანგი და შალვა ურდოდან დაბრუნდნენ და აჯანყებული დავითის წინააღმდეგ ურიცხვი ლაშქარი გამოიყვანეს. „მაშინ დავით დგა ბაზალეთს. და ვითარცა ცნა მოსლვაჲ მათი, მიჰპართა ციხესა დარიალისასა და მიუდგა უკანა სპაჲ ყოველი, და შეიარეს არაგვ და განრდავლეს ჯუართა ყელი და ჩავიდეს დარიალს და მოადგეს დავითს ციხესა გუელეთისასა“⁴¹.

დამოწმებული წყაროების ანალოგიურად გიორგი ბრწყინვალის (1314—1346) „ძეგლის დადების“ მიხედვითაც ჯვართა ყელი წარმოადგენს ხევათიუღეთის მიჯნას, ანუ მითუღეთის მოსახლეობისათვის საგანგებოდ შედგენილი სამართლის გავრცელების რაიონის ერთ-ერთ საზღვარს. აღნიშნული ტოპონიმი ამ სახითა და მნიშვნელობითაა შეტანილი „ძეგლის დადების“ შესავალში, რომელშიც კანონმდებელი შემდეგი სახით შემოფარგლავს კანონთა მოქმედების ასპარეზს „ჯუართა ყელს აქეთ, ჯადა-ცხაოტს, ზანდუქის ქევს, კიბეთ ქუეშეთ და მენესოს ზემოთ ეს განაჩენი დავდევი“⁴².

ვახუშტი ბაგრატიონის დახასიათებით, „მითუღეთის ჩრდილოთ არს ქევეი. გარდავალს გზა ქევს, ჯადის დასაველეთიდაჲ, კავკასსა ზედა. არამედ არს დაბალი (ე. ი. მოვაკებული ადგილი, ზეგანი ბრტყელი ზედაპირით. — ვ. ი.) და უტყუო; ზამთარს ვერა ვლის ამას ზედა ცხენი თოვლის სიდიდითა; ზაფხულ არს

⁴⁰ Н. К в е з е р е л и - К о п а д з е, Военно-Грузинская дорога, Тбилиси, 1967, გვ. 99.

⁴¹ ძეგლი ერისთავთა, ტექსტი გამოსცა შ. მ ე ს ხ ი ა მ, „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 30, თბილისი, 1954, გვ. 347; შდრ. ქართლის ცხოვრება, ს. ყ ა უ ხ რ ი შ ვ ი ლ ი ს გამოცემა, II, თბილისი, 1959, გვ. 443.

⁴² ი. დ ო ლ ი ძ ე, გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, თბილისი, 1957, გვ. 104.

ბალახიანი, ყვავილიანი“. მისივე განმარტებით, „ამას უწოდებენ ყ ე ლ ს ხოლო ჩრდილოთკენ ერთვის ქვეის მდინარეს ქვეი, და უწოდებენ შთასავალს“⁴³.

იმ წყაროებისაგან განსხვავებით, რომლებშიც ჯვრის უღელტეხილის ისტორიულ სახელწოდებად ჯ უ ა რ თ ა ყ ე ლ ი იხსენიება, ვახუშტი ამ გადასასვლელის აღწერლობისას გამოყოფს ორ ტოპონიმს — ყ ე ლ ს ა და შ თ ა ს ა ვ ა ლ ს. ეს ორი ტოპონიმი ჯვრის უღელტეხილის ორი სხვადასხვა მონაკვეთის აღმნიშვნელია. მათ შორის ყელი წარმოადგენს უღელტეხილის უკიდურესი სიმაღლის გადაშვეთ კორიდორს და ის იდენტურია XIV-XV სს. წყაროებით ცნობილი ჯუართა ყელისა, ხოლო შთასავალი არის ამ წყაროებისთვის უცნობი სახელწოდება იმ ვიწრო ხევისა, რომლითაც მგზავრი ყელიდან ანუ ჯუართა ყელიდან თერგის ხეობისაკენ ეშვება. ხევის აღწერაში ვახუშტი შთასავალის ნაცვლად ასახელებს, აგრეთვე, ჩ ა ს ა ვ ა ლ ს, როდესაც მას საორიენტაციო მნიშვნელობას ანიჭებს ერთ შემთხვევაში თრუსოს ხეობის ლოკალიზაციისათვის (... ამ ჩასავალს ზეით არს თ რ უ ს ო სამ ქვეად⁴⁴), ხოლო მეორე შემთხვევაში ხევის ისტორიული ძეგლების მდებარეობის საჩვენებლად... („ჩასავალს ქვეით არს, ჩრდილოთ კერძ, არაგვის დასავლით, ც ი ხ ე ა რ შ ი ს ა“⁴⁵).

დაბალ, უტყეო, ზამთარში დიდთოვლიან და ზაფხულში ბალახიან-ყვავილიან ადგილს, რომლის ისტორიული სახელწოდებაა ჯუართა ყელი ანუ ყელი, ხევში დღემდე ეწოდება ჯ ო რ ი (ჯვარი) ანუ ჯ ო რ თ ვ ა კ ე (ჯვართვაკე)⁴⁶, ხოლო უღელტეხილს მთლიანად, რომლის ერთ ნაწილსაც ჯორთვაკე შეადგენს, მოხევეები ეძახიან მ თ ა ს. ტოპონიმი ჯ ო რ თ ვ ა კ ე შინაარსობლივად ვახუშტისეული და ბ ა ლ ი-ს იდენტურია, რამდენადაც ორივე მათგანი ჯვრის უღელტეხილის ამ მონაკვეთს მოვაკებულ ადგილად გვიჩასიათებს. რაც შეეხება მ თ ა სახელწოდებას, ამ შემთხვევაში მასაც ტოპონიმის მნიშვნელობა ენიჭება და არა ზოგადი გეოგრაფიული ცნებისა ყველა მალლობის აღსანიშნავად რომ იხმარება. მოხევეთა მეტყველებაში ჯვრის უღელტეხილის მიმართ ეს ტოპონი-

⁴³ ე ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა... გვ. 66.

⁴⁴ იქვე, გვ. 66.

⁴⁵ იქვე, გვ. 67.

⁴⁶ საქართველოს სამხედრო გზის ერთი მონაკვეთის საორიენტაციო პუნქტების ჩამოთვლისას ჯ. გვასალია ჯვართვაკის შემდეგ ასახელებს ჯვართაყელს: „გულაურა—ჯვართვაკე—ჯვართაყელი კობი“ (ქ. გ ე ა ს ა ლ ი ა, საქართველოს სამხედრო გზის ისტორიისათვის, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1972, № 2, გვ. 35), რომლის მიხედვით ჯვართაყელი ემთხვევა ჩასავალს. სინამდვილეში კი, როგორც უკვე დავინახეთ, ჯვართვაკე და ჯვართაყელი ერთიმეორეს ფარავენ, რომლის ქვემოთაა ვახუშტისეული შთასავალი ანუ ჩასავალი. ასევე გაუგებრობას იწვევს ჯვართვაკისა და ჯვარის ცალცალკე გამოყოფა: „გულაურა—ჯვართვაკე—ჯვარი—კობი“ (ქ. გ ე ა ს ა ლ ი ა დასახ. ნაშრომი, გვ. 35), რამდენადაც ჯვართვაკე I და ჯვარი ერთი და იმავე ადგილის ორი სახელწოდებაა. ნაშრომში, აგრეთვე, აღნიშნულია, რომ გზოვანიდან (მთა ფასანაურის პირდაპირ) მოჩანს „თეთრი არაგვის თითქმის მთელი ხეობა, დიდვაკე, ჯვართაყელი“ (ქ. გ ე ა ს ა ლ ი ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36). ეტყობა რომ აქ ტოპონიმი დ ი დ ვ ა კ ე ნახმარია დ ი დ ვ ე ლ ი ს მნიშვნელობით, რაც ჯვართაყელთან ერთად გზოვანიდან მოჩანს. თუ დიდვაკეში მართლაც დიდველია ნაგულისხმევი, მაშინ ჯვართაყელიც თავის ადგილზეა დასახელებული. ჯვართაყელი რომ ჩასავალში წარმოგვედგინა, როგორც ეს ზემოთ აღინიშნა, გზოვანიდან ის ვერ გამოჩნდებოდა. მაშასადამე, ჯვართაყელის, ჯვართვაკის და ჯვარის ცალცალკე აღვილება და დასახელება და ჩასავალის ანუ შთასავალის ადგილზე მისი ლოკალიზაცია გაუმართლებელია.

სხვათა შორის, ჩვენი ყურადღება მიიპყრო ჯ. გვასალიას ნაშრომის იმ ადგილმაც, სადაც აღნიშნულია, თითქმის ლუღადან „არიან წარმოშობით ლულშაურები“ (ქ. გ ე ა ს ა ლ ი ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 34), რომლის დასაბუთების არავითარ ცდას ავტორი არ იძლევა და, ჩვენი ღრმა რწმენით, არც არსებობს ამისი საფუძველი.

6. „მ ა ე ნ ე“, ისტორიის... სერია, 1974, № 1.

მი ისეა დამკვიდრებული, რომ მგზავრის მიერ მთის ხსენება (მაგალითად: „მთაზე ცხენი დამივარდა“, „მთის გადავლა სახიფათოა...“) არც კი იწვევს მსმენელის შეკითხვას, თუ ამაში სახელდობრ რომელი მთა იგულისხმება. როდესაც სხვა რომელიმე მთაზეა საუბარი, ასეთ შემთხვევაში კაცი ან მთის სახელს აღნიშნავს (ა რ ბ უ ხ ე ლ ა ჯ, ნ ა რ ო ვ ა ნ ი, ლ უ ნ ქ ი ა ნ ა ჯ...), ანდა იტყვის, რომ „მთაჲ ჩი ცხორი მიმიდის“, „მთაჲ თივები დამრჩა“ და ა. შ. როგორც ვხედავთ, მოხევის მეტყველებაში მკვეთრად და დიფერენცირებული „მთაზე წასვლა“ და „მთაჲ საქმიანობა“, რომელთაგან პირველისნაირ გამონათქვამში იგულისხმება ჯვრის უღელტეხილი, ხოლო მეორეში სხვა ნებისმიერი მთა. მაშასადამე, ტოპონიმი მთა წარმოადგენს მთელი ჯვრის უღელტეხილის სახელწოდებას. ამის შესაბამისად, ჯვრის უღელტეხილიდან ჩამომდინარე წყალს, რომელიც იწვევა საკუთრივ ჯორთვაციდან ანუ ჯუართა ყელიდან, ხევში ეწოდება მთის წყალაჲ. სათავიდან ორიოდ კილომეტრის ქვემოთ მას დასაელეთის მხრიდან ერთვის თეთრი წყალი, რომელიც ასეთივე სახელწოდებითაა შესული XVIII საუკუნის მიწურულისა და XIX საუკუნის დასაწყისის საბუთებში (ქართულში — თეთრი წყალი, ხოლო რუსულში მისი ზუსტი თარგმანით — Б е л а я р е к а)⁴⁷. მთხრობლების განმარტებით, წყლის ეს სახელწოდება დაკავშირებულია მთის სახელწოდებასთან (თეთრი მთა), საიდანაც წყალი გამოდის. მთის ამაგარი სახელწოდება აიხსნება თეთრი ქანების არსებობით, მაგრამ წყლის ზემოსწეხებულ სახელწოდება საკუთრივ წყლის თვისების დახასიათებასაც იძლევა. მთის წყალაჲსა და თეთრი წყლის შენაერთს, რომელიც ღრმა ხევით მდ. თერჯისაყვ მიექანება, ეწოდება როგორც მთის წყალაჲ, ისე თეთრი წყალი. მშრალ ამინდში ის მართლაც თეთრი და ანკარაა, მაგრამ წვიმიანობისა და თოვლის დნობის დროს ძალიან დიდდება და ღრმა ხევში ყვითელი ფერის ქანებას ჩამორეტყვის შედეგად იმღვრევა. ამ ხევში წარმოქმნილ ღვარცოფს არაერთხელ დაუზარალებია სოფ. აღმასიანი, რომელსაც ამჟამად ბეტონის კედელი იცავს.

ისტორიული ჯუართა ყელის ანუ ვახუშტისეული ყელის აღსანიშნავად ალ. ყაზბეგის „მამის მკვლელში“ გვხვდება ჯვართვაკე („ჯვართვაკეს რომ საძვრებია, თემმაც იცის და ხალხმაცა, რომ ადამის უამიდგან ჩვენი სოფლისა ყოფილა...“)⁴⁸, რაც კუთხური (მოხვეური) ჯორთვაკის ლიტერატურულ ფორმას წარმოადგენს.

არსებული მონაცემების მიხედვით ნათლად გამოჩნდა, რომ ჯერ კიდევ XIV—XV სს. ისტორიულ წყაროებსა და სამართლის ძეგლებში ფიგურირებს ტოპონიმი ჯუართა ყელი, რომლის შესატყვისია ვახუშტის მიერ ლოკალიზებული ყელი, ალ. ყაზბეგისათვის კარგად ცნობილი ჯვართვაკე და მოხვეურ დიალექტში შემონახული ჯორთვაკე ანუ ჯორი. აღნიშნული ვითარება ამ სახელწოდების სიძველეზე მიგვითითებს და გამორიცხავს XIX საუკუნის პირველ ნახევარში იქ ჯვრის დადგმის გამო მისი წარმოშობის შესაძლებლობას. ჯვრის აღმართვას მხოლოდ ხელი უნდა შეეწყო აღნიშნული

⁴⁷ მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, ნ. ბერძენიშვილის რედ., ტ. III, თბილისი, 1955, გვ. 133; Дело правителя Грузии о удостоверении осетинца Бидары проживающего на Кайшаурской горе, согласно грамотами грузинских царей, ЦГИА Груз. ССР, ф. 16, д. 3, л. 2, 3, 4; შდრ. АКАК I, Тифлис, 1866, გვ. 526—527.

⁴⁸ ალ. ყაზბეგი, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. I, თბილისი, 1948, გვ. 186.

ტაონიმის შენარჩუნებისათვის, ხოლო მის რამდენჯერმე დადგმა-განახლების ღონისძიებაში შესაძლებელია დაეინახოთ ტრადიციის გაგრძელება-გახანგრძლივება, ე. ი. საფიქრებელია აქ ჯვარი მდგარიყო რუსეთთან საქართველოს შეერთებამდე და დასაშვებად მიგვაჩნია ვივარაუდოთ, რომ ადგილის ისტორიული სახელწოდებაც ამ მოვლენასთან ყოფილიყო დაკავშირებული.

ჯვრის უღელტეხილის ზემოხსენებულ სახელწოდებათა გარდა XIX საუკუნის წინა პერიოდის წყაროების მიხედვით სხვა რომელიმე სახელწოდების არსებობა ჯერჯერობით არ დადასტურდა. სამაგიეროდ XIX საუკუნეში ამ გადასასვლელს გაუჩნდა კიდევ ერთი სახელწოდება — ბ ი დ ა რ ა ლ, რომელიც მომდინარეობს პიროვნების საკუთარი სახელიდან.

საქართველოს სსრ ცენტრალურ საისტორიო არქივში დაცულია არაერთი დოკუმენტი, რომელშიც იხსენიება ოსი ბიდარა. მის სახელზე პირველად ერეკლე მეორეს გაუცია სიგელი, რომლის რუსული თარგმანიც აქვე მოგვყავს:

«Мы, царь Ираклий, определяем сим Трусовскому жителю осетинцу Батию, поселившемуся на Белой речке, жалование в год по восемнадцати штук бязи, а провянту сын наш Вахтанг; с поборов Арагви будет отпущать ежегодно; а сверх сего, буди кто из проезжих к нему прибудет и остановится, то каждый должен ему отдавать с человека по одной штуке бязи, да и тем, кои еще кроме его из осетинцев придут для поселения на той речке, таковой же определяем збор; поезжие должны давать по две штуки бязи или за каждую штуку по два абазы, из какового сбора получать Бидаре девятую часть, а последние разделять по равному количеству с товарищами. 27 ноября 1794 года. Подлинной закреплен его высочества царя Ираклия печатью»⁴⁹.

1800 წლის 27 იანუარს ბიდარასათვის წყალობის სიგელი განუხლებია გიორგი მეთორმეტეს, რომელიც თავის დასაბუთებაში იმეორებს ერეკლეს სიგელის შინაარსს. მათ შორის შეიმჩნევა მცირედი შინაარსობლივი სხვაობა: ერეკლეს მიერ ხსენებული ბათი აღარ გვხვდება გიორგის სიგელში; განახლებული სიგელის მიხედვით ბიდარა ინარჩუნებდა წელიწადში 25 მანეთის მიღების უფლებას, როგორც ერეკლეს მიერ ნაწყალობევე ჯამაგირს, მაგრამ ერეკლეს სიგელში რატომღაც ფულადი ანაზღაურების შესახებ არაფერია აღნიშნული⁵⁰.

1801 წლის 12 თებერვლის ბრძანებით ერეკლეს გადაწყვეტილება და გიორგის დასტური ასევე ხელახლა დაამტკიცა უფლისწულმა დავითმა⁵¹. ქართველ მეფეთაგან ბიდარასათვის ნაბოძები უფლებები ძალაში დაუტოვებიათ რუსეთის ხელისუფლების წარმომადგენლებსაც. ბიდარას მიერ წარდგენილი წყალობის სიგელების საფუძველზე კნორინგს 1802 წ. 10 მაისს მისთვის მიუცია მოწმობა⁵², რომელიც ადასტურებდა ჯამაგირის დატოვებას გიორგი მეთორმეტის სიგელში აღნიშნული ნორმებით (წელიწადში 25 მანეთი ფულად, 50 კოდი ხორბალი, 50 კოდი ქერი და მგზავრებისაგან სამასპინძლოს ვადახდა). კნორინგმა ამ გადაწყვეტილების აღსრულება იმავე წლის 6 ივნისს დაავალა

⁴⁹ ЦГИА Груз. ССР, ф. 16, д. 3, л. 4, შდრ. АКАК I, гв. 526.

⁵⁰ იქვე.

⁵¹ იქვე, გვ. 527.

⁵² იქვე.

კოვალენსკის⁵³, ხოლო ამ უკანასკნელმა 9 ივლისს დუშეთის მაზრის კაპიტან-ისპრავნიკის სახელზე გასცა ორდერი⁵⁴, რომელიც ითვალისწინებდა ბიდარასთვის გასამრჩელოს განახლებას, სოფ. გორისციხეში 20 ძელის მოჭრის უფლებას და სოფ. მჭადიჯვარში წართმეული ცხენის უკან დაბრუნებას. ვახტანგ ბატონიშვილთან მოლაპარაკების შემდეგ 1802 წ. 16 ივლისს კაპიტან-ისპრავნიკმა კოვალენსკის სახელზე დაწერილ რაპორტში⁵⁵ აღნიშნა: უფლისწული ვახტანგი ორდერში აღნიშნულ პირობებს ადასტურებს, მაგრამ არ თვლის მიზანშეწონილად სოფ. გორისციხეში ძელების მოჭრას იმ მოტივით, რომ ამ პატარა ტყიდან მასალა პირველ რიგში საჭიროა ხიდებისათვის⁵⁶. იგი თანახმაა ბიდარამ ხეები მოჭრას მისი საბინადროდან იქვე ახლოს სადმე⁵⁷.

მალე კოვალენსკიმ კაპიტან-ისპრავნიკს შეახსენა, რომ კნორინგისაგან ნაწყალობევი ღია ფურცელის მიხედვით ბიდარას სხვა სახის ულუფასთან ერთად წელიწადში ეკუთვნის მეფეებისაგან დაწესებული 50 კოდი ზორბალი და 50 კოდი ქერი, რასაც დანაკლისით ლებულობდა. კოვალენსკი კაპიტან-ისპრავნიკს ავალებს, რომ ბიდარას დანაკლისი შეუეცნონ მოვალე სოფლებმა და შედეგი მოახსენოს პირადად მას⁵⁸.

დამოწმებული დოკუმენტები გვიჩვენებენ თუ რაოდენ დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ერეკლე მეორე დარიალის გზის მოწესრიგებას და მგზავრობისათვის სათანადო პირობების შექმნას. ამას თავისი გამართლება ჰქონდა განსაკუთრებით რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობაში გზის როლის გაზრდისა და მასზე მოძრაობის გაფართოების გამო. სხვა ღონისძიებებთან ერთად (ხიდების შეკეთება-მშენებლობა, გამცილებელი რაზმების გამოყოფა...) ერეკლემ ყურადღება მიაქცია გზის სახიფათო უბნებს, კერძოდ, ჯვრის გადასასვლელს და გადაწყვიტა იქ შეექმნა მუდმივი დასახლებული პუნქტი. ერეკლეს კარგად ესმოდა, რომ ასეთ რთულ მეტეოროლოგიურ გარემოში დასახლებისა და ოჯახებში დაკისრებულ მოვალეობათა შესრულების რეალურ საფუძველს წარმოადგენდა მატერიალური დაინტერესება. ამიტომ მან დააწესა ყოველწლიური ჯამაგირი, რამაც მართლაც მიიზიდა ზოგიერთი მთიელი, მათ შორის პირველ ყოვლისა დამოწმებულ საბუთებში ხსენებული ბიდარა.

დოკუმენტები გვაცნობენ როგორც მისთვის განკუთვნილი ჯამაგირის მოცულობას და რაობას (ფული, ნატურა, სამასპინძლო ქირა), ისე მის მოვალეობასაც. იგი ვალდებული იყო დახმარებოდა მგზავრებს უამინდობის დროს, რაც აქ ხშირად კატასტროფის მომასწავებელი იყო. ადგილობრივ მოსახლეობაში ჩვენ მიერ ჩატარებული გამოკითხვითაც დადასტურდა, რომ ბიდარას ოჯახში მგზავრებს ლებულობდნენ და უმასპინძლებოდნენ, ხოლო ქარბუქისა და მო-

⁵³ ЦГИА Груз. ССР, ф. 16, д. 3, л. 2.

⁵⁴ იქვე, л. 5.

⁵⁵ იქვე, л. 6.

⁵⁶ სოფ. გორისციხე მდებარეობს ხევში, მდ. თერგის მარცხენა ნაპირზე, სადაც დღესაც პატარა ტერიტორია სოფ. გორისციხესა და სოფ. ტყარშეტს შორის ტყითაა დაფარული. ამ ადგილს ეწოდება ქედური, რომელზედაც წარსულში დასახლებული იყო სოფ. ქედური (ე. ი თ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი, ხევის ტოპონიმია, გვ. 19, 21, 74, 81, 85). როგორც ზემოხსენებული დოკუმენტის შინაარსიდან ჩანს, იმ დროსაც აქ ტყეს პატარა ტერიტორია ექირა, აქიდან მასალის გამოტანა მოსახლეობას არ შეეძლო და მასალის ეს მცირე მარაგი პირველ რიგში ხმარდებოდა გზისა და ხიდების აშენება-შეკეთების მეტად საჭირო საქმეს.

⁵⁷ როგორც ჩანს, ვახტანგ ბატონიშვილს მხედველობაში ჰქონდა კაიშაურის ტყე.

⁵⁸ ЦГИА Груз. ССР, ф. 16, д. 3, л. 7.

სალოდნელი ზევიანობის დროს ბიდარა და მისი ოჯახის წევრები მათდამი განსაკუთრებულ ყურადღებას იჩენდნენ. იმისათვის, რომ მგზავრებისათვის ენიშნებინათ თავშესაფარი პუნქტის ახლო მდებარეობა, ისინი ზარებს რეკავდნენ და ცეცხლს ანთებდნენ, ხოლო გზის სახიფათო ადგილებში ხშირად საშველადაც გადიოდნენ. მთხრობლებისათვის ასევე კარგად არის ცნობილი, რომ სამაგიეროდ ისინი მთავრობისაგან ღებულობდნენ ჯამაგირს, ხოლო მგზავრებისაგან გასამრჯელოს.

დაახლოებით ასეთი სურათი გვეხატება 1794—1802 წწ. წერილობითი წყაროებისა და ხევეში შეკრებილი ცნობების მიხედვით. შემდგომში ბიდარამ სათანადო როლი შეასრულა, აგრეთვე, ოჯახების იქ დასახლების საქმეში, რითაც დაინტერესებული იყო ჯერ ერეკლე მეორე, ხოლო შემდეგ რუსეთის ხელისუფლებაც. ბიდარას შთაგონებით თრუსოს ხეობიდან რამდენიმე ოჯახმა გამოიჩინა ჯვრის უღელტეხილის მიდამოებში დამკვიდრების სურვილი, რაც კარგად ჩანს ოფიციალურ პირთა საქმიანი მიმოწერიდან 1808—1809 წლებში.

გენერალ-მაიორ ახვერდოვის სახელზე დაწერილ რაპორტში პოდპოლკოვნიკი გაბრიელ ყაზბეგი 1808 წლის 12 ივლისს აღნიშნავს, რომ თოვლიან მთაზე⁵⁹ ადრე დასახლებულმა ბიდარამ, რომელიც ქართველი მეფეებისა და რუსეთის ხელისუფალთაგან გასამრჯელოს ღებულობდა, თრუსოს ხეობიდან გამოიყვანა რამდენიმე ოსი (თუთი, სამირა, ბეგდაია, კროკი და ვაბუ)⁶⁰ თავიანთი ოჯახებით იქ მუდმივად დასახლებისა და მგზავრების თუ სამხედრო ნაწილები-სადმი სამასპინძლო ვალდებულებათა შესრულების პირობით. ყაზბეგს ეს სასარგებლო ღონისძიებად ესახება და შუამდგომლობს, რათა ამ ოჯახებს, რომლებმაც გადმოსახლების წელს ქირნახული ვერ მოიყვანეს, დახმარება აღმოუჩინონ (ფული, პური) და კაიშაურის ტყიდან სამშენებლო მასალის გამოტანის ნება დართონ, ხოლო თავის მხრივ მშენებლობაში სათანადო დახმარებას აღუთქვამს⁶¹.

ყაზბეგის რეკომენდაციის საფუძველზე ახვერდოვმა 1808 წლის 29 ივლისს თხოვნით მიმართა გრაფ გულდოვიჩს⁶² და ყაზბეგს აცნობა, რომ გულდოვიჩისაგან თანხმობის მიღებისთანავე ანანურის საერობო პოლიციას მითითებას მისცემდა სამშენებლო მასალით სარგებლობის ნებართვის შესახებ⁶³. იმავე წლის 2 აგვისტოს გულდოვიჩმა თანხმობა განაცხადა როგორც ოსების დასახლებაზე, ისე ყოველი ოჯახისათვის ერთდროული დახმარების მიცემაზე (კომლზე 5 ჩეტვერტი

⁵⁹ თუ ყაზბეგის ამ რაპორტში ჯვრის უღელტეხილის აღსანიშნავად იხსენიება თოვლიანი მთა (Снегова я гора), 1808—1809 წწ. სხვა საბუთებში ორჯერ გვხვდება Крестовая гора (დ. 599, პ. 17, 18), ხოლო დანარჩენებში—Кайшаурская гора. 1794—1802 წწ. საბუთებიდან კი ქართველ მეფეთა სიკვლეებში ბიდარას სამოსახლოდ აღნიშნულია თეთრი წყალი (Белая речка), ენოკინგის მოწმობაში თეთრი წყალი დასახლებულია კაიშაურის მთის ნაწილად, ხოლო სხვა საბუთებში ხსენებულია Кайшаурская гора (დ. 3, პ. 5, 6, 7).

⁶⁰ ყველა სხვა რაპორტშიც ყაზბეგი ასახელებს 5 ოჯახის მეთაურს (დ. 599, პ. 5, 6, 15, 17). რამდენიმე დოკუმენტში ასევე ნაჩვენებია 5 ოჯახი (პ. 8, 9, 13), მაგრამ ზოგან რატომღაც საკითხი დგას 7 ოჯახის დასახლებაზე, ხოლო იქვე მათი ჩამოთვლისას ისევ 5 კაცის სახელია ნაჩვენები (პ. 7, 10, 11). ასეთი უზუსტობა დოკუმენტების დაუდევრად გაფორმების მიზეზით აიხსნება.

⁶¹ ЦГИА Груз. ССР. ф. 16, д. 599, л. 1.

⁶² იქვე, პ. 2.

⁶³ იქვე.

პური)⁶⁴. ამის საფუძველზე ახვერდოვმა ყაზბეგს დაავალა, რომ აღნიშნული გადაწყვეტილების აღსრულებამდე ოსებისათვის ჩამოერთვა კაიშაურის მთაზე მულმივად დამკვიდრების პირობის ხელწერილები, ხოლო ამისი თავმდები ყოფილიყო ბიდარა თავისი შვილებით⁶⁵. 1808 წლის 24 აგვისტოს რაპორტში ყაზბეგი ახვერდოვს ატყობინებს, რომ წერა-კითხვის უცოდინარობის გამო ოსებმა ხელწერილები ვერ მისცეს, მაგრამ ბიდარას თავსდებობით სიტყვიერად შეპფიციეს სამულდამოდ აქ დამკვიდრება. თანაც სთხოვეს მასალით სარგებლობის ნებართვის დაჩქარება, რომ თოვლის მოსვლამდე მოასწრონ სახლების გაკეთება⁶⁶. 4 სექტემბერს ახვერდოვმა მიმართა საქართველოს სახაზინო ექსპედიციას ამ ოჯახებისათვის განსაზღვრული პურის შესაძენად საჭირო ფულის გამოყოფის შესახებ⁶⁷, რაც მეორე დღესვე განხორციელდა⁶⁸. იმავე დღეს ახვერდოვმა პურის ყიდვა და ოჯახებზე განაწილება დაავალა ანანურის მაზრის კაპიტან-ისპრავნიკს⁶⁹, მასალის გაცემა ამავე მაზრის საერო პოლიციის გამგებას⁷⁰, ხოლო ამ დავალებათა შესრულების შედეგების შეტყობინება სთხოვა ყაზბეგს⁷¹.

როგორც სათანადო საბუთებიდან ჩანს, ოჯახებს პური მიუღიათ⁷², მაგრამ ისინი არ დაუკმაყოფილებიათ სამშენებლო მასალით, რის გამო იქიდან კვლავ ძველ სამოსახლოში დაბრუნებულან. ყაზბეგი ამაში აღანაშაულებს ანანურის კაპიტან-ისპრავნიკსა და საერო პოლიციას⁷³. მისი რაპორტის საფუძველზე ახვერდოვი დამნაშავეებს მკაცრად აფრთხილებს, რათა დროულად გამოასწორონ ეს ხარვეზი და მოახალშენებებს არ გაუცრუონ აქ დამკვიდრების იმედი⁷⁴.

მომდევნო საბუთები გვიჩვენებენ, რომ ოსებმა ერთდროული დახმარებაც იცოტავეს და წყალობის გადიდება მოითხოვეს. ეტყობა ყაზბეგმაც ისე გაიგო, თითქოს ახვერდოვმა მათ დაუნიშნა ყოველწლიური ულუფა. ამიტომ 1809 წ. 7 აგვისტოს ახვერდოვს ის წერს, რომ ბიდარასთან ერთად პური ყოველწლიურად სხვებსაც მიეცეს. ამასთან ერთად შუამდგომლობს, რომ მეურნეობის მოსაწყობად ყოველ ოჯახს გამოუყონ ფულადი დახმარება, ისევე როგორც ასეთი დახმარება ბიდარამ მიიღო ქართველ მეფეთა დროს⁷⁵. საპასუხო წერილში ახვერდოვმა განმარტა, რომ მათ ყოველწლიური ულუფა კი არ დაენიშნათ, არამედ მიეცათ მხოლოდ ერთდროული დახმარება პირველ დასახლებასთან დაკავშირებით. რაც შეეხება მოხუც ბიდარას, ხაზინიდან ის პურს იღებს არა იმ პირობით, რომ სხვებსაც უწილადოს, არამედ პირადი დამსახურების გამო იმ ულუფის სამაგიეროდ, რასაც მას აძლევდნენ ჯერ კიდევ ქართველი მეფეები⁷⁶.

⁶⁴ ЦГИА Груз. СССР, ф. 16, д. 599, л. 3.

⁶⁵ იქვე, л. 4.

⁶⁶ იქვე, л. 5.

⁶⁷ იქვე, л. 7.

⁶⁸ იქვე, л. 8.

⁶⁹ იქვე, л. 9.

⁷⁰ იქვე, л. 10.

⁷¹ იქვე, л. 11.

⁷² იქვე, л. 14.

⁷³ იქვე, л. 15.

⁷⁴ იქვე, л. 16.

⁷⁵ იქვე, л. 17.

⁷⁶ იქვე, л. 18.

ამით მთავრდება მიმოწერა დასახლების პირობების შესახებ. როგორც ჩანს, ოსებმა ბოლოს და ბოლოს მიიღეს სამშენებლო მასალა, შესაძლებელია კიდევ ფულადი დახმარებაც და ჯვრის უღელტეხილის მიდამოებში დასახლდნენ. უნდა ვიფიქროთ, რომ მიმოწერაში ხსენებული ხუთი ოჯახიდან თუ ყველა არა, უმრავლესობა მაინც, დასახლდა სოყურიაში, რომელიც, როგორც ზემოთ დავინახეთ, XIX საუკუნის 70—80-იანი წლების კამერალურ აღწერებში იხსენიება სოფელ კაიშაურის უბნად. ჩვენ სწორედ 1808—1809 წწ. საბუთები გვქონდა მხედველობაში, როდესაც აღვნიშნავდით, რომ სოყურიანი წარმოადგენს XIX საუკუნის დასაწყისში წარმოქმნილ დასახლებულ პუნქტს. გამორიცხული არ არის შესაძლებლობა, რომ ზოგიერთმა მათგანმა საცხოვრებლად აირჩია სოფ. ქუმლისციხე, რასაც არსებითი მნიშვნელობა არ ენიჭებოდა მათი ცხოვრების პირობებისათვის. გზის პირად მდებარე ამ ორივე სოფლის მკვიდრს საგზაო სამუშაოებში (გზის შეკეთება, ტვირთზიდვა, მგზავრების გადაყვანა...) ჩაბმისა და საშოვარზე გასვლის თანაბარი შესაძლებლობა გაუჩნდა, მაგრამ მათ არ შეეძლოთ კონკურენცია გაეწიათ ბიდარასათვის. ეს იმიტომ, რომ მათ მერ სამოსახლოდ ამორჩეული ადგილი გადასასვლელის ისეთ საჭირბოროტო პუნქტს არ წარმოადგენდა, როგორც საკუთრივ ბიდარას სამოსახლო. ამიტომ არც არსებობდა იმის საფუძველი, რომ ხელისუფლებას საგანგებოდ აღენიშნა მათი დამსახურება და რაიმე სახის წყალობით დაეფასებინა. სამაგიეროდ ბიდარას ეს წყალობა არ მოჰკლებია, ხოლო სიბერეში პენსიითაც უზრუნველყოფილი იყო (წელიწადში 125 მან.). ბიდარას გარდაცვალების შემდეგ (1832 წ.) მისი ოჯახისთვის პენსიის მიცემა შეუწყვეტიათ, რაც გაუსაჩივრებიათ ბიდარას გვარის უზუცეს წარმომადგენლებს. ამის საფუძველზე ბარონი როზენი 1833 წლის 15 თებერვალს გრაფ კანკარინს სთხოვს, რათა ბიდარას მრავალრიცხოვან გაჭირვებულ ოჯახს, რომლის ყოფნა ამ პუნქტში უსათუოდ საჭიროა მგზავრთა უსაფრთხოებისათვის, პენსია აღუდგინონ და აძლიონ მანამდე, სანამ საქართველოს სამხედრო გზა მიმართულებას არ შეიცვლის⁷⁷.

როგორც ვხედავთ, ბიდარას სახელი გვხვდება 1794—1833 წწ. ყველა ზემოხსენებულ დოკუმენტში. ამ დოკუმენტების მიხედვით, ბიდარა თრუსოს ხეობიდან ჯვრის უღელტეხილზე გადმოსახლა ერეკლე მეორემ 1794 წელს, ხოლო შემდეგ ბიდარას თავაკაცობით იმავე ხეობიდან კიდევ რამდენიმე ოჯახი გადმოვიდა. რუს მოხელეთა მიმოწერაში ბიდარას სამოსახლოდ სახელდებულია კაიშაურის მთა ან ჯვარის მთა, მაგრამ არც ერთი ამ სახელწოდებათაგანი ნიშანდობლივ ვერ გვაცნობს ბიდარას სახლ-კარის მდებარეობას. სამაგიეროდ ქართველ მეფეთა სიგელებსა და კნორინგის მოწმობაში მის ადგილსამყოფელად დასახლებულია თეთრი წყალი. 1800 წლის სპილენძის მადნის შემოსავლისა და ზარჯის ნუსხაში ასევე იხსენიება ბიდარა, როგორც „თეთრ წყალზე მსახლობელი“⁷⁸.

აღნიშნული ადგილის დათვალიერებამაც დაგვარწმუნა, რომ ბიდარა ცხოვრობდა ჯვრის უღელტეხილის ჩრდილოეთ მხარეზე, ვახუშტისეული შთასავალის ანუ ჩასავალის თავში, მთის წყალაღსა და თეთრი წყლის შესაყარს შუა მდებარე ქედზე, ე. ი. ზედ ჯვრის უღელტეხილზე და არა „ყაზბეგსა და ჯვრის

⁷⁷ АКАК VIII, Тифлис, 1881, გვ. 47—48.

⁷⁸ მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, III, გვ. 133.

ულელტეხილს შორის⁷⁹. ამ ქედზე შემორჩენილია სასაფლაო და საცხოვრებელ ნაგებობათა ნაშთები. უნდა ვიფიქროთ, რომ სამასპინძლო შემოსავლით დანტერესებულ ბიდარასა და მის შთამომავალთა დასახლებაში სასტუმროდ უფრო მეტი სახლი გამოიყენებოდა, ვიდრე საცხოვრებლად. ამაზე მიგვანიშნებს 1800 წლის ზემოხსენებულ ნუსხაში დაცული ცნობა იმის შესახებ, რომ ამ გზაზე გამოვლისას რუსეთის ჯარს ბიდარას „ასოცი ძირი თივა დაეჭმიათ და სამი სახლი დაუქცევიათ და დაუწომათ“⁸⁰. ბუნებრივია, რომ ბიდარას ოჯახს სამივე სახლი საცხოვრებლად არ დაჰირდებოდა და თუ იმაზე მეტი ნაგებობა არ გააჩნდა, სამიდან ორი, ალბათ, სასტუმროდ უნდა ყოფილიყო განკუთვნილი.

საყურადღებოა ერთი გარემოებაც. ყველა აქ დამოწმებულ დოკუმენტში „თეთრ წყალზე მსახლობელი“ პიროვნების სახელია ბიდარა. გამონაკლისს შეადგენს მხოლოდ ორი დოკუმენტი — ყველაზე ადრინდელი (ერეკლეს სიგელი) და ყველაზე გვიანდელი (როზენის წერილი კანკარინისადმი 1833 წ.). პირველში გვხვდება ორი სახელი — ბ ა თ ი და ბ ი დ ა რ ა. ამ სიგელს ახლავს წარწერა, თითქოს ის ერეკლემ მისცა ორ ძმას (ბათის და ბიდარას), მაგრამ მისი შინაარსი აშკარად იმის მაჩვენებელია, რომ იგი მხოლოდ ერთ კაცზეა გაცემული. რაც შეეხება 1833 წ. დოკუმენტს, აქ იხსენიება თ ო თ ი ა ბ ი დ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, მაგრამ ამ შემთხვევაშიც გაუგებრობას უნდა ჰქონდეს ადგილი, რამდენადაც საქმე ეხება ერეკლეს დროიდან დამსახურებული პიროვნების გარდაცვალების შემდეგ ოჯახისთვის პენსიის მიცემის საკითხს. ასეთ პიროვნებას კი წარმოდგენდა ბიდარა, რომლის ვინაობა აქ უცნაურადაა გაფორმებული — მისი საკუთარი სახელი გამოყენებულია გვარის სახელად.

აღნიშნულ დოკუმენტებზე დაყრდნობით ზოგიერთ ნაშრომში ბიდარას ვინაობის აღსანიშნავად გვხვდება თ ო თ ი ა ბ ი დ ა რ ა შ ვ ი ლ ი ანუ ბ ა ი დ ა რ ა შ ვ ი ლ ი⁸¹, ბ ა თ ი ბ ი დ ა რ ა შ ვ ი ლ ი⁸² ან ბ ა თ ი ბ ი დ ა რ ო ვ ი⁸³. ამის მიხედვით, თოთია და ბათი მიჩნეულია სახელად, ხოლო ბიდარა მათ წინაპრად, ეპონიმად. გამორიცხული არ არის შესაძლებლობა, რომ ბათი თუ თოთია იყოს ბიდარას ზედმეტი სახელი. ამის გარკვევას შევეცადეთ ბიდარას შთამომავალ მთხრობლებთან, მაგრამ მათ არ დაადასტურეს, რომ ბიდარას რქმეოდა ბათი ან თოთია.

სოფ. კობში 1968 წლის ზაფხულში ჩაწერილი მასალის მიხედვით, ბიდარა (ოსური გამოთქმით ბ ჯ ნ დ ა რ) გვარად ბ ო ც ო ე ვ ი ყოფილა, რომელსაც ახალგაზრდობა გაუტარებია თრუსოს ხეობაში, სოფ. ჯიშარაში. ის იქვე დაცოლშვილებულა და თეთრ წყალზე დასახლების დროს უკვე ჰყოლია ორი შვილი — ბისიკო და ალექსანდრე, რომელთაც მამის სახელის მიხედვით მიუღიათ გვარი ბ ი დ ა რ ო ვ ი. ასე წარმოიშვა ახალი გვარი, რომელიც ითვლის ხუთ თაობას. ბიდაროვები ჯვრის ულელტეხილიდან ჩამოსახლებულან 1941 წელს. მათ ერთ ნაწილს, ბუღასოვებთან ერთად, ერთხანს უცხოვრიათ სოფ. თოლგოთში, რომლისა დღეს დარჩენილია მხოლოდ ნასოფლარი და მდებარეობს მდ. თერგის მარცხენა ნაპირზე, სოფ. კობის პირდაპირ. ბიდაროვების უმრავლესობა, რომ-

⁷⁹ გ. თ ო გ ო შ ვ ი ლ ი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობა XV—XVIII სს., თბილისი, 1969, გვ. 40.

⁸⁰ მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, III, გვ. 133.

⁸¹ И. А р д ж е в а н и д з е, Военно-Грузинская дорога, Тбилиси, 1954, гв. 197.

⁸² Н. К в е з е რ ე ლ ი - К о п ა დ з ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 100-101.

⁸³ გ. თ ო გ ო შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 40.

ლებიც ცხოვრობდნენ სოფ. თოღოთსა და სოფ. ალმასიანში, საცხოვრებლად წასულან ჩრდილო ოსეთში. სოფ. ალმასიანში 1968 წ. ბიდარას შთამომავლობიდან დაგვხვდა მხოლოდ ორი კომლი — ფიტო (დიმიტრი) და ბაბი ბიდაროვების ოჯახები. ფიტო ბიდაროვი (დაბად. 1895 წ.), რომელმაც ეს ცნობები მოგვაწოდა, არის ბიდარას შვილიშვილის შვილი (მეოთხე თაობის წარმომადგენელი).

ჯვრის უღელტეხილზე ბიდარას დასახლების შემდეგ ამ ადგილის ისტორიულ ტოპონიმიაში ახალი სახელწოდებაც შემოვიდა. კაცის სახელი პირველ რიგში შეარქვეს მის სამოსახლო პუნქტს. 1816 წ. კამერალურ აღწერაში უკვე შეტანილია დასახლებული პუნქტი ბ ი დ ა რ ა⁸⁴, სადაც ამ დროისათვის ცხოვრობდა ორი ოჯახი: თუთი ბოცოშვილისა⁸⁵ (11 სული) და ქურაუყო ქოქოშვილისა (12 სული). ერთ-ერთ დოკუმენტში, რომელიც გვაცნობს 1828 წ. მომხდარ შემთხვევას, ჯვრის უღელტეხილის მიდამოებიდან ჯავართავაკესთან (Джаварт-ваке) ერთად ხსენებულია ბ ი დ ა რ ა ს მ თ ა (... „Угнали с Бидарской горы“...) ⁸⁶. ტოპონიმი ბიდარა გვხვდება, აგრეთვე, ალ. ყაზბეგის ერთ-ერთ ლექსში („კისერში წაპკარ, ძუნძულით გადაატარე ბიდარა...“) იქვე მოცემული განმარტებით: „ბიდარა — ხევში გასაველი ღელე და მთა არის“⁸⁷.

ხევის ტოპონიმის შესწავლამაც გვიჩვენა, რომ ჯვრის უღელტეხილზე ბიდარას დასახლების შემდეგ მოხვედებმა და ხევის ტერიტორიაზე მცხოვრებმა ოსებმა ჯავართავაკეს უწოდეს ბ ი დ ა რ ა ე || ბ ე ნ დ ა რ, დასახლებულ პუნქტს, სადაც ბიდარა და მისი შთამომავლობა ცხოვრობდა — ბ ი დ ა რ ა ე ს ს ო ფ ე ლ ი || ბ ე ნ დ ა რ ე ყ ა უ, ქვის ხიდს თეთრ წყალზე — ბ ი დ ა რ ა ე ს ხ ი დ ი || ბ ე ნ დ ა რ ე ხ ი დ, რუსების მიერ აშენებულ ყაზარმას — ბ ი დ ა რ ა ე ს კ ა - ზ ა რ მ ა ე (ხუთეკისიან რუკაზე აღნიშნულია ბ ა ი დ ა რ ა, როგორც ყაზარმა. ამაში უნდა იგულისხმებოდეს როგორც ყაზარმა, ისე ბიდაროვების სამოსახლო პუნქტი), მთის წყალაქსა და თეთრი წყლის შენაერთს — ბ ი დ ა რ ა ე ს წ ყ ა ლ ი || ბ ე ნ დ ა რ დ ო ნ, ხოლო ხეის (ვახუშტისეული შთასავალი || ჩასავალი), რომელშიც ეს წყალი მოედინება, ოსურად ეწოდება ბ ე ნ დ ა რ ა დ ა გ (ბიდარას ხევი) ანუ ბ ე ნ დ ა რ ქ ო მ (ბიდარას ხეობა).

პატარა მდინარე ბ ა ი დ ა რ ა -ს იხსენიებს თავის მოგზაურობის დღიურში ალექსანდრე დიუმა, რომელსაც ამ მდინარის ნაპირზე მდებარე სოფლიდან ქარბუქის დროს ზარის რეკვა გაუგონია⁸⁸ (ქარბუქში რომ იქ ზარს რეკავდნენ, ამის შესახებ ზემოთ ითქვა). მისი წიგნის 1964 წლის ქართულ გამოცემაში აკ. გაწერელიამ განმარტა, თითქოს ავტორისეულ „Baিদара“-ში „უნდა იგულისხმებოდეს ბაიდარა, მდინ. ყოფ. ზაქათალის ოლქში“⁸⁹. ამასთან დაკავშირებით გაეთებული შენიშვნის შემდეგ, რომ მწერალი ეხება ჯვრის უღელტეხილის მდი-

⁸⁴ ЦГИА Груз. ССР, ф. 254, оп. 1., арх. № 436, л. 21.

⁸⁵ საეპოდ არ მიგვაჩნია, რომ თუთი ბოცოშვილი იგივე ბიდარა ბოცოევი, რომელიც ამ შემთხვევაში იხსენიება კვლავ მეორე სახელით. თუთის სახეშეცვლილი ფორმაა 1833 წ. საბუთში ხსენებული თოთია.

⁸⁶ История Юго-Осетии в документах и материалах (1800-1864 гг.). Составитель И. Н. Чховребов, т. II, Сталинир, 1960, გვ. 366, 370.

⁸⁷ ა ლ . ყ ა ზ ბ ე გ ი, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. III, თბილისი, 1949, გვ. 14.

⁸⁸ ა ლ . დ ი უ მ ა, კავკასია, თბილისი, 1964, გვ. 363.

⁸⁹ იქვე, გვ. 503.

ნარეს⁹⁰, რომელიც მან რამდენიმე ადგილას გადალახა საქართველოს სამხედრო გზით მოგზაურობის დროს, დიუმას წიგნის ახალი (1970 წ.) ქართული გამოცემის შენიშვნებში შესწორება იქნა შეტანილი.

ამგვარად, ხევის ტერიტორიის ერთი მონაკვეთის — ჯვრის უღელტეხილის მიკროტოპონიმთა ხასიათდება სხვადასხვა დროის სახელწოდებების თანაარსებობით. ისტორიული ტოპონიმების გვერდით ახალი სახელწოდებების დანერგვა განაპირობა XVIII საუკუნის დასასრულსა და XIX საუკუნის დასაწყისში განხორციელებულმა ღონისძიებებმა. ქართველი მთიელების მეზობლად ოსების დასახლებამ ტოპონიმების სფეროშიც გარკვეული ცვლილებები შეიტანა, მაგრამ ძნელი არ არის იმის შემჩნევა, რომ ჯვრის გადასასვლელის ზემოხსენებულ სახელწოდებათა შორის აღრინდელია ქართული წყაროებით ცნობილი ქუართა ყელი მისი ხალხური (მოხევური) შესატყვისებით (ქორო, ქოთვაკე), ხოლო გვიანდელი ტოპონიმია ბიდარაჟ, რომელიც აღნიშნული ქართული ტოპონიმების გვერდით დამკვიდრდა ბიდარა ბოცოევისა და მისი შთამომავლობის იქ დასახლების გამო.

⁹⁰ ლ. ქ ი ა ლ ა შ ვ ი ლ ი, მცირე შენიშვნა, გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 1965, № 8.

ცნობები და უენიშვნები

თინა მორჩაძე

სამთავროს ანტიკური პერიოდის კერამიკული მასალის პეტროგრაფიული შესწავლა

საბჭოთა კავშირში¹ და უცხოეთშიც² ფართო გავრცელებას პოულობს საბუნებისმეტყველო და ტექნიკურ მეცნიერებათა კვლევის მეთოდების გამოყენება არქეოლოგიაში (მაგალითად: მეტალოგრაფიის, ქიმიური, მათემატიკური, ფიზიკური, პეტროგრაფიული). ასეთი კომპლექსური შესწავლა საუკეთესო შედეგებს იძლევა.

ჩვენ განვიხილავთ, კერამიკის შესწავლისას გამოგვეყენებინა პეტროგრაფიული მეთოდი (ამ მეთოდებით შეიძლება შესწავლილ იქნას ყველა არამეტალური არქეოლოგიური მასალა, როგორცაა: ქვა, მინა, კერამიკა და სხვ.) და მოგვეხდინა კერამიკული მასალის კლასიფიკაცია პეტროგრაფიული შედგენილობის საფუძველზე; შეგვესწავლა საკერამიკე მასალა მიკროსკოპის ქვეშ, დაგვედგინა საკერამიკე ნედლეულის სადატურობა და გადაგვეწყვიტა კერამიკის დამუშავების ტექნოლოგიის ზოგიერთი საკითხი.

ამ მიზნით მცხეთასა და მის მიდამოებში (კოდმანი, ნიჩბისი, არაგვისპირი), ავრეთვე. ცხავატში აღებულ იქნა საკერამიკე თიხის ნიმუშები, გარდა ამისა მოპოვებულ იქნა თანამედროვე კერამიკა, დამზადებული როგორც ქარხნული წესით, ასევე კუსტარულად. კერამიკის დამზადების ტექნოლოგიის ზოგი საკითხის გარკვევისათვის ჩვენ მიერ მცხეთასა და საქართველოს სხვა რაიონების საკერამიკე თიხებისაგან დამზადდა ცომის ფირფიტები, რომელიც გამოიწვია სხვადასხვა ტემპერატურაზე, რათა დაგვედგინა თუ რა ცვლილებას განიცდის ესა თუ ის მინერალი ტემპერატურის გავლენით.

შესასწავლი კერამიკული მასალა, მოპოვებული სამთავროს სამაროვანზე მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ³ 1937—58 წწ., შერჩეულ იქნა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური განყოფილების ფონდში.

ცნობილია, რომ მცხეთასთან⁴, მდინარე არაგვის მარჯვენა ნაპირზე, ფართოდ არის განვითარებული მხო-პლიოცენური ნალექები, წარმოდგენილი კონ-

¹ О. Ю. Круг, Петрографический анализ керамики, АН СССР, Институт археологии, изд. „Наука“, Москва, 1965.

² A. Shepard, Ceramics for the Archaeologist, „Carnegie Instituts Washington Publ, Washington, 1956, გვ. 609, D. Selling, Wihingirreitiche und Frühmittelliche Keramik in Schweden, Stogholm, 1955.

³ მცხეთა — არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები (ავტორთა ჯგუფი), თბილისი, ტ. I, 1949.

⁴ Природные ресурсы Грузинской ССР, т. II, изд. АН СССР, Москва, 1959.

გლომერატების, ქვიშაქვებისა და თიხების მორიგეობით. იქვე არაგვის გასწვრივ, ზედასარმატულ-პონტურ ნაცხორის წყების გადარეცხილ ზედაპირზე, განლაგებულია ლიოსის თიხები, რომლებიც ძირითადად ნაცხორის წყების გადარეცხვის პროდუქტს წარმოადგენს. ეს თიხები ფართოდ გამოიყენება დღესაც, როგორც საკერამიკე ნედლეული. აქ ზევიდან ქვევით განიჩევა:

1. ღია ნაცრისფერი თიხა კირქვის ნატეხებით, კვარცის მარცვლებით და თაბაშირით, სიმაღლერე 1,60—3 მ.

2. თიხა წვრილმარცვლოვანი ქვიშისა და იშვიათად კირქვის ნატეხებით, სისქე 2,2—6 მ.

დასახელებულ ადგილებში გავრცელებული თიხები, შედგენილობის მიხედვით 2 ჯგუფად შეიძლება დაიყოს:

პირველი მათგანი (ცხიმოვანი) მიკროსკოპის ქვეშ ხსიათდება ერთგვაროვანი მომწვანო ფიფქისებური პელიტომორფული თიხური ძირითადი მასით. მასში ტერიგენული მასალა უმნიშვნელო რაოდენობით (0,5—1%-მდე) გვხვდება და წარმოდგენილია მადნეული მინერალებით, იშვიათად წვრილმარცვლოვანი (0,001 მმ-მდე) პლაგიოკლაზებისა და კვარცის მარცვლებით (0,5—1%) გვხვდება განახშირებული მცენარეული დეტრიტი.

ჯვარედინ ნიკოლში ქანს ოქროსფერი გადაკრავს, ახასიათებს ქეჩისებური აღნაგობა. კარბონატობა მასში 12%-მდეა. ზოგ ნიმუშში კალციუმის კარბონატის რაოდენობა 25%-მდე აღწევს (ქანში გაბნეული ფაუნის ნიჟარის ხარჯზე).

მეორე ჯგუფის თიხებისათვის (ლიოსისებური) დამახასიათებელია მომწვანო მოყვითალო ფერის ღრუბლისებური ალევროპელიტური ძირითადი მასა, რომელიც ჯვარედინ ნიკოლში იზოტროპულია. მასში ჩაფლულია ალევროპელიტური ზომის ტერიგენული მასალა (40—45%): პლაგიოკლაზების, კვარცის მარცვლები, ქარსისა და ქლორიტის ფირფიტები, მკავე ეფუზური ქანის ნატეხები. გვხვდება, აგრეთვე, მადნეული მინერალების (პირიტი) მარცვლები მცენარეული დეტრიტი (5—10%).

ზოგიერთ ნიმუშში აღინიშნება უბნები, სადაც ტერიგენული მასალის რაოდენობა (60—70%) გაზრდილია, ხოლო პელიტური ზომა — ფსამიტურში გადადის, ქანი ქვიშიან თიხას წარმოადგენს, ამ ტიპის ქანებში კალციუმის კარბონატის რაოდენობა 15%-ს შეადგენს.

ამრიგად, მცხეთასა და მის მოსაზღვრე რაიონებში ორი ტიპის თიხა გამოიყოფა, რომელიც მკვეთრად განსხვავდება ერთმანეთისაგან ძირითადი მასისა და ტერიგენული მასალის ხასიათით.

მუზეუმის არქეოლოგიის განყოფილების მიერ გადმოცემული ანტიკური პერიოდის კერამიკული მასალა მიკროსკოპული შესწავლის საფუძველზე 5 ჯგუფად შეიძლება დაიყოს:

პირველი ჯგუფის კერამიკული მასალა მაკროსკოპულად ერთფენოვანია მოწითალო ფერის წვრილი და საშუალომარცვლოვანი, ანგობირებული, ანდა უანგობო, იშვიათად სუსტად კარბონატული (უმეტესად საღ მონატეხზე).

მიკროსკოპის ქვეშ გამავალ სხივში მოყავისფროა (აგურისფერი) ფერფლისებური ალევროპელიტური ძირითადი მასა და შლიფის $\frac{2}{3}$ შეადგენს. $\frac{1}{3}$ ტერიგენულ მასალას უჭირავს, უკანასკნელი წარმოდგენილია; პლაგიოკლაზების, ქარსის ფირფიტების, კვარცისა და პირიტის მარცვლებით. კარბონატობა აქ 12%-დან 24%-მდე აღის.

ჩვენ მიერ დამზადებული ეტალონების შედარების საფუძველზე, შესაძლებლობა გვაქვს ვივარაუდოთ, რომ პირველი ჯგუფის კერამიკა, როგორც ჩანს, 800°C, იშვიათად კი 900°C ტემპერატურაზე უნდა იყოს გამომწვარი. მაღალი ტემპერატურის გამო თიხის ძირითადი მასა იზოტროპული გახდა, ხოლო ტერიგენული მასალა შემკვრივდა, ალაგ-ალაგ იგი შებოლილია და მღვრიე (ბიოტიტები გაწითლებული და დამსკდარი).

მეორე ჯგუფის კერამიკაც ერთფენოვანია, მიკროსკოპის ქვეშ გამავალ სხივში მოშავო-მოყავისფროა და ფერფლისებური, ალევროპელიტურ ძირითადი თიხური მასისაგან შედგება, რომელშიც მცირე რაოდენობით ალევროპელიტური ზომის ტერიგენული მასალაა გაფანტული, იშვიათად შეიმჩნევა ჭანის მოდილო ნატეხებიც, რომელსაც ჯვარედინ ნიკოლში სუსტი ორმაგი გარდატეხა ახსიათებს. ტერიგენული მასალა საღია, როგორც ჩანს, ამ ჯგუფის კერამიკის გამოწვა შედარებით დაბალ ტემპერატურაზე ხდებოდა (700°C-ზე, იშვიათად 800°C-ზედაც).

მესამე ჯგუფის კერამიკა ფენოვანია და სუსტად კარბონატული, გვხვდება როგორც უანგობო, ასევე ანგობირებული.

მიკროსკოპის ქვეშ, თიხური ძირითადი მასა მოშავო-მოყავისფრო პელიტომორფული აღნაგობით ხასიათდება. ჯვარედინ ნიკოლში იზოტროპულია.

მესამე ჯგუფის კერამიკაში, ტერიგენული მასალა პირველი და მეორე ჯგუფის ტერიგენული მასალის ნარევეს წარმოადგენს, იმ განსხვავებით მხოლოდ, რომ აქ მაკრო და მიკროფაუნის ნატეხებიც გვხვდება. მათ ხარჯზე კალციუმის კარბონატის რაოდენობა გაზრდილია 45%-მდე. გამოწვის ტემპერატურა უთუოდ 900°C-ზე უფრო მაღალი და (თუმცა ზოგი უფრო დაბალ ტემპერატურაზეც არის გამომწვარი, მაგ. ნიმ. № 11786 და სხვ.) გამოწვის მაღალი ტემპერატურით აიხსნება თიხური მასის გამუქება და გამკვრივება.

მეოთხე ჯგუფის კერამიკა მუქი ფერისაა და მსხვილმარცვლოვანი; ზედაპირზე არაკარბონატულია, ხოლო საღ მონატეხზე მარილმჟავა სუსტად მოქმედებს. ეს კერამიკა ანგობირებულია, იშვიათად უანგობოც გვხვდება.

მიკროსკოპის ქვეშ გამავალ სხივში მოშავო-მოყავისფრო ალევრო-ფსამიტური ღრუბლისებური ძირითადი მასა შეიმჩნევა, მასში ჩაფლულია: პლაგიოკლასების, ავგიტის, კვარცის მარცვლები და ქარსის (ბიოტიტი) ფირფიტები. აქა-იქ გვხვდება მჟავე ეფუზური ჭანის ნატეხები, შეინიშნება გალიმონიტებული უბნები, კარბონატობა შედარებით დიდია — 45%-დან 65%-მდე.

ჯვარედინ ნიკოლში ძირითადი მასა ნაცრისფერია და იზოტროპული; ქარსა (ბიოტიტი) გაწითლებული და დაბზარული, ჭანის ნატეხები დამსკდარი, რაც გამოწვის მაღალ ტემპერატურაზე მიგვიჩივებს. კერამიკის ამ ჯგუფის გამოწვა დაახლოებით 900°C—1000°C-ზე ხდებოდა.

მეხუთე ჯგუფის კერამიკაში რამდენაღმე განსხვავებული შედგენილობის ნიმუშებია. ისინი მოწითალო აგურისფერია და წვრილმარცვლოვანი. მათი ზედაპირი წითლად არის გაპრიალებული. ზედაპირი და სარჩული არაკარბონატულია, საღ მონატეხზე კი სუსტად კარბონატული.

მიკროსკოპის ქვეშ გამავალ სხივში ჩანს მოწითალო აგურისფერი, პელიტომორფული, ფიფქისებური ძირითადი მასა, რომელშიც დიდი რაოდენობით გვხვდება ქარსის ფირფიტები (მხოლოდ ბიოტიტები).

ჯვარედინ ნიკოლში ძირითადი მასა იზოტროპულია, ამ ჯგუფის კერამიკას გამოწვის მაღალი ტემპერატურა ახასიათებს (900°C — 1000°C).

როგორც აღწერიდან ჩანს, პირველი და მეორე ჯგუფის კერამიკა ერთმანეთთან ახლოს დგას როგორც ძირითადი მასის, ასევე ტერიგენული მასალის მიხედვით. ჩანს, ამ ჯგუფის კერამიკისათვის გამოყენებული იყო ერთი და იგივე მასალა; ისინი ერთი მეორისაგან განსხვავდებიან მხოლოდ დამუშავების ტექნოლოგიით. გასამკლევებელი მასალა სხვადასხვა ზომით და სხვადასხვა რაოდენობით არის ხმარებული. გარდა ამისა გამოიწვარია სხვადასხვა ტემპერატურაზე.

პირველი ჯგუფი — გამომწვარია უფრო მაღალ ტემპერატურაზე, რის გამოც მისი ძირითადი მასა და ტერიგენული მასალა შედარებით მეტად სახეცვლილია, ვიდრე მეორე ჯგუფის კერამიკა, რომლის ძირითადი და ტერიგენული მასალა ნაკლებ დამწვარი და გარდაქმნილია. ჩვენი აზრით, პირველი და მეორე ჯგუფის კერამიკის დამზადებისათვის გამოყენებულია ცხიმოვანი თიხები, რადგან ამ თიხებისაგან გამომწვარი ფირფიტები თავისი შედგენილობით მსგავსია აღნიშნული კერამიკისა.

მესამე ჯგუფის კერამიკა ფენოვანია, მისი დამზადებისას გამოყენებულია პირველი და მეორე ჯგუფის კერამიკის მასალა; მაგრამ აქ გადიდებულია კარბონატობის რაოდენობა ფაუნის ნატეხების ხარჯზე, რაც I და II ჯგუფისათვის არ არის დამახასიათებელი. გამოწვის ტემპერატურაც უფრო მაღალია (900°C . ზოგჯერ მეტი), ვიდრე I და II ჯგუფის კერამიკისა. ამ ჯგუფის კერამიკის დამზადებლად გამოყენებულია ცხიმოვანი და ლიოსისებური თიხების ნარევი.

მეოთხე ჯგუფის კერამიკა, განსხვავდება სხვა დანარჩენისაგან როგორც ძირითადი მასით (სტრუქტურით, ტექსტურით), ასევე ტერიგენული მასალის შედგენილობით, ხასიათდება გამოწვის მაღალი ტემპერატურით (1000° -ზე მეტი).

ეს ჯგუფი დამზადებულია მცხეთაში გავრცელებული ლიოსისებური თიხებისაგან.

ცალკე გამოყოფილი მეხუთე ჯგუფის წითელპრიალა ნიმუშები (№ 7016, 7017) განსხვავდებიან ზემოთ აღწერილებისაგან როგორც ძირითადი მასის და ტერიგენული მასალის მინერალოგიური შედგენილობით (სტრუქტურით, ტექსტურით), ასევე დამუშავების ტექნოლოგიით. ისინი არ შეესაბამებიან არც მცხეთის და არც საქართველოს სხვა მეზობელ რაიონებში გავრცელებული თიხების შედგენილობას; ამის საფუძველზე ჩვენ ვვარაუდობთ, რომ ჭურჭელი შემოტანილი უნდა იყოს.

ის გარემოება, რომ ლითოლოგიური შედგენილობით I, II და III ჯგუფი თითქმის არ განსხვავდება ერთმანეთისაგან (განსხვავება ჩანს მხოლოდ დამზადების ტექნოლოგიაში), გვაფიქრებინებს, რომ მცხეთაში არსებობდა კერამიკული წარმოების რამდენიმე კერა ან მათი დამზადება ანტიკური პერიოდის სხვადასხვა დროში ხდებოდა.

ამრიგად, მცხეთის ანტიკური პერიოდის კერამიკული მასალის პეტროგრაფიულმა შესწავლამ საშუალება მოგვცა დაგვედგინა, გამოყენებული ნედლეულის ხასიათი, მისი სადაურობა, მოგვეხდინა კერამიკული მასალის ზუსტი კლასიფიკაცია და გამოგვეკვლია ტექნოლოგიის ზოგიერთი საკითხი; განგვესაზღვრა და დაგვეჯგუფებია გაურკვეველი კერამიკული ნატეხიც კი, რომლის ფორმისა და დანიშნულების აღდგენა უკვე შეუძლებელია.

МОРЧАДЗЕ Т. А.

ПЕТРОГРАФИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ КЕРАМИЧЕСКОГО
МАТЕРИАЛА АНТИЧНОГО ПЕРИОДА САМТАВРО

Резюме

Керамические изделия Самтавро античного периода по петрографическому составу удалось разбить на 5 групп. Изделия первой и второй групп изготовлены из жирной глины, четвертой — из лесовидного суглинка (Мцхетского района).

Для изготовления керамики третьей группы применялся материал обоих типов.

Керамика пятой группы по вещественному составу отличающаяся от остальных, возможно, является привозной (или относится к привозной).

დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთი გეოგრაფიული
ადგილის ლოკალიზაციისათვის

„წამება დავით და კონსტანტინესი“ მნიშვნელოვანი წყაროა ადრე ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს ისტორიისათვის. მეტად საინტერესოა იმ ადგილთა ლოკალიზაცია, რომლებიც უშუალოდ დავით და კონსტანტინეს მოწამებობრივ სიკვდილთან არის დაკავშირებული.

მეტაფრასტული თხზულების ცნობით დავით და კონსტანტინე „არგუეთისა დიდნი და დიდებულნი... მთავარნი“¹ მურვან ყრუს ლაშქრობის დროს არაბებმა ჩაიგდეს ტყვედ. არაბთა მხედართმთავარი თავდაპირველად გამაჰმადიანებას შეეცადა. როდესაც მურვან ყრუ დარწმუნდა, რომ ეს შეუძლებელი იყო „განაჩინა წმიდათა მათთვის სიკუდილი... რაათა პირველად ტანჯნენ გუემითა უწყალოთა, ზეკიდებითა თავდამოქცევით და მერმე შეუკრნენ კელნი და ფერკნი და ქედთა მათთა დაპკრნენ ლოდნი მძიმენი და ესრეთ შთაყარნენ იგინი მდინარესა მას ფასონსა, რომელ არს ენითა ქართულითა რიონი“².

არაბთა მხედართმთავრის ბრძანებისამებრ... „მიიყვანნეს წმიდანი იგი ადგილსა მას, რომელსა განეჩინა მძლავრსა, მდინარესა ტბასა მასზედა, რომელსაცა შენ არს ტაძარი წმიდათა კოზმან და დამიანესი... განიშვიშულნეს იგინი და დაჰკიდნეს თავდაღმართ და გუემნეს გუემითა უწყალოთა... შეუკრნეს კელნი და ფერკნი მათნი და ლოდები მძიმები დაპკრეს ქედთა მათთა... შთაყარნეს მტარვალთა მათ წმიდანი იგი ტბასა“³...

მეორე დღეს ქართველებმა დავით და კონსტანტინეს ცხედარი „იპოვნეს კიდესა თანა ტბისასა კერთვისსა ზედა მდებარენი... წარმოემართნეს... ზედა კლდისასა, ადგილსა მას, რომელსა ჰქვან წყალწითელა... იყო უკაცურ და დარღუეულ ეკლესია... და მას შინა დაკრძალნეს გუამნი წმიდათა მოწამეთანი“⁴.

თხზულების მოყვანილი ადგილი აშკარად შეიცავს წინააღმდეგობას მურვან ყრუს ბრძანებით დავით და კონსტანტინე რიონში უნდა დაეხრჩოთ. სინამდვილეში კი ისინი კოზმან და დამიანეს სახელობის ტაძრის მახლობლად ტბაში ჩაყარეს⁵.

დავით და კონსტანტინეს განსვენების ადგილად მოწამეთას ტაძარი არის მიჩნეული. მათი მარტვილობის ადგილი მის სიახლოვეს უნდა იყოს საძებნი.

¹ წამება დავით და კონსტანტინესი, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. III, თბ., 1971, გვ. 251.

² იქვე, გვ. 258.

³ იქვე, გვ. 259—260.

⁴ იქვე, გვ. 252.

⁵ ტექსტის ეს წინააღმდეგობა აღნიშნული აქვს ე. გაბიაშვილს, იხ. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. IV, თბ., 1968, გვ. 251.

სურ. 1.

სურ. 2.

სინამდვილეში ეს ასე არ უნდა იყოს. ამაში ჩვენ დაგვარწმუნა ზემო იმერეთში ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის დროს მოპოვებულმა მასალამ.

სოფელ ამაშუკეთის თავზე არის ვრცელი მთა კოზმანის სახელწოდებით. აქ ყველაზე მაღალ ადგილას შემორჩენილია კოზმანის სახელობის ეკლესია. იგი ერთნავიანია, მცირე ზომის. ნაგებია აქვე მოჭრილი, კარგად დამუშავებული ქვით (იხ. სურათი 1). ეკლესიას მხოლოდ ერთი შესასვლელი აქვს სამხრეთიდან. შესასვლელთან ზღურბლის ქვაზე ნუსხახუცური წარწერაა, რომელიც თითქმის არ იკითხება ეკლესიიდან, სამხრეთით, სამასამდე მეტრის დაშორებით, შემორჩენილია ციხის ნანგრევები, რომელიც ფართო თხრილითაა გამოყოფილი. ჩრდილო და დასავლეთი მხრიდან, რომელიც ადვილად მისადგომია, ციხის ტერიტორიაზე შეინიშნება ნაგებობათა კვალი. აქვე შემორჩენილია დიდი მოცულობის ცისტერნა. ციხეს ორი მხრიდან ფრიალო კლდეები საზღვრავს. სამხრეთით კლდეს ფართო ნაპრალი აქვს. მშენებლებს თავის დროზე ეს ნაპრალი ამოუყვანიათ, შემდეგ კი ნაპრალის თავზე ამოუყვანიათ თალი, რომელიც იჭერდა ციხე-გალავნის სამხრეთ ნაწილს (იხ. სურათი 2).

კოზმანის მთის აღმოსავლეთით, ორიოდ კილომეტრის დაშორებით, სოფელ ბეინევეში მოედინება მდინარე ბეინეურა, რომლის მარცხენა შენაკადია წყალწითელა. ეს პატარა მდინარე კოზმანის მთის სიახლოვეს მოედინება. სოფლებს ბეინევესა და გესამანიას შორის, მთაში, დგას „ტბეთის წმიდა გიორგის“ ეკლესია. იგი ნაგებია ნაგლეჯი ქვით კირზე, ერთნავიანია. შესასვლელი მხოლოდ სამხრეთის მხრიდან აქვს. ეკლესიის ძირითადი ნაწილის გადახურვა თაღოვანია, აბსიდისა კი გუმბათოვანი. ამ ეკლესიის სიახლოვეს, მთაში, შემორჩენილია ტბა, თუმცა ძალზე დამშრალი.

კოზმანი ეს შემოკლებული კოზმან და დამიანეა. ასე, რომ „წამება დავით და კოსტანტინეს“ მეტაფრასულ ტექსტში მოხსენიებული, არგვეთის დიდებულების მოწამეობრივ სიკვდილთან დაკავშირებული ადგილები: კოზმან და დამიანეს ტაძარი (იქვე ციხეც), პატარა მდინარე — წყალწითელა და ტბა. ერთმანეთისაგან რამდენიმე კილომეტრის დაშორებით მდებარეობს ძირულას ხეობის ზემო წელში. აქვეა „ტბეთის წმიდა გიორგის“ ეკლესიაც, რომელიც თავდაპირველად იმ ტბის სახელობაზე იქნებოდა აგებული, სადაც არგვეთის მთავრებმა მიიღეს მოწამეობრივი სიკვდილი. წმიდა გიორგის სახელი ამ ეკლესიამ იმის შემდეგ მიიღო, როდესაც ეკლესიის სახელის თავდაპირველი მნიშვნელობა დავიწყებული იყო.

ასეთი დამთხვევა არ უნდა იყოს შემთხვევითი. იგი მოწმობს, რომ დავით და კოსტანტინეს მოწამეობრივი სიკვდილი, სწორედ აქ ძირულას ხეობაში უნდა მიეღოთ. ეს ადგილები უნდა ყოფილიყო აღნიშნული მარტვილობის თავდაპირველ რედაქციაში; მეტაფრასის ტექსტიდან, რომელიც XII საუკუნისა უნდა იყოს⁶, ჩანს, რომ მას სხვა თხზულება უსწრებდა წინ: „ვითარცა გვსწავიეს ესე ძველთა უწყებათაგან, იყვნეს წმიდანი ესე მოწამენი... სანახებისაგან არგუეთისა“⁷.

„წამება დავით და კოსტანტინეს“ უძველეს რედაქციაში, არგვეთის მთავართა სიკვდილთან დაკავშირებით, მდ. ძირულას ზემო წელში განლაგებულ ადგილთა მოხსენიება, კარგი დადასტურებაა იმ ფაქტისა, რომ აღრიფეოდალურ ხანაში საზღვარი ქართლსა და არგვეთს შორის ლიხის ქედზე გადიოდა.

⁶ ქ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, 1941, გვ. 497.

⁷ წამება დავით და კოსტანტინესი, გვ. 251.

7. „მ ა ც ე“, ისტორიის... სერია, 1974, № 1.

ქართული ფანდურის წარმოშობის შესახებ

მუსიკის ისტორიის რიგი საკითხების შესწავლისას ხალხურ სამუსიკო ტერმინებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებათ. დიდი ქართველი მეცნიერის ივ. ჯავახიშვილის ფუძემდებლურ ნაშრომში¹ საკმაო ადგილი აქვს დათმობილი ხალხურ მუსიკალურ ტერმინოლოგიას. ქართველმა მეცნიერმა ხალხური ტერმინების ანალიზზე დაყრდნობით ფრიად სერიოზული საკითხები წამოკრა და გაარკვია.

ქართულ ხალხურ სამუსიკო ტერმინოლოგიაში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია საკრავთა სახელწოდებებს. ამჯერად შევეხებით ერთ-ერთ მათგანს, კერძოდ, ფანდურს.

სიტყვა „ფანდური“ საინტერესოა კულტურულ-ისტორიული თვალსაზრისით. მისი სხვადასხვა ვარიანტი ბევრ ენაში გვხვდება სიმებიანი და, კერძოდ, ლუტნისებური საკრავის აღმნიშვნელად. ამ სიტყვით დაინტერესებულან მუსიკისმცოდნენი, ეთნოგრაფები, ლინგვისტები და გამოუთქვამთ კიდევ გარკვეული მოსაზრებანი. სწორედ ამ მოსაზრებათა ერთგვარ შეჯერებას ისახავს მიზნად წინამდებარე სტატია.

ქართულად „ფანდური“ ეწოდება სამსიმიან ჩამოსაკრავ ყელ-მუცლიან ე. წ. ლუტნისებურ საკრავს.

ფანდურისებრი საკრავები ანალოგიური სახელწოდებებით ცნობილია როგორც კავკასიის, ასევე ევროპისა და აზიის ხალხებში. ასეთებია: ჩეჩნურ-ინგუშური დეჩქ-ფონდურ, ოსური ფანდირ, სომხური ფანდირან, აზერბაიჯანული ფანდურა, ინდური tanbur || tanpura, თურქულ-სპარსული tanbur, ეგვიპტური tanbur, რუსული бандура, ესპანური banduria, იტალიური mandola || pandora, პროვანსული mandora, ფრანგული mandoirა².

ზემოჩამოთვლილ სიტყვებს შორის „ფანდურს“ მეტ-ნაკლებად დაშორებულია სიტყვები ტ ა ნ ბ უ რ და მ ა ნ დ ო რ ა. სპეციალურ ლიტერატურა-

¹ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული მუსიკის ისტორიის ძირითადი საკითხებო, თბილისი, 1938.

² К. В е р т к о в, Г. Б л а г о д а т о в, Э. Я з о в и ц к а я, Атлас музыкальных инструментов народов СССР, М., 1964, გვ. 101, 110; А. С. Ф а м и н ц ы н, Домра и родственные ей музыкальные инструменты русского народа, СПб., 1891, გვ. 110; В. М. Б е л я е в, музыкальные инструменты Узбекистана, М., 1923, გვ. 76; В. И. А б а е в, Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. I, М.-Л., 1958, გვ. 342; С. А. А б д у л а е в а, Об одном музыкальном инструменте средневекового Азербайджана, Доклады АН АзССР, т. 24, № 9, 1968, გვ. 96—97; ვ. კ ო ტ ე ტ ი შ ვ ი ლ ი, ხალხური პოეზია, ქუთაისი, 1934, გვ. 284; ჰ. ა ქ ა რ ი ა ნ ი, სომხური ენის ისტორია, ტ. I, ერევანი, 1940, გვ. 143—144 (სომხ. ენაზე); A. B u c h n e r, Musikinstrumente der Völker, Prag, 1968, გვ. 171; E. V a l e n t i n, Handbuch der Instrumentenkunde, Regensburg, 1954, გვ. 192.

ში მიღებულია, რომ სიმებიანი საკრავის სახელწოდება ტანბურ ნაწარმოებია pandur-იდან³. რაც შეეხება მანდოლა-მანდოლინას, ესენიც pandura-დან ნაწარმოებ სიტყვებად ითვლება. ცნობილი გერმანელი მუსიკისმცოდნე კ. ზაქსი აკრიტიკებს მოსაზრებას, რომლის მიხედვითაც სახელწოდება მანდოლინა საკრავის კორპუსის ნუშისებრ (Mandel) ფორმასთანაა დაკავშირებული და მანდოლინა — სიტყვას განიხილავს fandur—pandura—bandura—mandora—mandola რიგში⁴. ასეთივე აზრისაა ინგლისელი მეცნიერიც ფ. გალპინი⁵.

მაგრამ სადაურია თვით სიტყვა, მისი ძირი? რომელი ენიდან გავრცელდა სხვა ენებში?

სამეცნიერო ლიტერატურაში გაზიარებულია და საკამათო არ გამხდარა აზრი, რომ ეს სიტყვა ბერძნულიდან გავრცელდა ევროპის ხალხთა ენებში, ხოლო თვით ბერძნულში კი გადასულია მცირე აზიიდან. ასე ფიქრობდა მაგ., პ. აჭარიანი. სომეხი მეცნიერის აზრით, ბერძნულიდან გაფორმდა ლათინური და თურქული pandura, საიდანაცაა მიღებული ბულგარული და სერბული pandura || pandur || bandur, უკრაინული bandura, ქართული ფანტური || ფანდური, ჩაჩნური p'andur, ოსური fändur || fändir (ამასთან, პ. აჭარიანი ამ სიტყვას ქართულში სომხურის გზით შემოსულად არ მიიჩნევს)⁶.

XIX ს. გამოჩენილი რუსი მუსიკისმცოდნე ა. ს. ფამინცინი რუსულ-უკრაინულ „ბანდურას“ უკავშირებდა არა ბერძნულ პანდურას, არამედ, არაბულ ტანბურს, თვითონ სიტყვა კი, მისი აზრით, რუსულში შემოსულია პოლონურიდან XVII საუკუნეში⁷. მ. ფასმერისა⁸ და ა. პრეობრაჟენსკის⁹ მიხედვით რუსული ბანდურა ბერძნული წარმომავლობისაა, მხოლოდ რუსულში დამკვიდრებულა პოლონური გზით. ეთნოგრაფ ს. ა. ტოკარევის¹⁰ აზრით, რუსული ბანდურა კავკასიური წარმოშობისაა.

ვ. აბავეცი იზიარებს იმ აზრს, რომ „ფანდურ“ სიტყვა არის მცირეაზიულ-ბერძნული და აქედან გავრცელებული ევროპულ ენებში. მაგრამ თვით ოსურში იგი მას კავკასიურიდან შესულად კი არ მიაჩნია, არამედ სკვითურიდან¹¹.

ვ. აბავეცის ამ მოსაზრებას საკმაოდ დამაჯერებლად აკრიტიკებს ი. ხაშბა¹².

ლექსიკოგრაფიულ ლიტერატურასა და ენციკლოპედიებში აღნიშნულია, რომ პანდურა საკრავიცა და სახელწოდებაც წინა აზიიდან არის საბერძნეთში

³ C. Sachs, Real-Lexikon der Musikinstrumente, Berlin, 1913, გვ. 374—376; F. W. Galpin, The Musik of the Sumerians, Cambridge, 1937, გვ. 35; მისივე. A textbook of european musikal instruments, London, 1946, გვ. 92.

⁴ C. Sachs, Handbuch der Musikinstrumentenkunde, Leipzig, 1930, გვ. 218.

⁵ F. W. Galpin, A textbook..., გვ. 92.

⁶ პ. აჭარიანი, ძველი სომხური ლექსიკონი, ტ. VI, ერევანი, 1926, გვ. 1147—1149 (სომხ. ენზე).

⁷ А. С. Фаминцын, Домра...

⁸ М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка, I, М., 1964, გვ. 120.

⁹ А. Г. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, I, М., 1959, «Бандура».

¹⁰ С. А. Токарев, Этнография народов СССР, М., 1958, გვ. 284.

¹¹ В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка, I, М.-Л., 1958, გვ. 342, Егोजе, Осетинский язык и фольклор, т. I, М.-Л., 1949, გვ. 68.

¹² И. Хашба, Абхазские народные музыкальные инструменты, Сухуми, 1967, გვ. 73—74.

გადასული და აქედან გავრცელდა რომის იმპერიაში, სპარსეთში, ჩრდილოეთ აფრიკის არაბებში¹³.

ევროპაში ეს სახელი ფართოდ გავრცელდა. ისეთი სიმებიანი საკრავების სახელებიც კი, რომლებიც შუა საუკუნეებში გაჩნდნენ ევროპაში, pandura — სიტყვიდან წარმოსდგა. ასეთებია „ფიდელი“, „მანდოლინა“, კ. ზაქსი, როდესაც ფიდელ-ვიოლას ეტიმოლოგიას არკვევს, აღნიშნავს, რომ ეს სიტყვა აზიიდანაა ათვისებული და უკავშირდება კავკასიური სიმებიანი საკრავის აღმნიშვნელ სიტყვას İändir (= pandur || tanbur)¹⁴. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, „მანდოლინაც“ pandura-დანაა ნაწარმოები.

სპეციალურ ლიტერატურაში აღმოსავლური და ევროპული ლუტნისებური საკრავის წინაპრად მიჩნეულია შუმერული ყელ-მუცლიანი სიმებიანი საკრავი, რომლის სახელიც უნდა ყოფილიყო pantur¹⁵, რაც შუმერულად ნიშნავს პატარა მშვილდს (pan — რკალი, მშვილდი¹⁶, tur — პატარა¹⁷), გალბინი შენიშნავს, რომ pan დასავლეთ აზიის ხალხთა ბევრ ენაზე რკალისებურ არფას ნიშნავს¹⁸.

თუ გავითვალისწინებთ სპეციალურ ლიტერატურაში აღიარებულ მოსაზრებას იმის თაობაზე, რომ მშვილდიდან არის წარმოშობილი უძველესი სიმებიანი საკრავი არფა, საიდანაც მოგვიანებით სხვა სიმებიანი საკრავები (მათ შორის ლუტნისებურიც) განვითარდა, მაშინ ზემომოტანილი ეტიმოლოგია დამაჯერებელი ჩანს. აღნიშნული ეტიმოლოგია „ფანდურისა“ წარმოადგენს ერთ-ერთ ძირითად არგუმენტს იმის სამტკიცებლად, რომ უძველესი სიმებიანი საკრავი არფა მშვილდიდან არის წარმოშობილი და აქედან განვითარდა სიმებიან საკრავთა სხვა სახეობა, კერძოდ, ლუტნისებური საკრავები¹⁹. ამ მოსაზრების მართებულობას, ჩვენი აზრით, მოწმობს პირველ რიგში ის, რომ „პატარა მშვილდის“ მნიშვნელობის მქონე სიტყვა შერჩა ლუტნისებურ საკრავებს სახელად ბევრ ენაში, იმ საკრავებს, რომლებიც მშვილდთან არავითარ მსგავსებას არ ავლენენ. საინტერესოა, რომ სიტყვა „ლუტნიაც“ მშვილდს უკავშირდება. იგი მომდინარეობს არაბული 'Ud — სიტყვიდან, რაც „ლუნჯად ჯოხს“²⁰ (მშვილდს? — მ. შ.), ხეს²¹ ნიშნავს.

ცნობილია, რომ ლუტნისებურ საკრავთა წარმოშობა სიმებიანი საკრავების განვითარების მოგვიანო ეტაპზე ხდება. ის წარმოიშვა და განვითარდა არფის ტიპის საკრავიდან, რომელიც, თავის მხრივ, ვიმეორებთ, მშვილდისებური იარაღიდან არის წარმოშობილი²².

¹³ Encyclopaedia Britanika, vol. 17, London; Энциклопедический музыкальный словарь, М., 1959, «Лютня».

¹⁴ C. Sachs, Handbuch..., გვ. 180.

¹⁵ F. W. Galpin, The musik..., გვ. 35.

¹⁶ იქვე, გვ. 37; K. Jaritz, Schriftarchäologie der altmesopotamischen Kultur, Graz, 1967, გვ. 129, 65; A. Demel, Sumerisches Lexikon. III₂, Roma, 1932, გვ. 843; R. Labat, Manuel d'épigraphie akkadienne, Paris, 1963, გვ. 197, № 439.

¹⁷ F. W. Galpin, The musik..., გვ. 37.

¹⁸ იქვე.

¹⁹ A. Buchner, Musikinstrumente..., გვ. 171.

²⁰ იქვე.

²¹ C. Sachs, Handbuch..., გვ. 219; F. Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, Berlin, 1957.

²² Э. Тэйлор, Первоисточная культура, М., 1939, гв. 167; Р. И. Грубер, История музыкальной культуры, т. I, ч. I, М.-Л., 1941, гв. 141; В. М. Беляев, ук. раб., гв. 152; A. Buchner, Musikinstrumente..., гв. 171; C. Sachs, Handbuch..., гв. 236; F. W. Galpin, The musik..., гв. 37.

ის ფაქტი, რომ ყელ-მუცლიან საკრავს შერჩა სახელწოდება *pantur*, ბაღებს კითხვას — ხომ არ აღნიშნავდა ეს სიტყვა საზოგადოდ მუსიკალურ სიმებიან საკრავს? დაახლოებით ისევე, როგორც ამას აქვს ადგილი დღეს ოსურში და ჩეჩურ-ინგუშურში. ამ ენებში ფანდირ ეწოდება ყოველგვარ საკრავს (ჩამოსაკრავსაც, ხემიანსაც), ოსურში, გარმონსაც კი²³. გამოთქმულია მოსაზრებაც, რომ ოსურში ფანდირ თავდაპირველად არფისებურ საკრავს ერქვა და მოგვიანებით იქცა საკრავის ზოგად სახელწოდებად²⁴.

„ფანდურ“ და მის ვარიანტებს შორის ყველაზე ძველი ჩანს შემერული სახელწოდება საკრავისა. და არა მარტო სახელწოდება. ფანდურისებრი საკრავების პროტოტიპად მიჩნეულია ორსიმიანი საკრავი, გამოსახული თიხის ნამეტრევზე ქ. ნიფურში მდებარე ღვთაება ბელუს (იგივე მარდუქი) ტაძრიდან, რომელსაც ძვ. წ. 2500 წლით ათარიღებენ²⁵.

გალპინი ამ საკრავის ანალოგიებად მიიჩნევს ქართულ ფანდურსა და სომხურ ფანდირს²⁶.

ფინელი მკვლევარი ე. კოლარი საეჭვოდ მიიჩნევს ქართული და სომხური ფანდურ-ფანდირს სიტყვების შემერულ *pantur* — სიტყვასთან ნათესაობას, თუმცა ამ ეჭვს არაფრით არ ასაბუთებს. მაგრამ გალპინისეულ ეტიმოლოგიას *pantur* — სიტყვისა იზიარებს და უფრო მეტიც, ვარაუდობს, რომ ძველი ეგვიპტური არფის სახელი *ban, ben* || შემერულ *giš ban* || *giš pan-* (=მშვილდი) უკავშირდება²⁷.

ეგვიპტური არფის *ban* || *ben* სახელწოდებასთან დაკავშირებით არ შეიძლება არ გავიხსენოთ თავის დროზე დიდი ქართველი მეცნიერის ივ. ჯავახიშვილის მიერ დასმული კითხვა ქართული მუსიკალური ტერმინების „ბანისა“ და „ებანისა“ ნათესაობის შესახებ. მოვიტანთ ამონაწერს მისი ნაშრომიდან: „მართლაც, ნუთუ შემთხვევითია, რომ აკომპანემენტს, შეხმობა-აყოლებას ბანო ეწოდება და აკომპანემენტისა და დამღერებისათვის განკუთვნილ საკრავსაც ებანი ერქვა, რომელიც ქნარისა და ჩანგის სინონიმებადაც გვევლინება. ძნელი დასაჯერებელია, რომ აქ სრულებით შემთხვევითი, მხოლოდ გარეგნული, ბგერითი მსგავსება იყოს. ქართულ სახელს ებანს არსად თვისტომნი არ უჩანს ეგვიპტურს გარდა, სადაც ასეთსავე საკრავს „ტე ბუნი“ ანუ „ტებუნი“ ეწოდებოდა. სამწუხაროდ, ვერ გამოვარკვიე, არსებობს თუ არა რაიმე ეტიმოლოგია ეგვიპტური სახელისათვის, მაგრამ ვფიქრობ, რომ ქართული ებანისა და ძველ-ეგვიპტურ ტებუნისა და არც ქართული ბანისა და ებანის მსგავსება შემთხვევითი არ უნდა იყოს და ძირი მათ საერთო უნდა ჰქონდეთ“²⁸.

²³ В. И. А б а е в, Историко-этимологический..., გვ. 342. К. Ц х у р б а е в а, Некоторые особенности осетинской народной музыки, Орджоникидзе, 1959, გვ. 73; К. В е р т к о в... и др., Атлас... გვ. 101, 110.

²⁴ И. Х а ш б а, ук. раб., გვ. 73—74.

²⁵ К. З а к с, Музыкальная культура Вавилона и Ассирии, в кн.: Музыкальная культура древнего мира, Л., 1937, გვ. 98—100; F. W. G a l p i n, The musik of the sumerians..., გვ. 37.

²⁶ F. W. G a l p i n, The musik..., გვ. 37.

²⁷ E. K o l a r i, Musikinstrumente und ihre Verwendung im alten Testament, Helsinki, 1947, გვ. 59.

²⁸ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 315.

ებანი არის სიმებიანი საკრავი, რომლის ზუსტი აღნაგობა ცნობილი არაა, მაგრამ შეიძლება ითქვას, რომ იგი არფისებური საკრავი იყო, განკუთვნილი შებანებისათვის, სიმღერის თანხლებისათვის²⁹.

თუ შემთხვევითი არ არის და კანონზომიერია, ერთი მხრივ, ძველი ეგვიპტური არფისა და ძველი ქართული არფისებური საკრავის სახელწოდებათა მსგავსება, და მეორე მხრივ, ძველი ეგვიპტური არფის სახელწოდების კავშირი შუმერულ pan-თან, მაშინ კიდევ უფრო უმაგრდება საფუძველი ვარაუდს, რომ ებანი უძველესი არფისებური საკრავია.

აქ მეორე მნიშვნელოვანი საკითხიც წამოიჭრება. თუ ქართული სამუსიკო ტერმინების — „ბანისა“ და „ებანის“ მსგავსება კანონზომიერია, ხოლო „ბანის“ გაჩენა ქართულ ხმიერ მუსიკაში მრავალხმიანობას მოასწავებს, მაშინ დაისმის კითხვა — საკრავიერი მუსიკის განვითარება საქართველოში მუსიკალური აზროვნების განვითარების რომელ სტადიას უკავშირდება?

ამგვარად, ქართული საკრავის სახელი შეესატყვისება ანალოგიურ კავკასიურ, წინა-აზიურ და აქედან ევროპაში გავრცელებულ საკრავთა სახელწოდებებს. ყველა ეს სახელწოდება ერთი ძირის სიტყვების სახით წარმოგვიდგება. მათ შორის უძველესი შუმერულია და ეტიმოლოგიაც შუმერულში მოეძებნება. „ფანდური“ შუმერულიდან მომდინარე სიტყვად უნდა მივიჩნიოთ.

„ფანდური“ ქართულ წერილობით წყაროებში გვხვდება IX ს-დან. პირველად ის დამოწმებულია იპოლიტეს თხზულების ქართულ თარგმანში, რომელიც ნ. მარის აზრით, თარგმნილია სომხურიდან არა უგვიანეს IX ს-სა³⁰. ნ. მარის გამოკვლევის საფუძველზე ივ. ჯავახიშვილი ვარაუდობდა ფანდურ-სიტყვის ქართულში გაცილებით ადრე არსებობას³¹.

ცხადია, რომ სიტყვა უცხოური წარმოშობისაა და ქართულში შემოსულია. მაგრამ იბადება კითხვები — საკრავიც შემოსულია თუ მხოლოდ მისი სახელწოდება? რა გზით არის შემოსული? ამ კითხვებზე პასუხის გაცემა ჭერჯერობით გავეიძნებლდება.

თავისთავად ის ფაქტი, რომ ქართული საკრავი სახელწოდებით და კონსტრუქციით ემსგავსება წინა აზიის უძველესი ხალხების საკრავებს და ანალოგები მოეპოვება კავკასიაში, ჩვენი აზრით, მნიშვნელოვანია, და საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ სამუსიკო საკრავი ფანდური კულტურის სხვა ელემენტებთან ერთად შედის კავკასიისა და წინა აზიის უძველესი მოსახლეობის კულტურულ საგანძურში.

²⁹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 135—138; გრ. ჩხიკვაძე, სამუსიკო საკრავი ებანი და მისი რაობა, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, VII, 1955, გვ. 51—64.

³⁰ Н. Марр. Ипполит. Толкование песни песней, Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, Кн. II, СПб., 1901, გვ. XVIII.

³¹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 150—151.

რელიგიური სიტუაციის შესახებ VI საუკუნის კავკასიაში

კავკასიის ეკლესიებმა თავისი დამოკიდებულება მსოფლიო ეკლესიაში მიმდინარე დოგმატური კამათისადმი პირველად დენის 506 წლის საერთო კრებაზე გამოთქვეს. როგორც ჩანს, კრებამ მიიღო ზენონის „ჰენოტიკონი“ და მხარი დაუჭირა ბიზანტიის კეისართა დოქოფიზიტებისა და მონოფიზიტთა შემარიგებლურ პოლიტიკას¹. ამის შემდეგ, VI ს-ის შუა ხანებამდე ქართული და სომხური წყაროები გარკვეულს არაფერს ამბობენ მათი ეკლესიების მრწამსის შესახებ. წყაროების ასეთი სიჩუმე ირიბად უნდა მოწმობდეს, რომ კავკასიის ეკლესიების პოზიციაში მნიშვნელოვანი ცვლილება არ მომხდარა, ან კიდევ, რაც უფრო სავარაუდოა, მომხდარი ცვლილება საგანგებო საეკლესიო კრებას არ გაუფორმებია.

ამასობაში ბიზანტიისა და ირანის რელიგიურმა პოლიტიკამ მნიშვნელოვანი ძვრები განიცადა. ზენონისა (474-491) და ანასტასის (491-518) შემარიგებლური და ანტინესტორიანული კურსი ანასტასის კეისრობის მეორე ნახევარში (507-508 წლებიდან მოკიდებული) პრომონოფიზიტურ განწყობილებებში გადაიზარდა², ხოლო იუსტინე კეისრიდან მოყოლებული კი რადიკალურად შეიცვალა ანტიმონოფიზიტიზმით. ბიზანტიის კეისართა რელიგიურ პოლიტიკას სარკესავით შებრუნებულად ასახედა ირანის სახელმწიფოს ოფიციალური პოზიცია: იგი ჯერ იმპერიისგან დევნილ ნესტორიანობას უჭერდა მხარს თავის ქვეშევრდომ ქვეყნებში, ხოლო შემდეგ შევიწროებულ მონოფიზიტთა მფარველი გახდა. კავკასიის ქვეყნების რელიგიურ-პოლიტიკურ ცხოვრებაზე ორივე იმპერიის გავლენა აეტოყვებოდა შენარჩუნებისა და განმტკიცებისათვის მებრძოლ ეკლესიებს არჩევანს ურთულებდა, მერყეე მდგომარეობას უქმნიდა და თავისი პოზიციების აშკარად გამოხატვას უძნელებდა. მიუხედავად ასეთი მდგომარეობისა, მაინც არის შესაძლებლობა, გამოინახოს ორიენტირები რელიგიური სიტუაციის გასარკვევად VI ს-ის I ნახევრის კავკასიაში.

იუსტინიანე კეისრის კარის ისტორიკოსი პროკოპი კესარიელი 527-531 წწ-ში სპარსელთა წინააღმდეგ წარმოებულ ომებში მონაწილეობდა. ამიტომ მისი ცნობების უმრავლესობა თვითმხილველისა და უშუალო მონაწილის შთაბეჭდილებას წარმოადგენს. ცხადია, პროკოპისათვის ნათელი იქნებოდა კავკასიის ქვეყნების იდეოლოგიური ორიენტაციები, რადგან ბიზანტიის კეისრის კარი

¹ ზ. ალექსიძე, მასალები დენის 506 წლის საეკლესიო კრების ისტორიისათვის, „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 1973, № 3; აქვე იხ. საკითხთან დაკავშირებული თეორიები, ლიტერატურა და წყაროები, შტრ. აგრეთვე, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, II, 1973, გვ. 276.

² P. Charanis, Church and State in the Later Roman Empire: The Religious Policy of Anastasius the First, 491—518, Madison Wisconsin, 1939, გვ. 25—43.

ასე განსაზღვრა დვინის II კრების მნიშვნელობა სომხეთის საეკლესიო კრების მეისტორიემ და გამოჩენილმა მონოფიზიტმა მოღვაწემ იოანე ოძუნელმა VIII ს-ის 20-იან წლებში. იოანე ოძუნელზე ადრე და შემდეგაც ზოგი მონოფიზიტი მოძღვარი და ისტორიკოსი ცდილობდა დაემტკიცებინა, რომ სომხური სარწმუნოების აღსარებას გრიგოლ განმანათლებლის შემდეგ აღარ შეუცვლია სახე და სომხური ეკლესია თავიდანვე დაუპირისპირდა ქალკედონის კრების განსაზღვრებებს. ამიტომ ძველ სომხურ საისტორიო მწერლობაში ზოგჯერ მიჩქმალულია დვინის II კრების მნიშვნელობა როგორც ერთი უღელტეხილისა სომხური ეკლესიის ისტორიაში, ან კიდევ მისი ღონისძიებები დვინის 506 წლის კრებას მიეწერება⁷. რაც შეეხება ქალკედონურ მწერლობას, იგი ერთსულოვნად იმ აზრისაა, რომ სომხურმა ეკლესიამ ოფიციალურად (ეკლესიურად) მონოფიზიტობა სწორედ ამ კრებაზე აღიარა⁸. ცხადია, ქალკედონიტ მოძღვრებს, პირიქითა, სურდათ დაესაბუთებინათ, რომ ქართლი თავიდანვე მომხრე იყო ქალკედონის კრების დადგენილებათა. მაგრამ სათანადო საბუთების უქონლობის გამო, ამ დებულებას მხოლოდ მღვმარედ გულისხმობდნენ.

სომხური ეკლესიის მიერ აშკარად გამოხატული დოგმატურ-პოლიტიკური პოზიცია ბუნებრივად მოითხოვდა კავკასიის სხვა ეკლესიებისგან თავისი დამოკიდებულების გამოხატვას ძეგობელი ეკლესიის მიერ გადადგმული ნაბიჯისადმი. მართლაც, ერთი XIV ს-ის სომხური საეკლესიო ქრონიკა წერს:

„უფალი ნერსეს ბაგრევანდელი სოფელ აშტარაკიდან — 5 წელი. მან მოიწვია კრება დვინში სპარსელთა მეფის ბრძანებით ბერძენთაგან გამოსაყოფად. შობისა და ნათლისღების დღესასწაულთა ერთ დღეს დასადგენად (რადგან თუ ქრისტე ღმერთი და კაცი იყო შეერთებული, ერთადაც უნდა ვიდღესასწაულოთ შობა და ნათლისღება, ერთ და არა სხვადასხვა დღეს) და სამწმიდაობისთვის ხაჩეცარის დასამატებლად. და გამოეყო [სომხეთი] ბერძენთაგან. ამ კრებაზე ქართველები და მეოთხე სომხეთი განდგნენ სომხეთთან ერთობისგან — სივნიელებიც, აგრეთვე, [განდგნენ] და შემდეგ კვლავ შეუერთდნენ — და წინაღუდგნენ იერუსალემში წაუსვლელობას“⁹.

ქრონიკის ავტორის თვალსაზრისა ნათელია: სპარსელთა ხელშეწყობით დაიშალა ერთიანი იდეოლოგიური ბანაკი — საბერძნეთი, სომხეთის სპარსული ნაწილი, სომხეთის ბიზანტიური ნაწილი, ქართლი, [ალბანეთი] და სივნიეთი. ეჭვი არ არის, რომ იგი სწორედ იდეოლოგიურ ბანაკს კულისხმობს და არა ორგანიზაციულს. „საეკლესიო ქრონიკა“, როგორც ჩანს, პერიოდულად ივსებოდა და რედაქციულ ცვლილებებს განიცდიდა. ჩვენ მიერ მოტანილი ციტატა ძველ ფენას უნდა ეკუთვნოდეს, რადგან იგი გამოყენებული აქვს (თუმცა მნიშვნელოვნად შეცვლილი) არსენი საფარელს (X ს-ის შემდეგ). ცნობილია არსენი საფარელის წყაროც:

⁷ ზ. ალექსიძე, მასალები დვინის 506 წლის საეკლესიო კრების ისტორიისათვის, გვ. 158—161.

⁸ იქვე, შენ. 30.

⁹ Cl. Galano, Conciliationis Ecclesiae Armenae cum Romana, I, Rome, 1650, გვ. 85. ციტირებულია ე. გარტიის მიერ Narratio de rebus Armeniae-სთვის დართული კომენტარების მიხედვით, გვ. 140.

**წმიდა გრიგოლის შეხედვით
სომხეთში შინაგარეო წმიდა
კრებების შესახებ**

**განყოფინათვის ქართლისა
და სომხეთისა**

„მეექვსე კრება მოიწვია ნერსეს მიჯინმა დვინში და გამოეყო სომხეთი საბერძნეთსა და იერუსალემში წასვლას, რისთვისაც დიდი [ჯილდო] აღუთქვა ხოსრომ, სპარსეთის მეფემ, ნერსეს. და ამ კრების მიერ განეშორა ქართლი და მეოთხე სომხეთი სომეხთაგან ხელდასხმას, ხოლო ალბანელნი და სივნიელნი ერთხანს [განეშორნენ] და კვლავ შეუერთდნენ“.

„არამცირედი აღთქმამა ყო ხუასრო მეფემან ნერსე კათალიკოზისა მომართ, რომელსა ეწოდა „შუაჲ“ (ესე არს სომხურად „მიჯინ“). რომლითა შეაყვია უგულისკმომი გული მისი, ქმნა კრებაჲ პირველი დვინსა და განეშორნეს სჯულითა ბერძენთა და იერუსალემს. ხოლო ქართლი ყოველი და მეოთხედი სომხითისაჲ განეყენნეს ქალთდასხმასა სომეხთაგან, არამედ პერნი და სივნიელნი ჟამ ერთ განეყენნეს და კულად შეერინნეს“¹⁰.

როგორი კომენტარი შეიძლება გაუკეთდეს ამ სამი წყაროს მონაცემებს?
1. „საეკლესიო ქრონიკას“ ქალკედონის მომხრეთა შორის აქვია ალბანეთი, რაც უძველესად მისი გადამწერის ბრალია. 2. „საეკლესიო ქრონიკის“ უძველესი ფენის ცნობა რელიგიური ერთიანობის შესახებ მასზე დამოკიდებულ მეორე წყაროს იერარქიულ ერთიანობად გაუგია. 3. განხილული წყაროები ნონოფიზიტებისაგან ალბანელთა და სივნიელთა გამიჯვნას დვინის II კრებით ათარღლებენ. ალბანეთის შესახებ ცნობის სხვა მონაცემებით გაკონტროლება არა ხერხდება. სივნიელთა გამოცხადება კი დვინის II კრების გადაწყვეტილებათა მოწინააღმდეგედ მცირე ანაქრონიზმია¹¹. 4. ქართველთა დაპირისპირებას აღნიშნული კრების დადგენილებებისადმი მოწმობს სამუელ ანელის „ჟამთა-ღმწერლობა“, სადაც 557 წ-ის ქვეშ ნათქვამია: „აქ წერია ქართველთა გამოყოფა“. მართალია სამუელის თხზულებაში ანაქრონიზმები გვხვდება (ნერსე II კათალიკოსობა და დვინის II კრება 527 წლისათვის გადააქვს), მაგრამ ამ შემთხვევაში მისი ცნობა საყურადღებოა, რადგან იგი ქართველთა გამოყოფის შესახებ წერს უშუალოდ სომეხთა ეროვნული წელთაღრიცხვის დადების, გრიგოლ მანაჭიპირი-რავიციისა და იზიდ-ბოზიდის შესახებ ცნობების შემდეგ, რაც მის თარიღში დიდ შეცდომას გამორიცხავს¹². გარდა ამისა, აღნიშნულ გამოყოფას იგი არ ურევს საეკლესიო განხეთქილებაში, რომელსაც 607 წლით ათარღლებს და მონაწილე პირებსაც (კირონ და აბრაამ კათალიკოსები) სწორედ ასახელებს¹³.

ამრიგად სომხური წყაროების ჩვენებები ბუნებრივად აგრძელებენ პროკოპი კესარიელის ცნობებზე დაყრდნობით ჩვენ მიერ აღდგენილ სურათს.

¹⁰ შტრ. ეპისტოლეთა წიგნი, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და კომენტარებით გამოსცა ზ. ალექსიძემ, თბილისი, 1968, გვ. 064; აქვე იხ. წყაროების პუბლიკაციასა და ლიტერატურაზე მითითება. ტექსტისათვის იხ. აგრეთვე, ზ. ალექსიძე. არსენი საფარელის „განყოფინათვის ქართლისა და სომხეთისა“: ქართული წყაროთმცოდნეობა, IV, თბ., 1973, გვ. 5V.

¹¹ კრების გადაწყვეტილებებთან დაკავშირებულ დოკუმენტებს ხელს აწერდა სივნიეთის ეპისკოპოსი პეტრე. იხ. **Պիք բրբոց**, გვ. 70, 72, 73, 79, პეტრე სივნიელის შესახებ იხ. **Ն. Ակի-Ենաց, Պետրոս Եպիսկոպոս Սիւնեաց**, ԼԱ, 1903, 1904, სივნიეთის გამოყოფის შესახებ წყაროებისა და ლიტერატურისათვის იხ. **Narratio...**, გვ. 210, 213.

¹² **Ս ա մ ի ւ լ է լ ի ք ա ղ ա Ն ա յ ի Ա Ն Ե ց ւ յ Կ ա ա ք մ ի ո ը ք ի ց ի ց պ ա ռ մ ա գ Ր ա ց**, Կաղ., 1893, გვ. 75.

¹³ იქვე, გვ. 79.

დვინის 506 წლის საერთო კრების შემარტებლური განსაზღვრებანი ქართულმა და სომხურმა ეკლესიებმა სხვადასხვაგვარად გაიგეს: ჩანს, პირველმა მასში შემარტვენე ქალკედონიტობა დაინახა, ხოლო მეორემ — შემარტვენე მონოფიზიტობა. შემდეგი პერიოდი ამ ეკლესიების ისტორიაში იყო პოზიციების სულ უკეთ განსაზღვრის ხანა, რაც VI ს-ის II ნახევრის დასაწყისში სომეხთა მხრიდან საგანგებო საეკლესიო კრებით და უკიდურესად შემარტვენე მონოფიზიტობის (ივლიანიტობის) აღიარებით დამთავრდა. ქართლს, როგორც ჩანს, ასეთი კრება არ მოუწვევია, რადგან თავის მრწამსსა და საწყესო რიტუალში მას რადიკალური ცვლილებები არ მოუხდენია. სცილასა და ქარიზდას (ბიზანტია და ირანი) შორის ფარვატერის ძიებაში იგი ქალკედონის კრებაზე უარს თუ არ ამბობდა, არც აქტიური ანტიმონოფიზიტობის გზას დასდგომია. ასეთი მდგომარეობა ირანის მესვეურებს იმედს უტოვებდა. რომ სომხური ეკლესიის საშუალებით ოდესმე შეძლებდნენ მცხეთის გამოთიშვას კონსტანტინეპოლის ორბიტიდან.

VI ს-ის 60-იანი წლების მიწურულს ერთხელ კიდევ სცადა სომხურმა ეკლესიამ ერთიანი მონოფიზიტური ბანაკი შეექმნა კავკასიაში. *Narratio de rebus Armeniae*-ს ცნობით სომეხთა კათალიკოსმა იოანე გაბელენელმა მისწერა ერთნეს სიენიეთის ეპისკოპოსს, აბას ალბანეთის კათალიკოსს და ქართლის ეკლესიას...

„ხოლო მისწერეს მათ აბას ალბანთა ქვეყნის კათალიკოსს ამნაირი ეპისტოლე: მოდი. შეუერთდი ჩვენ სარწმუნოებას ქრისტე ღმრთის ერთი ბუნებისა და სამწმიდაობის გალობაში «რომელი ჩვენთვის ჯუარს ეცუა-ს თქმაში. ხოლო იგი არ დაეთანხმა.

და [მისწერეს] სიენიეთის ეპისკოპოსს ერთნესს იგივე. მაგრამ ისიც არ დაეთანხმა [და] თქვა: უნეტარესი ეპისკოპოსები ჩემამდე პეტროსი და გრიგორიოსიც ასე ამბობდნენ «წმიდაო ღმერთო», არც რაიმეს შეემატებ და არც დაეკლებ.

ასევე მისწერეს ქართველებსაც. რომლებმაც მკაცრად უპასუხეს და არ შეიწყნარეს მოსმენილი. არამედ უპატიოდ გამოაძევეს მოციქულნი. როგორც მწვალებულთა მოწაფენი და ურიული მოძღვრების განმანათლებლნი.

არაღი დაემორჩილა მათ ნებას, გარდა სომხურენოვანი [თემებისა] ტაშირის, ძორა-ფორის და გარდმანისა. რომლებიც ქვეყნები (resp. ხეები) არიან. და ზოგი არცახელისა“¹⁴.

აღწერილი სიტუაცია *Narratio*-ს მიხედვით 571 წლის აჯანყების შემდეგ და ხოსროს სპარსეთში გამეფებამდე (590) ხდება (VI ს-ის 70-იან და 80-იან წლებს შორის). ჩვენამდე მოღწეული სიენიელთა¹⁵ და ალბანელთადმი¹⁶ გაგზავნილი ეპისტოლეები კი აჯანყებამდეა დაწერილი¹⁷. ქართველებთან შეპაექ-

¹⁴ La *Narratio de rebus Armeniae*, §§ 85—89.

¹⁵ Գիրք բղբոց, ԶԻ. 78—80.

¹⁶ იქვე, ԶԶ. 81—84; აგრეთვე, Մովսեսի Կաղանկատուցույ Գատմուքին Աղուանից աշխարհի Քիւն., 1912, ԶԶ. 137—142.

¹⁷ Ն. Ակիճեան, Քաղաք Մակարայ Բ. Նրուստեղէի հայրապետի ու Վրթաճես Խաչիկայոսայեռ Սիւնեաց, Ցաղագս Կարգաց Եկեղեցու, ՀԱ, 1930, ԶԶ. 536; მისივე, Մովსես Դասիրანցի (կալուած Կաղանկատուացի) և իր Գատմուքին Աղուանից, ՀԱ, 1953, ԶԶ. 573.

ცით 605-609 წლებში ქართველ და სომეხ მოღვაწეთა მიმოწერიდან: ტაშირი და ძორაფორი გუგარეთის პროვინციებია და სწორედ გუგარეთის სომხურ-ენოვანმა თემებმა მიმართეს დახმარებისათვის დვინის საკათალიკოსოს ქართველთა ეროვნულ-რელიგიური პოლიტიკისაგან დაცვის სათხოვნელად²⁵.

VI ს-ის დასასრულს მონოფიზიტებმა ერთხელ კიდევ სცადეს ქართლის საკათალიკოსო საყდრის ხელში ჩაგდება. არ არის გამორიცხული, რომ ამ დროს ქართლს სათავეში ედგა პროირანული და მონოფიზიტური ორიენტაციის ერისმთავარი სტეფანოზ I. ქართლის კათალიკოსის ტახტზე დვინის კათოლიკე მონასტრის წინამძღვრისა და აირარატის გავარის ქორეპისკოპოსის კირონ სკუტრელის (საქუდრიელის?) ასვლას თითქოს მონოფიზიტთა პოზიციები უნდა გაემყარებინა. პირიქით მოხდა. კირონმა წამოიწყო დიდი ეროვნულ-რელიგიური პოლიტიკა, რომლის მიზანიც იყო ქართლის ვანაპირა პროვინციების მთლიანად გაქართველება და არაქართული თემების სამუდამოდ მცხეთის საკათალიკოსოსათვის დამორჩილება. „ყოველი ქართლის“ პოლიტიკურ შემოკრებას, რომელიც უფრო ადრე გუარამ კურაპალატმა დაიწყო, კირონ კათალიკოსმა მტკიცე იდეოლოგიური საფუძველი შეუქმნა. ასეთი პოლიტიკის წარმატება მხოლოდ მაშინ იყო მოსალოდნელი, თუ ქართლის ეკლესია „სომხურა სჯულისაგან“ განსხვავებულ მრწამსს აირჩევდა და ამავე დროს დვინის 509 წლის კრებით დაწყებულ შემარიგებლურ ხაზს მკვეთრად არ გადაუხვევდა. ქართული საზოგადოება მომზადებული შეხვდა კირონის ღონისძიებებს. სომხეთისა და ქართლის ეკლესიებს შორის განხეთქილება გარდაუვალი გახდა

VI-VII სს-ის მიჯნაზე კავკასიის იდეოლოგიურ ფრონტზე ძალთა განლაგებაში კიდევ ერთი ტეხილი აღინიშნა: ტ ა ო ს ს ა ე პ ი ს კ ო პ ო ს ო ჩ ა მ ო ს ც ი ლ დ ა დ ვ ი ნ ი ს ს ა კ ა თ ა ლ ი კ ო ს ო ს. Narratio-ს და არსენი საფარელის ცნობით. 604-610 წწ-ში სპარსელებმა ბიზანტია დაამარცხეს კავკასიაში და სომხეთის მონოფიზიტ კათალიკოსს აბრაამ ალბათანელს შესაძლებლობა მისცეს სომხეთის ბიზანტიური ნაწილის ქალკედონური სამწყსოები შეეერთებინა.

„... მაშინ მწვალებელმა აბრაამ კათალიკოსმა აიძულა იოანეს სამწყსოს ეპისკოპოსები, დაეწყევლათ ქალკედონის კრება, წინააღმდეგ შემთხვევაში გაცლოდნენ სომხეთს. ეს უკანასკნელნი არ დაემორჩილნენ: მათგან ზოგი ტაოში გადავიდა, ზოგი -- რომაელთა ქვეყანაში და უცხოობაში აღესრულა“²⁶.

ე. ვარტის სამართლიანი შენიშვნით, ტაოს ასეთ კონტექსტში დასახელება გამორიცხავს მის ორგანიზაციულ კავშირს როგორც კონსტანტინეპოლის, ისე დვინის ეკლესიებთან²⁷. ტაოს საეპისკოპოსო VII ს-ის დამდეგს თუ დამოუკიდებელი არ არის, მცხეთის კათალიკოსის სამწყსოში უნდა შედიოდეს. ამ დაკვირვებას ამაგრებს „ეპისტოლეთა წიგნში“ დაცული დოკუმენტები: ტაოს წარმომადგენლები არ მონაწილეობენ 606-607 წწ-ის დვინის კრებებში, სადაც შემუშავებულ იქნა სპეციალური საეკლესიო კანონები და დაიდო კავკასიის მონოფიზიტურ სამწყსოთა ერთიანობის აღთქმის ხელწერალები. ს ი ვ ნ ი ე თ ი ს

²⁵ ეპისტოლეთა წიგნი, გვ. 3-14. 29-35.

²⁶ La Narratio de rebus Armeniae, §115, შდრ. არსენი საფარელი, §§ V, XIV.

²⁷ La Narratio de rebus Armeniae, გვ. 266-267

ეკლესია ამავდროულად კრებებზე კვლავ დაუბრუნდა სომხეთის საპატრიარქოს²⁸.

მაგრამ კავკასიის რელიგიურ ცხოვრებას ამათ სტაბილური მდგომარეობისათვის არ მიუღწევია. ჯერ კიდევ გასავლელი იყო ვნებათღელვებისა და ძალთა გადაჯგუფებების მთელი საუკუნე. ჯერ კიდევ წინ იყო, ე. წ. „სპარსული კრება“, კარნუ-ქალაქისა და მანაზკერტის კრებები. ნათელი მხოლოდ ის იყო, რომ ქართლმა რთულ პოლიტიკურ სიტუაციებში გზისგამკვლევ იდეოლოგიურ ორიენტირად ქალკედონური მრწამსი აირჩია²⁹.

²⁸ ეპისტოლეთა წიგნი, §§§ XIV, XV, XVI.

²⁹ ამ კონსპექტურ წერილში ავტორი განიხილავს მხოლოდ იმ ცნობებს, რომლებიც ქართულ ისტორიოგრაფიაში დღემდე ნაკლებად იყო გამოყენებული. მთლიანად პრობლემა და მასთან დაკავშირებული ყველა წყარო შესწავლილი იქნება სპეციალურ მონოგრაფიაში.

ახალი ცნობები ქეთევან დედოფლის წამების შესახებ

1624 წლის სექტემბერში ირანის ქალაქ შირაზში, შაჰ-აბას I განკარგულებით, მოწამეობრივი სიკვდილით დასაჯეს ქეთევან დედოფალი. ამ ფაქტს ბევრი ქართველი და უცხოელი ავტორი ეხება¹.

XVI საუკუნის ბოლოს გაძლიერდა ირანის სახელმწიფო. შაჰ მოჰამედ ხოდაბანდეს უფროსი ვაჟი — ჰამზა მირზა, ჯერ კიდევ მამამისის მმართველობის დროს გახდა ფაქტიური რეგენტი. 1579 წელს მან ცოლად შეირთო კახე-

¹ ა. ჭყონია, მასალა საქართველოს ისტორიისათვის, მოგზაურის პეტრო დელა ვალეს მოხსენება საქართველოზე, ურბანუს მერვესადმი, 1627, „ივერია“, 1879, № 3; მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, თბილისი, 1902; ფ. გორგჯანიძე, ისტორია, ს. კაქაბაძის გამოცემა, თბილისი, 1926; წამება ქეთევან დედოფლისა, თეიმურაზ I, ტექსტი, გამოკვლევა, ლექსიკონი ალ. ბარამიძისა და გ. ჯაქობიას რედაქციით, თბილისი, 1934; ზ. ავალიშვილი, თეიმურაზ I და მისი პოემა „წამება ქეთევან დედოფლისა“, პარიზი, [1938; ნ. ბერძენიშვილი, ს. ჯანაშია, ი. ჯავახიშვილი, საქართველოს ისტორია, I, თბილისი, 1948; გრ. ხუცესმონაზონი, „ტხოვრება და წამება ქეთევან დედოფლისა“, ტრ. რუხაძე, ლიტერატურული ძიებანი, V, 1949; აკ. გაწერელია, ლიტერატურული ძიებანი, „ლიტერატურული გაზეთი“, 1954 წ. 6 აგვისტო; გ. ხავთასი, ნარკვევები გერმანული ლიტერატურის ისტორიიდან, თბილისი, 1953, გვ. 211—215; გ. გაჩეჩილაძე, ე. ნადირაძე, ერთი უცნაური შესწორების გამო, „ლიტერატურული გაზეთი“, 1956 წ. 17 თებერვალი; ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა, მ. დუმბაძე, გ. მელიქიშვილი, შ. მესხია, პ. რატიანი, საქართველოს ისტორია, თბილისი, I, 1958; ა. ბიბიჩაძე, გრიფიუსის „ქეთევან დედოფლის“ ისტორიულ წყაროთა შესახებ, ა. წულუკიძის სახ. ქუთაისის სახელმწიფო პედ. ინსტ. შრ. XVIII, ქუთაისი, 1958, გვ. 69—91; შ. რევიშვილი, საქართველოს თემა ევროპულ დრამატურგიაში, „საბჭოთა ხელოვნება“, 1960, № 9; ი. კენჭოშვილი, ინგლისური წიგნი ქეთევან დედოფალზე, „მნათობი“, 1961, № 1, გვ. 163—168; დავით ქორიძე, სახელოვანი ქართველი ქალები, თბილისი, 1965, გვ. 100—110; ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, IV, თბილისი, 1967; შ. რევიშვილი, ქართულ-გერმანული ლიტერატურული ურთიერთობიდან, 1969; Н. Бердзенишвили, И. Джавахишвили, С. Джанашиа, История Грузии, часть I, Тбилиси, 1946; Н. К. Орловская, Грузия в литературах Западной Европы XVII—XVIII веков, Тбилиси, 1965, გვ. 106—110; მ. სემიონოვა, ქეთევანი და დეკოები, გაზ. „საშობლო“, 1973, წ. ოქტომბერი, № 19; A Letter Relating the Martyrdom of Ketevan... Oxford, 1633; Claude Malin gre, Histoire tragiques de notre temps. Paris, 1635; M. Tamarati, L'Eglise Géorgienne des origines jusqu'à nos jours, Rome, 1910; Z. Avalishvili, Teimuraz I and his poem «The martyrdom of Queen Ketevan», «Georgica» № 4 and 5; A. Gryphius, Catherina von Georgien, oder bewährte Beständigkeit, Stuttgart, 1887; L. Pariser, Quellenstudien zum Andreas Gryphius Trauerspiel «Catherina von Georgien», „Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte“, V. Band. Berlin, 1892, Z. Zygulski, A. Gryphius «Catherina von Georgien» nach ihrer französischen Quellen untersucht, Lwow, 1932; Roberto Guibenkian, L'Ambassade en Perse de Luis Pereira de Lacerda et des Pères Portugais de l'Ordre de Saint-Augustin, Belchior dos Anjos et Guilherme de Santo Agostinho, 1604—1605, Lisbon, 1972; Nino Salia, Documents portugais sur le martyre de la Reine Ketevan de Géorgie, «Bedi Kartlisa revue de kartvélogiez, Paris, 1973, vol. 31, pp. 62—70.

თის მეფის ალექსანდრე II ქალიშვილი². 1587 წელს ჰამზა მირზა მოკლა მისმა დალაქმა³. ტახტზე ავიდა ჰამზა მირზას ძმა — შაჰ-აბას I სახელწოდებით (1587—1629).

შაჰ-აბასმა შექმნა ირანის ცენტრალიზებული იმპერია და შეუდგა დაპყრობითი ომების განხორციელებას. 1602 წელს მან დაარღვია თურქეთთან დადებული საზავო ხელშეკრულება და დაიწყო ომი. მისი მიზანი იყო აღედგინა თურქეთთან 1555 წლის ხელშეკრულებით დადგენილი საზღვრები. მან დაამარცხა თურქეთის ჯარები და 1603 წლის ნოემბერში ალყა შემოარტყა ერევანს. შაჰ-აბასმა მოსთხოვა კახეთის მეფე ალექსანდრე II და ქართლის მეფე გიორგი X თავიანთი ლაშქრით გამოსულიყვნენ თურქეთის წინააღმდეგ. 1604 წლის მარტში ალექსანდრე II და გიორგი X ჯარები მონაწილეობდნენ შაჰ-აბასის მიერ ერევანის ციხე-სიმაგრის ასაღებად წარმოებულ ბრძოლებში. ამ ბრძოლებს მეთაურობდა შარიფ მეჰმედი⁴.

ამ ლაშქრობაში „საქართველოს ქრისტიან მთავარს“ ალექსანდრე II თან ახლდა თავისი ერთ-ერთი შვილიშვილი⁵. ალექსანდრეს ლაშქარს ეროვნულობისა და სარწმუნოების სიმბოლოდ წინ უძღოდა საქართველოს დროშა და წითელ გამკვირვალე ქსოვილში გახვეული სამი ჯვარი; „ამის დანახვა, — აღნიშნავს ერთ-ერთი პორტუგალიელი მისიონერი, — ჩემთვის დიდად სასიამოვნო იყო“⁶.

როცა შაჰ-აბასი თავისი ლაშქრით უკვე თურქეთის ტერიტორიაზე იმყოფებოდა (58 ლიეზე⁷ თავრიზიდან და 4 ლიეზე საქართველოს საზღვრებიდან), შაჰთან გამოცხადდა პოლონეთის მეფის საიდუმლო ელჩი, რომელმაც თავისი მეფის სახელით შაჰ-აბასს I შესთავაზა მეგობრობა და კავშირი თურქეთის წინააღმდეგ⁸. ამავე დროს, კახეთში ალექსანდრე II კარზე უფლისწულ გიორგისთან ჩასულა რუსეთის საელჩოს წარმომადგენლობა 30-კაციანი ამალით, რომელთაც ტატიშჩევი და ივანოვი მეთაურობდნენ⁹.

1605 წლის იანვარში შაჰ-აბასმა ალექსანდრე II ნება დართო დაბრუნებულიყო სამშობლოში. მან დატოვა შაჰის ბანაკი და არდებილში ჩავიდა. 8 მარტს იგი უკვე კახეთში — ძეგამში იყო¹⁰. შაჰ-აბასმა მას თან გააყოლა „კონსტანტინე მირზა — უფროსი შვილი — რენეგატი“¹¹, ხოლო მისივე შვი-

² R. Gulbenkian, Op. cit., გვ. 30; W. E. D. Allen, Russian Embassies to the Georgian Kings (1589—1605), Cambridge, 1970, vol. I, გვ. 259.

³ R. Gulbenkian, Op. cit., გვ. 30; Encyclopédie de l'Islam, vol. III, გვ. 161

⁴ R. Gulbenkian, Op. cit., გვ. 93; W. E. D. Allen, Op. cit., გვ. 418—420.

⁵ „ეს იყო თეიმურაზი, რომელიც შემდგომ ხანგამოშვებით მეფობდა 1605-დან 1664 წლამდე“, იხ. „კახეთის ბაგრატიონების გენეალოგია“, W. E. D. Allen, Op. cit., vol. II, გვ. 592; R. Gulbenkian, Op. cit., გვ. 102, 158.

⁶ R. Gulbenkian, Op. cit., გვ. 102, 158.

⁷ ლიე — სივრცის ძველი ფრანგული საზომი; უდრის 4, 5 კმ.-ს.

⁸ A Chronicle of the Carmelites in Persia, London, 1939, vol. I, გვ. 92, note 3; Père Gregorio Petrovicz, Les Arméniens au service de la Diplomatie du Royaume de Pologne; W. E. D. Allen, Op. cit., vol. I, გვ. 366; R. Gulbenkian, Op. cit., გვ. 103, 159.

⁹ R. Gulbenkian, Op. cit., გვ. 103, 158; W. E. D. Allen, Op. cit. გვ. 378.

¹⁰ R. Gulbenkian, Op. cit., გვ. 104, 160; W. E. D. Allen, Op. cit., vol. II, გვ. 455.

¹¹ R. Gulbenkian, Op. cit., გვ. 104, 160.

მარცხნივ: აკვასტინელ მამათა მიერ ქუთუან ლელოფლის კათოლიკედ მოქცევის მომენტი; ცენტრში: ქუთუან ლელოფლის წამების სენა; მარჯვნივ: მამა ამბროზიო დის ანჟოსი 1628 წელს ქუთუან ლელოფლის ნეშტის ნაწილებს გადასცემს მის შვილს -- მეფე თეიმურაზ 1.

ავგუსტინელ მამათა მიერ ქეივან ლეღოფლის კათოლიკედ სპექციის მოგონტი.

ქეთევან ღიღღღღღღ ჭაჭაჭაჭა სტენა.

მამ. ამბროზიო დოს ანგისი 1628 წელს ქეთევან დედოფლის ნეშტის ნაწილებს
ვაღასიანს მის შვილს ... მეთვთაურად ი.

ლიშვილი თეიმურაზი მძევლად დაიტოვა. გათვალისწინებული იყო ორათასიანი კახთა ლაშქრით კონსტანტინეს დაბრუნება შაჰის ბანაკში, შაჰი მას მისცემდა 4 ათასიან ლაშქარს და ეს 6 ათასიანი არმია კონსტანტინეს მეთაურობით მონაწილეობას მიიღებდა თურქეთის წინააღმდეგ ომში.

დაბრუნდა რა კახეთში ალექსანდრე II, 12 მარტს მან სადილი გამართა თავისი შვილის — კონსტანტინეს ჩამოსვლასთან დაკავშირებით. სადილს ესწრებოდა დაახლოებით 40—50 კაცი. სადილობისას კონსტანტინემ მოკლა მამა და ღვიძლი ძმა გიორგი. დახოცილთა გვამები კონსტანტინემ ალავერდის ეკლესიაში გადაატანინა, ხოლო მათი თავები შაჰ-აბასს გაუგზავნა¹³. კონსტანტინემ თავი კახეთის მეფედ გამოაცხადა, მაგრამ მან მხოლოდ ექვსი თვე იმეფა¹⁴.

1604 წლის 14 თებერვალს ლუის პერირა დე ლაჩერდამ და ორმა პორტუგალიელმა მამა ავგუსტინელმა დატოვეს გოა. 22 აპრილს მათ გაიარეს ორმუზხე და ჩავიდნენ ისფაჰანში. მაგრამ მათ იქ დაყვეს მხოლოდ რამდენიმე დღე, ვინაიდან შაჰი ამ დროს იყო ერზერუმის რაიონში. 1604 წლის 10 ოქტომბერს ლუის პერირა დე ლაჩერდამ და მისმა თანმხლებმა პირებმა მიიღწიეს შაჰ-აბასის ბანაკს, ელჩმა შაჰს გადასცა თავისი მეფის წერილი. პორტუგალიის მეფის წარმომადგენელი შაჰმა კარგად მიიღო და გაგზავნა ყაზვინში. მათ ყაზვინში დაყვეს სამი თვე.

დენისონ როსის მიხედვით, წერს რ. გულბენკიანი, ალაჰ-ვერდი ხანი იყო გამაჰმადიანებული ქართველი¹⁵. ხოლო პიეტრო დელა ვალე წერს, რომ ალაჰ-ვერდი ხანი იყო „წარმოშობით ქრისტიანი სომეხი, მაგრამ ქართველთა ქვეყნიდან, იგი პირველად გაყიდეს როგორც მონა 30 სეხენად; მაგრამ მას შემდეგ, ის არაერთგზის გაყიდეს და გამოიკვალა რამდენიმე მკაცრი პატრონი — ქალაქელები. თუ ხელოსნები, ბოლოს იგი განაწესეს შაჰის სამსახურში...“¹⁶ მისი ერთ-ერთი შვილის დედა იყო ქართველი. ერთ დროს მას დავალებული ჰქონდა ქეთევან დედოფლისა და მისი ორი შვილიშვილის — ლევანისა და ალექსანდრეს დაცვა¹⁷. გოვეა კი ზოგადად მიუთითებს, რომ ალაჰ-ვერდი ხანი იყო ქრისტიანი. მაგრამ არ აზუსტებს სომეხი იყო, თუ ქართველი¹⁸.

¹³ R. Gulbenkian, Op. cit. გვ. 105.

¹⁴ R. Gulbenkian, Op. cit., გვ. 105; W. E. D. Allen, Op. cit. გვ. 460; კახეთში კონსტანტინეს ჩამოსვლას და ალექსანდრეს მკვლელობას ზოგი ავტორი სხვანაირად აღწერს. მაგალითად: შაჰ-აბასმა კახეთის მეფეს ალექსანდრე II მოსთხოვა თავისი შვილიშვილი მძევლად. ალექსანდრემ გაუგზავნა მცირეწლოვანი თეიმურაზი. შაჰს არ მოსწონდა ქართლასა და კახეთის ლტოლვა რუსეთისაკენ. როცა თეიმურაზი ირანში ჩაიყვანეს, შაჰმა კახეთში გაგზავნა ალექსანდრეს გამაჰმადიანებული შვილი კონსტანტინე. შაჰმა მას კახეთის მეფობა უბოძა და დაავალა მამისა და ძმის მოკლა. კონსტანტინეს დიდი შეხვედრა მოუწყვეს ძეგამში. მან შაჰის ძღვენი მიართვა მამას. ამ დროს საიდუმლო აგენტებმა მოკლეს ალექსანდრე და გიორგი... იხ. დ. ქო რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 102.

¹⁵ W. E. D. Allen, Op. cit., გვ. 455; R. Gulbenkian, Op. cit. გვ. 93, 104—105.

¹⁶ R. Gulbenkian, Op. cit., გვ. 44.

¹⁷ იქვე. Pietro della Valle, Les fameux voyages de..., Paris, 1670—1675, t. III, გვ. 450—452.

¹⁸ R. Gulbenkian, Op. cit., გვ. 44; W. E. D. Allen, Op. cit., vol. I, გვ. 263—264.

¹⁹ R. Gulbenkian, Op. cit., გვ. 44.

ანტონიო გოვეა მოგვითხრობს, რომ პორტუგალიელი მამა ბელშიორ დოს ანჟოსი შაჰ-აბას I კარზე მოლაპარაკებას აწარმოებდა საქართველოს ერთ-ერთი მხარის) მეფე ალექსანდრესთან, რათა ამ უკანასკნელთან ერთად გამგზავრებულიყო საქართველოში. მაგრამ ამას ხელი შეუშალა ლუის პერეირა დე ლაჩერდამ, რომელსაც არ უნდოდა, რომ წმ. მამებს განეხორციელებინათ ეს მოგზაურობა¹⁹.

შემდგომ, როცა ირან-თურქეთის ომის დროს პორტუგალიელი მამები იმყოფებოდნენ შაჰის ბანაკში, ისინი კვლავ შეხვედრიან კახეთის მეფე ალექსანდრე II და ჰქონიათ მასთან საუბარი. მათ ასევე უსაუბრიათ „ქართველ ეპისკოპოსთან, რომელიც თან ახლდა ალექსანდრეს“. საუბრის დროს პორტუგალიელი მისიონერები დაინტერესდნენ გაეგოთ: „ხომ არ მიეცემოდათ შესაძლებლობა იქონიონ რომაული ეკლესია, თუ ისინი მოისურვებენ გამგზავრებას საქართველოში მეფესთან ერთად“²⁰.

სხვა ადგილას აღნიშნულია, რომ ისინი ესაუბრნენ კახეთის მეფე ალექსანდრე II და მის ორ არქიეპისკოპოსს კახეთში წმ. ავგუსტინის ორდენის მისიონერთა დაფუძნებისა და იქ ეკლესიის აგების შესაძლებლობის შესახებ²¹.

მამა ბელშიორ დოს ანჟოსის სურვილი ყოფილა, რომ ის პირველი გამგზავრებულიყო საქართველოში მეფე ალექსანდრესთან ერთად 1605 წელს, მაგრამ ამისი ნება მას არ დართო ლუის პერეირა დე ლაჩერდამ.

პორტუგალიელი მამებიდან პირველი ჩასულა საქართველოში მამა გილპერამი 1608—1610 წლებში. მამა ჟუან ტადეი და სან ელისეოს ცნობით, როცა ის ჩავიდა თეიმურაზ პირველთან შაჰ-აბასის წერილით, კახეთის მეფე და ქართველი მღვდლები თხოვდნენ მას, რათა კვლავ დაბრუნებულიყო საქართველოში²².

შაჰ-აბასს საკუთარი გეგმები ჰქონდა საქართველოს მიმართ. მას არ აწყობდა კასპიის ზღვის სანაპიროებზე რუსეთის გამოჩენა და კავშირ-ურთიერთობა, რომელიც მყარდებოდა საქართველოსა და რუსეთს შორის. შაჰს სასურველი შედეგი ვერ მოუტანა ქრისტიანი ალექსანდრესა და გიორგის მუხანათურმა მოკვლამ და კახეთის ტახტზე გამაჰმადიანებული კონსტანტინეს დასმამ. მამის მკვლელი და რენეგატი კონსტანტინე ხალხმა არ მიიღო. კახეთში მოხდა აჯანყება. მათ დასახმარებლად ქართლის მეფე გიორგი X ლაშქარი გაგზავნა. აჯანყებულებმა კონსტანტინე მოჰკლეს, ხოლო ალექსანდრე II ძმის შვილი ბაგრატ ბატონიშვილი ფარულად მოსკოვში გაგზავნეს.

შაჰ-აბასი იძულებული გახდა დროებით უკან დაეხია. 1606 წელს მან აღიარა ქრისტიანი მეფეები: კახეთში თეიმურაზ I, ხოლო ქართლში — ლუარსაბ II. შაჰ-აბასი დროებით შეურიგდა ამ მდგომარეობას, მაგრამ იგი ემზადებოდა ახალი შეტევისათვის.

1612 წელს დამთავრდა ომი ირანსა და თურქეთს შორის და დაიღო საზავო ხელშეკრულება. შაჰ-აბასმა მიადწია 1555 წლის ხელშეკრულებით გათვალისწინებული საზღვრების აღდგენას თურქეთთან. 1613 წლის ოქტომბერში შაჰ-აბასმა დაიწყო ლაშქრობა საქართველოს წინააღმდეგ მისი სრული დაპყრო-

¹⁹ R. Gulbenkian, Op. cit., გვ. 16.

²⁰ იქვე.

²¹ R. Gulbenkian, Op. cit. გვ. 76—77; W. E. D. Allen, Op. cit., vol. I, გვ. 204.

²² R. Gulbenkian, Op. cit., იქვე.

ბის მიზნით. იგი დიდძალი ლაშქრით შეიჭრა ყარაბახის პროვინციაში²³ და გაუგზავნა კახეთის მეფეს შიკრიკები მოთხოვნით: ნიშნად ერთგულებისა მიეცა მძევლები შაჰისათვის. კახეთის მეფემ თეიმურაზ I-მა, თავადების რჩევით, შაჰ-აბასს გაუგზავნა თავისი დედა — ქეთევან დედოფალი და უმცროსი შვილი — ალექსანდრე. შაჰი ამით არ დაკმაყოფილდა და მოითხოვა მძევლად თეიმურაზის უფროსი შვილი — ლევანიც. თეიმურაზი ერთხანს უარს ამბობდა შაჰის ამ მოთხოვნის შესრულებაზე, მაგრამ ბოლოს იძულებული გახდა, ამაზეც დათანხმებულყო. მან შაჰს გაუგზავნა ლევანი და ბევრი სხვა თავადის ვაჟიშვილები.

შაჰ-აბასი არც ამით დაკმაყოფილდა. მძევლების მიღების შემდეგ მან ისურვა თვითონ თეიმურაზ მეფე ხლებოდა მას ყარაბახში. ეს კი უკვე მეტისმეტი იყო. კახეთისა და ქართლის მეფეებმა — თეიმურაზმა და ლუარსაბმა გადაწყვიტეს იარაღით წინააღმდეგობა გაეწიათ თავხედი შაჰ-აბასისათვის.

შაჰ-აბასმა ქეთევან დედოფალი და თეიმურაზის შვილები გაგზავნა აშრაფ-ში²⁴, სადაც ისინი დაპატიმრებულ იქნენ. თვითონ კი უზარმაზარი ლაშქრით გამოემართა საქართველოსკენ.

ირანის ლაშქარმა ააოხრა და ააწიოკა მთელი აღმოსავლეთი საქართველო; დანგრია ეკლესიები, გაანადგურა სოფლის მეურნეობა, კერძოდ, ვენახი. ქართლისა და კახეთის მეფეებმა თავი შეაფარეს იმერეთს. შაჰმა მოსთხოვა იმერეთის მეფე გიორგის გადაეცა მისთვის ქართლისა და კახეთის მეფეები, მაგრამ იმერეთის მეფემ შაჰს თავაზიანი უარი შეუთვალა. თვითონ შაჰმაც თავი აარიდა თურქეთთან ურთიერთობის გართულებას და არ დაიწყო ომი იმერეთის წინააღმდეგ. შაჰ-აბასმა მიზანს ვერ მიაღწია — ვერ დაიმორჩილა ვერც კახეთი და ვერც ქართლი. იგი უკმაყოფილო დაბრუნდა ირანში. თავისი ხალხი კი აღმოსავლეთ საქართველოში დატოვა.

1615 წლის სექტემბერში მთელი კახეთი მოიცვა აჯანყებამ. მას ნოდარ ჭორჩაძე და დავით ჭანდიერი მეთაურობდნენ. აჯანყება ქართლსაც მოედო. ქართლ-კახეთში აჯანყების ჩასახშობად შაჰ-აბასმა 15-ათასიანი ლაშქარი გამოგზავნა, მაგრამ ირანელები დაამარცხეს ქართველებმა თეიმურაზ მეფის მეთაურობით.

აჯანყება არ ცხრებოდა, იგი კიდევ უფრო ფართოვდებოდა. 1616 წლის გაზაფხულზე შაჰ-აბასი დიდძალი ლაშქრით წამოვიდა საქართველოსაკენ. ბრძოლები ერთი წელი გაგრძელდა. შედეგი მეტად მძიმე იყო საქართველოსათვის: კახეთმა თავისი მოსახლეობის $\frac{2}{3}$ დაკარგა, ასიათასზე მეტი ქართველი შაჰ-აბასმა ირანის შიდა რაიონებში (ფერეიდანი, მაზანდარანი) გადაასახლა.

საქართველოდან წაყვანილ უამრავ ტყვეს შორის, როგორც აღვნიშნეთ, იყვნენ მძევლები: თეიმურაზ I-ის დედა — ქეთევან დედოფალი და თეიმურაზის ორი ვაჟი — ლევანი და ალექსანდრე.

ქეთევან დედოფალი დიდხანს იყო ტყვეობაში. შაჰ-აბასის მრავალგზისი ცდა — აეძულებინა იგი რჯული შეეცვალა, უშედეგოდ მთაერდებოდა. განრისხებულმა შაჰმა იმით, რომ თეიმურაზ I ირანის საწინააღმდეგო კავშირს ეძებდა თურქეთთან, ხოლო ქეთევან დედოფალი უარს ამბობდა გამაჰმადიანებაზე, გას-

²³ სხვა ცნობით, იგი მიაღწა ვანჯას.

²⁴ სხვა ცნობით, გაგზავნა შირაზში.

ცა განკარგულება დაესაჭურისებინათ ლევან და ალექსანდრე ბატონიშვილები, ხოლო ქეთევან დედოფალი შირაზში გადაეყვანათ (1620 წ.).

შირაზის ბეგლარ-ბეგს შაჰისაგან დავალებული ჰქონდა აეძულებინა ქეთევან დედოფალი გამაჰმადიანებულოყო, მაგრამ ბეგლარ-ბეგის ცდებს შედეგი არ მოჰყოლია. მაშინ ამ უკანასკნელმა აცნობა შაჰს, რომ, მიუხედავად მისი მოქმედებისა, ქეთევან დედოფალი გადაჭრით უარს ამბობდა რჯულის შეცვლაზე²⁵.

შირაზში ქეთევან დედოფალს კავშირი ჰქონდა ევროპელ მისიონერებთან, რომელთაგან ის დიდ სულიერ მხარდაჭერას ღებულობდა: ისინი მას ზიარებას აძლევდნენ²⁶, ხოლო სპარსელები კი სისტემატურად აწამებდნენ, რასაც იგი მამაცურად იტანდა²⁷.

იმ დროს შირაზში იყო პორტუგალიელი მისიონერი მამა ამბროზიო დოს ანჟოსი. იგი დაუკავშირდა ქეთევან დედოფალს და მის თანხლებს პირებს, რომელთა რიცხვი 40-ს აღწევდა. ქეთევან დედოფალი სალოცავად დადიოდა მამა ამბროზიო დოს ანჟოსის ეკლესიაში და დიდ მიდრეკილებას იჩენდა კათოლიკური სარწმუნოებისადმი.

ასე გადიოდა დრო. მაგრამ შაჰ-აბასი ვერ ისვენებდა. მან შირაზში გაგზავნა თავისი რამდენიმე მინისტრი. მათ დავალებული ჰქონდათ ემოქმედათ შაჰის სახელით და მიეღწიათ ქეთევან დედოფლის გამაჰმადიანებისათვის. თუ ქეთევან დედოფალი გამაჰმადიანდებოდა, შაჰი მას ცოლად შეირთავდა და მისცემდა უამრავ საჩუქარს. თუ იგი ამაზე უარს იტყოდა, მას მოელოდა სიკვდილი ტანჯვა-წამებით. ქეთევან დედოფალმა უპასუხა, რომ ის არავითარ შემთხვევაში „არ მიატოვებს თავის ქრისტეს, ჩვენს ღმერთს“²⁸.

როცა თხოვნამაც ვერ გაჭრა, მინისტრებმა უბრძანეს მას მომზადებულიყო წამებისათვის. მას უთხოვია რამდენიმე წუთით თავისუფლება. მინისტრებმა დააკმაყოფილეს მისი თხოვნა. იგი შევიდა თავის სამლოცველოში, ილოცა და ღმერთს სთხოვა ძალა, რათა მამაცურად გადაეტანა ტანჯვა. დედოფალი განოვიდა თავისი ოთახიდან და შაჰის მინისტრებს მიმართა შემდეგი სიტყვებით: „ახლა კი შეგიძლიათ მომექცეთ ისე, როგორც შაჰმა ბრძანა“.

ამ დროს კოცონი უკვე გაჩაღებული ყოფილა, სადაც რკინის მანძებს (საქენეტებს) ასურებდნენ. ქეთევან დედოფალს ხელ-ფეხი შეუკრეს, გავარვარებული რკინის მანძით ჯერ ერთი ძუძუ მოგლიჯეს, ხოლო შემდეგ — მეორე.

გრძნობადაკარგული დედოფალი ჩურჩულით მაინც ლოცულობდა. როცა მან სული დალია, მას კოცონიდან მუგუზლები დააყარეს. ეს მოხდა 1624 წლის 22 სექტემბერს.

„ქეთევან დედოფალი, რომელსაც პორტუგალიელები გუატევეანდას უწოდებდნენ, — წერს რობერტო გულბენკიანი, — იყო ქართლის ბაგრატიონების გვერდითი შტოდან, მუხრანის ბატონის აშოთანის შვილი. ის გათხოვდა კახეთის მეფე დავითზე დაახლოებით 1581 წელს“²⁹.

²⁵ Nino Salia, Op. cit. გვ. 67—68.

²⁶ M. Tamarati, Op. cit. გვ. 482; Nino Salia, Op. cit., გვ. 66.

²⁷ იქვე.

²⁸ M. Tamarati, იქვე.

²⁹ R. Gulbenkian, Op. cit., გვ. 55. რ. გულბენკიანის ეს ადგილი დაზუსტებას მოითხოვს: ქეთევანი დაიბადა 1575 წ. იგი 12 წლის, ე. ი. 1587 წ. გაათხოვეს კახეთის მეფის ალექსანდრე II უფროს ვაჟზე დავითზე. დავითმა მხოლოდ 6 თვე იმეფა. იგი 1601 წელს გარდაიცვალა.

დავითისა და ქეთევანის შვილი იყო თეიმურაზ I, რომელიც კახეთში მეფობდა 1605—1663 წწ.

ქეთევან დედოფალი უჭკვიანესი და ულამაზესი ქალი ყოფილა. ასე იხსენიებს ყველა ვინც კი მას შეხვედრია და ვისაც მასთან საუბარი ჰქონია. იგი ყველაფრით სამაგალითო იყო: ქცევით, პატიოსნებით, გონებამახვილობით, ქრისტიანობისადმი თავდადებით.

იტალიელი პატრი გრიგოლ ორსინი 1624 წელს ირანში იყო. 1626 წელს რომში გაგზავნილ წერილში იგი აღწერდა ირანელების მიერ აღმოსავლეთ საქართველოს აოხრებას და ქეთევან დედოფლის წამებას³¹.

ქეთევან დედოფალს შეხვდა და იგი ანუგეშა პიეტრო დელა ვალემ, რომელმაც ეს აღწერა თავის მოგზაურობაში და პაპისადმი (ურბან VIII) წარდგენილ მოხსენებითს ბარათში. პიეტრო დელა ვალეს სიტყვებით: „ბოლო დროებში ქეთევან დედოფალს კარმელიტიანების წესის პატრები ეწეოდნენ სულიერად და მათი ჩაგონებით გამხნეებულნი კათოლიკედ აღესრულა“³².

ქეთევან დედოფლის შირაზში წამების ამბავი ცნობილი გახდა საქართველოსა და ირანის ფარგლებს გარეთაც. 1640 წელს ავგუსტინელმა მამებმა რომში „პროპაგანდა ფიდეს“ გაუგზავნეს წერილი, სადაც აღწერილია ქეთევან დედოფლის წამება³³.

აი როგორ აღწერს ამ საშინელ სცენას მისივე შვილი — თეიმურაზ I თავის პოემაში „წამება ქეთევან დედოფლისა“:

პირველად ცეცხლი დააგზნეს, მაშინ ჩაყარეს რკინანი,
მაშინ რალაცა მოეხენეს საწველნი სისხლთა მდინანი.
უთხრეს, თუ: „რჯულზე მოიქეც, დაგდე იგი წინანი,
და თუარე სასჯელი ეს არი, რა ნახო, შენცა ინანი“ ...
მერმე გაუბეს ხელ-ფეხი, გადაბეს ვანა მაჯები,
გაზით დაგლიჯეს ძეძენი, დაღვეს მხურვალე საჯები,
ბარები შუბლსა შემოსდევს, ყველა ქნეს მათი აჯები,
და აღმა ახეთქნეს კეფანი, ვა, თქმითა აქ ეისაჯები.³⁴

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, იმ პერიოდში და შემდგომშიც ძალით წაყვანილი ბევრი ქართველი იტანჯებოდა ირანში. ისინი ქეთევან დედოფლის მსგავსად მამაცურად იტანდნენ წამებას, მაგრამ სამშობლოს არ ღალატობდნენ. სწორედ ამ თემაზე, უფრო გვიან, შეიქმნა ქართული ხალხური ლექსი: „ამას ამბობდა ქართველი“.

ასე ამბობდა სპარსეთში
დატყვევებული ქართველი:
რაც უნდა მტანჯონ, მაწამონ,
მე არ გაეხდები სპარსელი.
ხეზე დამკიდონ, ქვეშ ცეცხლი,
შემინთონ ისე ვიწვოდე,
მაშინაც ვეტყვი ჩემს მტარვალს;
მე ქართველი ვარ იცოდე!

რა ვუთხრა მე იმ ქართველსა
ვის ტანჯვა გასჭირვებია,
ანდა ისეთსა, რომელსაც
დიდება გაკვირვებია.
ქეთევან, შალვა, დიმიტრი.,
ვისაც რომ დავიწყებია
და სააკაძე გიორგი
ერთხელ არ გახსენებია!³⁵

ლა. იხ. დ. ქოროძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 100; გრ. ხუცესმოწონი, „უხოვრება და წამება ქეთევან დედოფლისა“; ტრ. რუხაძე, ლიტერატურული ძეგანი, V, 1949.

³⁰ იხ. დ. ქოროძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 109; გ. რეხეიაშვილი, სეოფილა იოსელიანის სრული ტექსტისათვის, ვახ. „სახალხო განათლება“, 1960 წ. 24 თებერვალი.

³¹ მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 86, 610.

³² იქვე, გვ. 88.

³³ M. Tamarati, Op. cit., გვ. 482—484.

1972 წელს ლისაბონში „პორტუგალიის ეროვნულმა გამომცემლობამ“ გამოქვეყნა სომეხი ისტორიკოსის რობერტო გულბენკიანის წიგნი სათაურით: „ლუის პერიერა დე ლაჩერდას და წმ. ავგუსტინის ორდენის პორტუგალიელი მამების ბელშიორ დოს ანჟოს და გილპერმ დე სანტო ავგუსტინოს ელჩობა სპარსეთში 1604—1605 წწ.“³⁵.

როგორც ავტორი წინასიტყვაობაში აღნიშნავს, ეს წიგნი გამოსულა ირანის მონარქიის შექმნის 2500 წლისთავთან დაკავშირებით³⁶. წიგნის შინაარსიდან აშკარად ჩანს, რომ მის ავტორს დიდძალი შრომა გაუწევია არქივებსა და წიგნთსაცავებში. განსაკუთრებით მდიდარი მასალა უპოვნია ლისაბონის დელა ტორე დო ტომბოს ეროვნულ არქივში. კერძოდ, ეს არის, აღმოსავლეთის მისიების წევრ ავგუსტინელ მამათა ხელნაწერები, სადაც ასახულია მათი მოგზაურობები და შთაბეჭდილებები.

წიგნი მოიცავს 194 გვერდს; ნაშრომი მდიდარია ილუსტრაციებით, ფოტოებით (მათ შორის ქეთევან დედოფლის წამების ამსახველი 4 ფოტო), რუკებით (აღმოსავლეთში მისიონერთა მოღვაწეობის ადგილების აღნიშვნით), ხელნაწერთა ფოტოპირებით და სხვ. ნაშრომს დართული აქვს დოკუმენტები პორტუგალურ ენაზე.

ამრიგად, რობერტო გულბენკიანის წიგნი შეიცავს მეტად საინტერესო ახალ მასალებს ირანში სომეხებისა და ქართველების მოღვაწეობისა და საქართველო-ირანს შორის ურთიერთობის შესახებ.

რობერტო გულბენკიანის ამ წიგნში პირველად გამოქვეყნდა ქეთევან დედოფლის წამებასთან დაკავშირებული რამდენიმე სურათი. ისინი ავტორს აღმოუჩენია ლისაბონში და გრასას ყოფილ მონასტერში. როგორც ავტორი წერს, ამ მონასტრის ერთ-ერთ დარბაზში აღმოჩნდა 30 მეტრი სიგრძისა და 8 მეტრი სიგანის პანო. მისი ავტორი უცნობია. ეს ნამუშევარი თარიღდება XVIII საუკუნის პირველი ნახევრით. პანოზე გამოხატულია პორტუგალიელი წმ. ავგუსტინოს ორდენის მისიონერების ირანში მოღვაწეობის სცენები³⁷. აქ

³⁴ თეიმურაზ I., ტექსტი, გამოკლევა და ლექსიკონი ალ. ბარამიძისა და გ. ჯაქობიას რედაქციით, თბილისი, 1934, გვ. 132, 134.

³⁵ Roberto Gulbenkian, L'Ambassade en Perse de Luis Pereira de Lacerda et des Pères Portugais de l'Ordre de Saint-Augustin, Belchior dos Anjos et Guilherme de Santo Agostinho 1604—1605, Lisbon, 1972. ამ წიგნის (პორტუგალიიდან) მიღებაში დიდი დახმარება გამოიწვიეს ახალგაზრდა ფრანგმა ქართველოლოგმა ბერნარ უტიემ და პროფ. კ. სალაიმ, რისთვისაც მადლობას მოვასხენებ მათ.

³⁶ R. Gulbenkian, Op. cit., გვ. 7; იხ. ასევე, ნინო სალია, დასახ. ნაშრ.; ი. ტ ა ბ ა ლ უ ა, ისტორიამ შემოინახა. პორტუგალური ცნობები ქეთევან წამებულის შესახებ, ვაზ. „კომუნისტი“, 1973 წ. 3 ივნისი; ი. ტ ა ბ ა ლ უ ა, ახალი ცნობები ქეთევან დედოფლის წამების შესახებ, ვაზ. „სამშობლო“, 1973 წ. ივლისი, № 13 (318).

³⁷ დე კასტელი შენიშნავს: „სპარსეთიდან ახლახან დაბრუნებულმა მისიონერმა ამბროჯიომ მიაშრო, რომ მისიონერმა ავგუსტინელებმა შირაზში ქეთევანის წამების მომენტები დახატეს და თავიანთ მონასტერში ხატად ჰქონდათ შენახული“. იხ. დონ კრისტოფორო დე კასტელი, რელაციონი და ჩანახატი ალბომი XVII საუკუნის საქართველოზე (ხელნაწერის სახით), გამოსაცემად მოამზადა ბ. გიორგაძემ. მანვე მომაწოდა ეს ცნობა, რისთვისაც მას მადლობას ვუძღვნი.

არის სცენები ნეტარი მამების: ნიკოლო დე მალოსი ასტრახანში, ხოლო გილქერმ დე სანტო აგუსტინოსი ნახჭევანში მწვალებლობის შესახებ 1614 წელს.

აქვეა მოთავსებული სურათები ქეთევან დედოფლის შესახებ³⁸. ეს დღემდე არ იყო ცნობილი, ვინაიდან და გრასას მონასტერი დიდი ხანია სამხედრო ყაზარმად გადააქციეს და მის კედლებზე გამოხატული სცენები დავიწყებას მიეცა. ამდენად, რობერტო გულბენკიანის წიგნი ამ სურათებითა და ზოგიერთი ცნობის გამო საინტერესოა ქართული ისტორიოგრაფიისათვის.

ცნობილია, რომ 1627 წელს, როცა თეიმურაზ I შეუირიდა ირანის შაჰს, სთხოვა ამ უკანასკნელს გამოეგზავნა მისთვის დედამისის გვამი, რომელიც ისფაჰანში აგუსტინთა მონასტერში ინახებოდა. შაჰ-აბასმა შეასრულა თეიმურაზის თხოვნა. იმავე წელს სამმა მისიონერმა ითავა მისი წადება საქართველოში. ისინი კიდევაც გზას გაუდგნენ, მაგრამ გზაში ავად გახდნენ, ერთი გარდაიცვალა, ხოლო ორი უკან დაბრუნდა. ხელმოკრედ სცადეს ნეშტის წამოღება, მაგრამ ისევ ავადმყოფობამ შეუშალათ ხელი. მესამედ 1628 წელს წამოვიდნენ და ივნისში მიაღწიეს გორამდე. ესენი იყვნენ პორტუგალიელი აგუსტინელი მამები ამბროზიო დოს ანჟოსი და პედრო დოს სანკტოსი. მათ თეიმურაზ I გადასცეს ქეთევან დედოფლის ნეშტის ნაწილი. მეფეს პატივით მიუღია ისინი, თავის სასახლეში დაუყენებია. ქეთევან დედოფლის ნეშტი ჩაუწყვიათ ძვირფას კუბოში და დიდი პატივით დაუსაფლავებიათ.

რობერტო გულბენკიანის წიგნში ვკითხულობთ: ქეთევან დედოფლის „რელიკვიები, თავისა და სხვა ძელების ერთი ნაწილი გადასცეს მის შვილს თეიმურაზ პირველს 1628 წელს პორტუგალიელმა აგუსტინელმა მამებმა ამბროზიო დოს ანჟოსმა და პედრო დოს სანკტოსმა“³⁹. ქეთევან დედოფლის ნეშტის სხვა ნაწილი ისფაჰანიდან გოაში (ინდოეთი) წაუღიათ და იქ მოუთავსებიათ და გრასას მონასტერში. ეხება რა წმ. მამა გილქერმის ნეშტის ადგილსამყოფელის საკითხს, რ. გულბენკიანი წერს, რომ მისი სხეულის ერთი ნაწილი „გადაიტანეს ისფაჰანში, შემდეგ — გოაში. იგი მოათავსეს შავი ქვის კუბოში და გრასას მონასტრის კაპიტულში, ისფაჰანში მისიის პიონერის მამა ფრ. იერონიმო და კრუზასა და ქეთევან დედოფლის ძელებთან ერთად“⁴⁰.

„ქეთევან დედოფალი, — წერს რობერტო გულბენკიანი, — ჩაირიცხა წმიდანთა რიგებში, როგორც ქართული ეკლესიისათვის წამებული“⁴¹.

დღემდე ცნობილი იყო, რომ წამებული ქეთევან დედოფლის ნეშტის ერთი ნაწილი პორტუგალიელმა მისიონერებმა ჩაიტანეს გორში და ჩააბარეს მის შვილს — თეიმურაზ მეფეს⁴², მაგრამ ნეშტის სხვა ნაწილზე არსებობს სხვადასხვა აზრი: ერთნი ფიქრობდნენ, რომ ის ევროპაში წაიღეს და თითქოს

³⁸ R. Gulbenkian, Op. cit. გვ. 56—57.

³⁹ იქვე, გვ. 55.

⁴⁰ იქვე. გოა — ქალაქი ნავსადგური ინდოეთში (მის სამხრეთ-დასავლეთ სანაპიროზე); 1510 წ. დაიპყრეს პორტუგალიელებმა; 1542 წ. ეზუიტმა მისიონერებმა იქ გაავრცელეს კათოლიკური სარწმუნოება. დღეს პანჯიმ (ნოქა-გოა), 1961 წლის დეკემბრიდან ინდოეთის ხელშია.

⁴¹ იქვე.

⁴² M. Tamarati, Op. cit., გვ. 508.

ნამიურის (ბელგია) ერთ-ერთ მონასტერში მოათავსეს, „მაგრამ ნამიურში ამ რელიკვიების ტებნა, უშედეგოდ დამთავრდა“ — შენიშნავს ნინო სალია⁴³.

სხვა ადგილას ვკითხულობთ: ქეთევან დედოფლის ნეშტის ნახევარი გორში თეიმურაზ მეფესთან გაგზავნეს, მეორე ნახევარი კი — ევროპაში წაიღეს და თითქოს, რომში წმ. პეტრეს ტაძარში მოათავსეს⁴⁴.

რობერტო გულბენკიანის წიგნში მითითება იმის შესახებ, რომ ქეთევან დედოფლის რელიკვიების ერთი ნაწილი პორტუგალიელმა მისიონერებმა წაიღეს გოაში და იქ და გრასას მონასტერში შეინახესო, სერიოზული ყურადღების ღირსია.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, რობერტო გულბენკიანის წიგნში მოთავსებულია ოთხი სურათი. საერთო ფონზე გამოსახულია სამი სცენა: მარცხნივ, ქეთევან დედოფალი, პორტუგალიელ წმ. მამებს შორის კათოლიკედ მოქცევის მომენტში⁴⁵, ცენტრში, ქეთევან დედოფლის წამება; მარჯვნივ, წმ. მამა ამბროზიო დოს ანჟოსი გადასცემს ყუთს თეიმურაზ მეფეს გორში 1628 წელს. იგივე სამი სცენა ცალ-ცალკეა გადიდებული (აქვე ვათავსებთ აღნიშნულ სურათებს).

И. М. ТАБАГУА

НОВЫЕ СВЕДЕНИЯ О МУЧЕНИЧЕСТВЕ ЦАРИЦЫ КЕТЕВАН

Р е з ю м е

После опустошения Картли и Кахети (Восточная Грузия) в 1614—1616 гг. шах Ирана Аббас I переселил более ста тысяч грузин во внутренние районы (Ферейдан, Мазандаран) страны. Среди многочисленных пленных была царица Кетеван — мать царя Кахети Теймураза I и его два сына (Леван и Александр), которых Аббас взял в качестве заложников.

Все попытки шаха принудить царицу Кетеван изменить своей вере окончились безрезультатно. 22 сентября 1624 г. по приказу Аббаса царицу Кетеван замучили в Ширазе.

Вопроса о мученичестве Кетеван касались многие грузинские и иностранные авторы. О нем говорится в данной статье. Книга историка Р. Гульбенкяна, — «Посольство в Персию Луиса Перейра де Лачерда и португальские отцы ордена св. Августина Бельшиора дос Анжос и Гильерма де Санто Агостино в 1604—1605 гг.» — изданная «Национальным Комитетом Португалии» в 1972 г. на французском языке (с приложением документов на португальском языке), содержит интересные новые материалы о деятельности армян и грузин в Иране, об отношениях между Грузией и Ираном, о мученичестве царицы Кетеван.

⁴³ Nino Salia, Op. cit. გვ. 68.

⁴⁴ იხ. „მწყემსი“, 1894, № 1, გვ. 15; „საქართველოს კალენდარი“, 1893, გვ. 417—418; იხ. ასევე, Z. Avalishvili, Teimuraz I and his poem «The Martyrdom of Queen Kelevan», «Georgica», № 4 and 5, გვ. 17—42.

⁴⁵ საკითხი იმის შესახებ, მიიღო თუ არა ქეთევან დედოფალმა კათოლიციზმი, დღემდე არაა დაზუსტებული.

В 1627 г., когда царь Теймураз I примирился с Аббасом он попросил его прислать останки своей матери — царицы Кетеван. Аббас исполнил его просьбу. В 1628 г. португальские миссионеры привезли и вручили останки царицы Кетеван в г. Гори ее сыну.

В книге Р. Гульбенкяна сказано: «Ее останки, череп и кости, но не все были вручены ее сыну в 1628 году португальцами, отцами Августинцами Амброзио дос Анжосом и Педро дос Санктосом».

Часть останков царицы Кетеван находится в Гоа в монастыре да Граса. Говоря об останках св. отца Гильэрма, Р. Гульбенкян пишет, что «часть тела была перевезена в Испаган, затем в Гоа, ее поместили в гробницу из черного камня в капители монастыря да Граса вместе с костями пионера миссии в Испанге отца Фр. Иеронимо да Круз и царицы Кетеван».

До сих пор было известно, что одну часть останков царицы Кетеван португальские миссионеры привезли и вручили в г. Гори ее сыну Теймуразу I. Но о других частях останков существовали разные мнения: одни предполагали, что их повезли в Европу и поместили в одном из монастырей в Наморе (Бельгия), другие предполагают, что их поместили в Риме в храме св. Петра. Однако ни там, ни тут подтверждающих фактов не нашли. Поэтому в книге Р. Гульбенкяна указание на то, что часть останков замученной в Ширазе царицы Грузии Кетеван хранится в монастыре да Граса в Гоа (Индия), заслуживает внимания.

В книге Р. Гульбенкяна опубликованы рисунки, связанные с мученичеством в Ширазе царицы Кетеван. На общем фоне даются три сцены: слева царица Кетеван среди португальских св. отцов в момент обращения в католичество; в центре мученичество царицы Кетеван и справа св. отец Амброзио дос Анжос вручает останки царицы Кетеван ее сыну — царю Теймуразу I в г. Гори в 1628 г. Далее в книге помещены рисунки, где все эти же сцены даются в более крупном плане. Эта мозаика, которую автору удалось обнаружить на стенах бывшего монастыря да Граса в Лисабоне, до сих пор не была известна.

დისკუსია და განხილვა

ბამოხმაურება პროფ. ირ. ანთელავას შერილზე „ცვლილებები XVIII საუკუნის საქართველოს ფეოდალურ მიწათმფლობელობაში“¹

ნაშრომი ფრიად საყურადღებო საკითხს ეხება: სასაქონლო მეურნეობის განვითარებასთან დაკავშირებით ნასყიდობის ინსტიტუტის გახშირებას XVIII საუკუნის საქართველოში. ფეოდალური საზოგადოების საფუძველი მიწაზე საკუთრების უფლებაა. საკუთრების იერარქიული ხასიათი განსაზღვრავს ფეოდალური საზოგადოების პოლიტიკურ ორგანიზაციას. მიწის ფეოდალურ საკუთრებაში მომხდარი ცვლილებანი საბოლოო ჯამში იწვევენ ფეოდალური საზოგადოებისა და მისი პოლიტიკური ორგანიზაციის შესაბამის ცვლილებებს, გარდაქმნებს.

ავტორი აღნიშნავს, რომ მიწის ყიდვა-გაყიდვაში აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ გლეხები; ამასთანავე მკითხველის ყურადღებას ამახვილებს იმაზე, რომ XVIII საუკუნის II ნახევარში გლეხები უფრო მეტად ყიდულობდნენ მიწებს, ვიდრე ფეოდალები, რაც იმის დამადასტურებელი უნდა იყოს, რომ ფეოდალური საზოგადოების საფუძვლები ირყევა, ირღვევა.

ამასთან დაკავშირებით ისმის კითხვა: მიწის ყიდვა-გაყიდვაში როგორ მონაწილეობდნენ გლეხები, როდესაც ისინი ყმები იყვნენ, ხოლო ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით, „ემისა ყველაფერი ბატონისა არის“ (მუხ. 258), გლეხების სხვადასხვა კატეგორიები არსებობდა, იყო თავისუფალი გლეხების კატეგორიაც, მაგრამ გლეხების ასეთი ფენა უფრო გარდამავალი საფეხურის იყო და ამიტომ მიწის ყიდვა-გაყიდვაში მათ მონაწილეობას არ ჰქონდა დიდი მნიშვნელობა.

ირ. ანთელავა ასაბუთებს, რომ სწორედ ყმა გლეხები იყვნენ მიწის ყიდვა-გაყიდვის მონაწილენი. რასაკვირველია, გლეხი — შეზღუდული იყო როგორც სამოქალაქო ბრუნვის მონაწილე, როგორც სამართლის სუბიექტი, მას ნასყიდობის ხელშეკრულებაში მონაწილეობის მიღება შეეძლო მხოლოდ ბატონის ნებართვით და ეს გარემოება აღნიშნულია კიდევ ვახტანგის სამართლის წიგნში (მუხ. 160, 163). მიუხედავად ამისა, როგორც წყაროებიდან ირკვევა, გლეხების მიერ მიწაზე ყიდვა-გაყიდვის ხელშეკრულების დადებას XVIII საუკუნეში მასიური ხასიათი მიუღია. იგი მართებულად ასაბუთებს, რომ XVIII საუკუნის მასალების მიხედვით საწარმოო ძალთა განვითარება იქით მიდის, რომ გლეხების მონაწილეობა მიწების ყიდვა-გაყიდვაში თანდათანობით იზრდება.

¹ „მაცნე“ ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1972, № 1, გვ. 95.

თავისთავად, უაღრესად მნიშვნელოვანია ნაშრომი იმ მხრივ, რომ მასში წამოყენებულია პრობლემა XVIII საუკუნეში საქართველოს ეკონომიური განვითარების ძირითადი მიმართულების შესახებ, ე. ი. თუ საით და როგორ მიმდინარეობს საზოგადოების განვითარება, მაგრამ კიდევ უფრო საყურადღებოა, რომ საინტერესო პრობლემის გადაწყვეტას ავტორი ცდილობს ციფრობრივი მასალის მონაცემების მიხედვით. ეს მეთოდი პირველად ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში მის მიერ არის გამოყენებული აღნიშნული მნიშვნელოვანი პრობლემის შესასწავლად. მას კოლოსალური შრომა ჩაუტარებია, ყოველმხრივ შეუსწავლია 2390 ნასყიდობის სიგელი. დაწვრილებით შეუსწავლია და დაუდგენია ხელშეკრულების მხარეები, მათი ვინაობა (საზოგადოების რომელ ფენას ეკუთვნის ისინი). ამ სკრუპულოზური შრომის შედეგად მას შეუდგენია ცხრილი, რომლის მიხედვით ირკვევა, რომ XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში გამოყიდველთა 49,4 პროცენტი ფეოდალია, ხოლო გლეხი — 50,6. ამავე ხანებში მყიდველები პროცენტულად ასე წარმოგვიდგება: ფეოდალები — 53,3, გლეხები — 46,7 პროცენტი. XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში (1751—1800 წწ.) სურათი იცვლება: გამოყიდველთა შორის 52,2% ფეოდალია, ხოლო 47,8% — გლეხი, მყიდველია: ფეოდალი — 35,6%, გლეხი — 64,4 პროცენტი.

ყურადღებას იქცევს ის მკვეთრი განსხვავება, რომელიც არის XVIII ს. პირველსა და მეორე ნახევარს შორის: მეორე ნახევარში მიწის მყიდველებში იზრდება მიწის მყიდველ გლეხთა რიცხვი და ფეოდალ მყიდველთა რიცხვი კი მცირდება, სამაგიეროდ იზრდება მიწის გამოყიდველ ფეოდალთა რიცხვი.

საინტერესოა, აგრეთვე, ნაშრომში მოყვანილი მეორე ცხრილი, რომელშიც ნაჩვენებია, რომ 60%-ზე მეტი მიწის თითოეული ნაკვეთი, რომლებიც ყიდვა-გაყიდვის ობიექტი იყო, 2 დღიურს არ აღემატებოდა.

მეორე ცხრილის მონაცემები წარმოადგენს პირველი ცხრილის მაჩვენებლების დასაბუთებას: თუ პირველ ცხრილში ჩვენ ვხედავთ გლეხების მზარდ მონაწილეობას მიწების შესყიდვაში, მეორე ცხრილში ასახულია ეს მონაწილეობა იმით, რომ გაყიდული მიწების უმრავლესობა წვრილი ნაჭრების სახით არის წარმოდგენილი, რაც ისტორიული ვითარების საკვებით შესაბამისია, რამდენადაც გლეხობა შეიძლებოდა მხოლოდ მიწის წვრილი ნაჭრების მყიდველები ყოფილიყვნენ.

ავტორი, აგრეთვე, ჩერდება აღნიშნული ცხრილების შედგენის სიძნელეებზე. მრავალი შემთხვევითი გარემოება არის მხედველობაში მისაღები ცხრილის მაჩვენებლების გამოყვანისას, მაგრამ, ავტორის მართებული თქმით, 2390 ნასყიდობის დოკუმენტის შესწავლა „საკმარისია იმისათვის, რომ მკვლევარმა სათანადო, მიახლოებითი დასკვნები მაინც გააკეთოს“. ეს მოსაზრება საკვებით დამაჯერებელია.

დასკვნა: ავტორს საინტერესო მეთოდით, საყურადღებო პრობლემა გადაუწყვეტია; შეიძლება ითქვას, რომ ამ გზით საკითხის შესწავლა ყველაზე საიმედოდ საშუალებაა და შრომა ყოველმხრივ მაღალ შეფასებას იმსახურებს.

* * *

მარქსიზმის კლასიკოსები მსოფლიო კაპიტალიზმის ისტორიას XVI საუკუნიდან იწყებენ, მაგრამ იმასაც აღნიშნავენ, რომ ყველა ქვეყანა ერთდროულად არ გადასულა ახალ ფორმაციაზე, რომ თითქმის ყველა რეგიონში არსებობდა კაპიტალიზმის ჩასახვა-განვითარების სპეციფიკური პირობები.

საბჭოთა ისტორიული მეცნიერების ამოცანაა დაადგინოს რუსეთის იმპერიის კაპიტალიზმის ადგილი მსოფლიო კაპიტალიზმის სისტემაში. ხოლო ფროგნულ რესპუბლიკათა ისტორიკოსები, ამასთან ერთად, სწავლობენ ამ ფორმაციის ადგილობრივ თავისებურებებს.

კაპიტალიზმის გენეზისის პრობლემა აქტიურად დგას ქართველი საბჭოთა ისტორიკოსების წინაშეც. როდის დაიწყო კაპიტალისტური ურთიერთობის ჩასახვა, რა სტადიები გაიარა და როდის მიაღწია გაბატონებულ მდგომარეობას ახალმა საზოგადოებრივმა წყობილებამ, რა თავისებურებით ხასიათდება კაპიტალიზმის განვითარების პროცესი საქართველოში — ეს საკითხები საკმაო ხანია იპყრობს ქართველ ისტორიკოსთა ერთი ნაწილის ყურადღებას.

ნ. ბერძენიშვილის, გ. ნათაძის, ს. კაკაბაძის, ა. როგავასა და სხვათა ნაშრომებში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ XVIII საუკუნის საქართველოში უკვე არსებობდა კაპიტალისტური ურთიერთობის ჩანასახები. ნ. ბერძენიშვილი ამ დასკვნამდე მიიყვანა სამღებროების სოციალ-ეკონომიური ხასიათის შესწავლამ, გ. ნათაძე — რამდენიმე მემამულური მეურნეობის ანალიზმა, ა. როგავა — ზედნაშენურ კატეგორიებზე (სახელმწიფო წყობილება, სამართალი) დაკვირვებამ და სხვ. მაგრამ ეს თვალსაზრისი ჯერ კიდევ არა საკმარისად დასაბუთებულ პიპოტეზად ითვლება. ასეთ პირობებში, რა თქმა უნდა, მასსალმებელია ი. ანთელავას დასახელებული ნაშრომის გამოსვლა.

XVIII საუკუნის საქართველოს ფეოდალური მიწათმფლობელობის მდგომარეობა, მისი ევოლუცია კაპიტალიზმის გენეზისის პრობლემასთან კავშირში, აქამდე არავის გაუხდია სპეციალური კვლევის ობიექტად. ამიტომ გასაგებია, რომ ი. ანთელავას, შეიძლება ითქვას, ყამირის გატეხა მოუხდა.

საკვლევი საკითხის გარშემო მეტად მწირი პირველწყაროები არსებობს. შემორჩენილია თითქმის მხოლოდ მიწის ნასყიდობის სიგელები და ისინიც ყოველთვის როდი იძლევიან მყიდველისა და გამყიდველის სოციალური ვინაობის დადგენის შესაძლებლობას. ი. ანთელავას ძალიან შრომატევადი საქმიანობა ჩაუტარებია საქართველოს სახელმწიფო ისტორიული არქივისა და ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდებზე, გადმოუწერია და შეუსწავლია 2390 ნასყიდობის სიგელი.

აღნიშნული დოკუმენტების საფუძველზე ავტორმა შეადგინა ბევრისმთქმელი ცხრილი, საიდანაც კარგად ჩანს ყიდვა-გაყიდვის ოპერაციების მასშტაბი საერთოდ და მასში მონაწილე სოციალური ფენების ვინაობა, კერძოდ, XVIII საუკუნის პირველი ნახევრის საქართველოში, ავტორის დაკვირვებით, თითქმის არ შეიმჩნევა ფეოდალური მიწათმფლობელობის შემცირებისა და უწოდებრივო მიწათმფლობელობაზე გადასვლის ტენდენცია. საუკუნის მეორე ნახევარში კი საგრძნობ ძვრებს აქვს ადგილი — თავადაზნაურობა გაცილებით მეტ მიწას ყიდის და ნაკლებს ყიდულობს. გლეხობა კი, პირიქით, თანდათან აფართოებს საკუთარი მიწის ფონდს. ნაყიდი საკუთრება ხელშეუხებელი იყო. მას ქართული ფეოდალური სამართალი იცავდა. ამიტომ, როგორც მართებულად დაასკვნის

ავტორი, გლეხობა ყოველგვარ საშუალებას მიმართავდა მიწის ყიდვისათვის. „ამით იგი ცდილობდა თავი დაედგინა მიწით მომარაგების ფეოდალურ-ბატონ-ყმური წესისაგან და გამხდარიყო დამოუკიდებელი მეურნე“ (გვ. 106). რამდენადაც ფეოდალის მიწაზე საკუთრების უფლება შეადგენდა ბატონყმობის ერთ-ერთ მთავარ საფუძველს, ყმაგლეხთა მცირე ნაწილის მესაკუთრედ გადაქცევაც კი ფეოდალური მიწათმფლობელობისა და ბატონყმური ურთიერთობის კრიზისის დაწყების მარკენაღებელი იყო.

ჩვენ ვეთანხმებით ი. ანთელავას ნაშრომში ვატარებულ მაგისტრალურ ხაზს, მის ძირითად დასკვნას, მაგრამ გვაქვს ორიოდ შენიშვნა და სურვილი.

1. ავტორი მართებულად აღნიშნავს, რომ XVIII ს. პირველ ნახევარში არ შეიმჩნეოდა უწოდებრივ მიწათმფლობელობაზე გადასვლის ტენდენცია. გლეხები და ფეოდალები თითქმის თანაბრად მონაწილეობდნენ მიწის ყიდვა-გაყიდვის ოპერაციებში. მაგრამ ამ მოვლენას აქვს, აგრეთვე, მეორე მხარე, რაც ნაშრომში უყურადღებოდაა დატოვებული. ავტორს უნდა აღენიშნა, რომ მამულების ამოძრავება, თავადაზნაურთა აქტიური მონაწილეობა მიწის ყიდვა-გაყიდვის ოპერაციებში სავარაუდოდ მიწათმფლობელობის კრიზისის მარკენაღებელია. თანდათან იზრდებოდა მემამულურ მიწათმფლობელობაში ნასყიდი, სათავისო ადგილ-მამულის ფართობი, ძლიერდებოდა საკუთრების ინდივიდუალიზაციის პროცესი, რაც ფეოდალიზმის უფრო მაღალ საფეხურზე ასვლის მაუწყებელი იყო. ეს კი თავის მხრივ ხელს უწყობდა მეურნეობის რაციონალიზაციას, სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის განვითარებას და მიწის ყიდვა-გაყიდვის ოპერაციების კიდევ უფრო გაფართოებას.

2. ი. ანთელავა აღნიშნავს, რომ მან ყურადღება მიაქცია მამულების ყიდვა-გაყიდვის პროცესს, ყმა-მამულის ერთად გაყიდვის ფაქტები კი უყურადღებოდ დატოვა, რადგან მისი აზრით, ყმაგლეხის გაყიდვის დროს მყიდველად, როგორც წესი, ფეოდალი იგულისხმება და ამდენად, მიწათმფლობელობასა და სოციალურ ურთიერთობაში არავითარი ცვლილება არ ხდება. პატივცემულ ავტორს მხედველობიდან გამორჩა ის გარემოება, რომ XVIII ს. საქართველოს ფეოდალური სამართალი არც ვაჭარსა და გლეხს უკრძალავდა ყმა-მამულის ერთად ყიდვას. XVIII—XX სს. მიჯნაზე საქართველოში საკმაო რაოდენობით იყვნენ ყმა-მამულიანი ვაჭრები და გლეხები. ამდენად, ძირძველი თავადაზნაურობის მონოპოლიას ყმა-მამულის მფლობელობაზე ამ მხრივ ემუქრებოდა საფრთხე, ესეც გარკვეული ცვლილებების მაუწყებელი მოვლენაა.

3. მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყანა მეტ-ნაკლები მასშტაბით მიწის საკუთრების მონოპოლიასთან ერთად იცნობს მიწის როგორც მეურნეობის ობიექტის მონოპოლიასაც. ინგლისში, მაგალითად, ლენდლორდებმა მიწის საკუთრების მონოპოლია XX ს-მდე შეინარჩუნეს, მაგრამ მიწაზე მეურნეობის წარმოების მონოპოლია ჯერ კიდევ XVI—XVIII სს-ში დაუთმეს ბურჟუა მოიჯარეებს, ფერმერებს. პრუსიაში ორივე სახის მონოპოლიას მემამულეები ინარჩუნებდნენ. როგორი იყო ვითარება XVIII ს-ის საქართველოში? სასურველი იყო ავტორს გამოერკვია მიწის იჯარით გაცემის როლი მემამულურ მეურნეობაში და იჯარით აღებული მიწის მნიშვნელობა გლეხური და სხვა ტიპის მეურნეობისათვის.

4. ავტორი ნაშრომის ერთ ადგილას, თითქოს სხვათა შორის, წერს, რომ ხშირად მიწის გაყიდვას წინ უძღოდა მისი დაგირავება. მაგრამ, სამწუხარ-

როდ, გამოკვლევაში ეს მოვლენა გაშუქებული არ არის. სასურველი იყო ავტორს შეესწავლა მევახშეობა და მასთან მიმართებაში მიწის დაგირავების პროცესი. ამით იგი, შესაძლოა, დამატებით მასალას მიიღებდა ფეოდალური საკუთრების დაწყებული რღვევის საილუსტრაციოდ.

შენიშვნების ერთი ნაწილი, ალბათ, იმითაა განპირობებული, რომ განსახილველი გამოკვლევა უფრო ვრცლად მოფიქრებული ნაშრომის ნაწილია. გაგრძელებაში, იმედია, ავტორი შეაქვს ამ ხარვეზს. უკვე გამოქვეყნებული გამოკვლევა კი მაღალ მეცნიერულ და თეორიულ დონეზეა შესრულებული. ავტორმა თითქმის სრულიად დაუმუშავებელ პრობლემას მოჰკიდა ხელი, ბევრი ახალი მასალა შემოიტანა სამეცნიერო ბრუნვაში, საყურადღებო მოსაზრებებით და დასკვნებით გაამდიდრა ჩვენი ცოდნა XVIII ს-ის საქართველოს მიწათმფლობელობის ხასიათზე. ი. ანთელავს ეს გამოკვლევა დამაჯერებლობას მატებს თეზისს XVIII ს-ის საქართველოში კაპიტალისტური ურთიერთობის ჩანასახების არსებობის შესახებ.

ალექსანდრე განდიანიშვილი

* * *

გვსურს გამოვთქვათ ზოგიერთი მოსაზრება პროფ. ირ. ანთელავს სადისკუსიო სტატიის ძირითადი დებულებების შესახებ. სარეცენზიო ნაშრომის განხილვის წესით წარმოდგენა, აპრიორული მოსაზრებებისაგან თავშეკავება, მთავარი დასკვნების ნაკლებად კატეგორიულობა, უკვე თავისთავად საკმაოდ, ხაზგასმით მიუთითებს საკვლევი პრობლემის სირთულეზეც და მისი დამუშავებისას სიფრთხილის აუცილებლობაზეც. ალბათ, ამიტომაც ირ. ანთელავს მსჯელობა მეტად თავისებურად აგებული. აქ წინ წამოწეულია ფაქტობრივი მასალა, მშრალი მეცნიერული სტატისტიკა, რომელსაც დასმული საკითხის გადაჭრაში განმსაზღვრელი ფუნქცია აქვს დაკისრებული. უმთავრესი დასკვნები (მათ ავკარგიანობაზე დაწვრილებით შევჩერდებით ქვემოთ) გამომდინარეობს სწორედ ამ ფაქტობრივი მასალიდან. ირ. ანთელავა ახდენს მის ილუსტრირებას, თეორიული განზოგადება უფრო მოგვიანებით იწყება, მაგრამ ეს ინტერპრეტაცია უკვე ილუსტრირებული (და ამდენად ფაქტობრივი) შედეგის შესაძლებლობის დამტკიცებისათვის სჭირდება უფრო, ვიდრე თვით მიღებული შედეგის გამოკვეთილად ჩვენებისათვის (შედეგი უდავოა, ფაქტია „მამულების ამოძრავება“). ერთი სიტყვით, ირ. ანთელავს სადისკუსიო სტატიის დედააზრს წარმოადგენს მტკიცება, რომ XVIII საუკუნის II ნახევარში საქართველოში (ქართლ-კახეთის სამეფოში) დაიწყო ფეოდალიზმის რღვევისა და ახალი საზოგადოებრივი წყობილების (კაპიტალიზმის) ჩანასახა-განვითარების ნელი, მაგრამ დაჟინებითი პროცესი.

სანამ შევეხებოდეთ თვით ამ სტატიის ძირითად მიზანდასახულობას და ავტორის მიერ შემოთავაზებული კვლევის ორიგინალურ მეთოდს, საჭიროა გავერკვეთ, როგორ განიხილავს ქართული ისტორიოგრაფია ჩვენთვის საინტერესო პრობლემას და საერთოდ დასაშვებია თუ არა მძაფრი სოციალურ-პოლიტიკური და ეკონომიური კრიზისის პირობებში პროგრესული ცვლილებები სამეურნეო ცხოვრებაში.

საქართველოში ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის რღვევისა და წარმოების კაპიტალისტური წესის განვითარების ნიშნების გამოვლენა და მეც-

ნიერული დამუშავების დასაწყისი აკად. ნ. ბერძენიშვილის სახელს უკავშირდება. რასაკვირველია, ეს სრულიადაც არ ნიშნავს, თითქოს აღნიშნული საკითხები სხვებს შეუმჩნეველი დარჩათ. პირიქით, საკმაოდ ბევრს ლაპარაკობდნენ საქართველოში კაპიტალიზმის გენეზისზე მკვლევარი ზაქარია ჭიჭინაძე, პროფესორები სარგის კაკაბაძე, გიორგი ნათაძე, ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორი აპ. როგავა, მაგრამ მათი მოსაზრებანი ან ევროპული ქვეყნების ეკონომიური განვითარების ანალოგიით გაკეთებული წინასწარული დასკვნებიდან ამოდიოდა, ან „სავაჭრო კაპიტალიზმისათვის“ დამახასიათებელი ზოგიერთი ნიშნის წინწამოწევიდან, არსად ჩანდა კაპიტალისტური წარმოების წესის დანერგვის საილუსტრაციო მასალა. ზ. ჭიჭინაძე მიუთითებდა მხოლოდ ერთეულ II-ის ცდებზე: რომ სომეხი ნეგოციანტების მეშვეობით მოეწყო ევროპული ტიპის საწარმოები. ს. კაკაბაძე და გ. ნათაძე წარმოების სპეციფიკური კაპიტალისტური წესის ჩვენების გარეშე დაჯერებით მიუთითებდნენ მხოლოდ ტენილზე, რომლითაც XVIII საუკუნეში აღ. საქართველო მთლიანად გაემიჯნა შუა საუკუნეებს. აპ. როგავას გაზვიადებული მსჯელობა „ახალი საქართველოს“ (ბურჟუაზიული) საქართველოს შესახებ ზედნაშენური კატეგორიების არც თუ მთლად მართებული ინტერპრეტაციითაა შეპირობებული და, რასაკვირველია, დასმული საკითხის სრულყოფილად გადაჭრისათვის სრულიადაც არაა საკმარისი.

აკად. ნ. ბერძენიშვილმა აღწერა და განაზოგადა კაპიტალისტური წარმოების არსებობის ფაქტი XVIII საუკუნის საქართველოში („სამღებროთა შესახებ XVIII ს. საქართველოში“). შემდეგში ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატმა დ. გოგოლაძემ, იგივე წესი საკმაოდ დამაჯერებლად დაადასტურა XVIII ს. საქართველოს სამთამადნო და სამთო-საქარხნო წარმოების შესწავლის ნიადაგზე.

მაგრამ ქართული ისტორიოგრაფია უკანასკნელ ხანამდე თითქმის არ შეხებია მიწაზე კერძო საკუთრების ევოლუციის პრობლემას, რაც, ჩვენი აზრით, თვით საზოგადოებრივ-ეკონომიური ცხოვრების გარდაქმნის ერთ-ერთი, მაგრამ თითქმის უმთავრესი საფუძველია. არ ვდაობთ, გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს წარმოების (ძირითადად, მრეწველობის) გაღრმავება-განვითარების პროცესის განმსაზღვრელ ტენდენციასაც, მაგრამ უფრო ხშირად კაპიტალისტური წესის დანერგვა რეწვაში ყოველთვის არ მიგვივითებს სამეურნეო-ეკონომიური ცხოვრების ბუნებრივი წინსვლის ხასიათზე, არც თუ იშვიათად ასეთი მოვლენები (სამთო მრეწველობის გაჩენა, მეტალურგიის ჩასახვა, დაქირავებული შრომის გამოყენება და სხვ.) იმის კლასიკური მაგალითია, როგორ მოქმედებენ ზედნაშენური კატეგორიები ბაზისზე. ცნობილია, რომ პოლიტიკური მოტივებით დაჩქარებული სახელმწიფოებრივი პროტექციონიზმი და მერკანტილიზმი ხელოვნურად ქმნის, ამტკიცებს, ავითარებს (ქვეყნის სამხედრო-ეკონომიური პოტენციალის სწრაფად ასამაღლებლად) ახალ საწარმოებს წარმოების თვისებრივად ახალი წესით, ქმნის მათ ზოგჯერ თვით ფეოდალური სახელმწიფოს სოციალური საყრდენის საწინააღმდეგო თვისებრიობითაც კი. პრაქტიკული აუცილებლობიდან გამომდინარე ასეთმა ნაბიჯებმა შემდეგში, შესაძლებელია, ახლა უკვე სოციალ-ეკონომიური შინაარსით, თვითონვე შეუტიონ მასაზრდოებელ საფუძველს — ფეოდალურ მონარქიას, მაგრამ დასაწყის ეტაპზე მაინც ზევიდანაა დანერგილი, იძულებითი, ხე-

ლოენური და საკმაოდ სუსტია. ეს უდავო ექსპერიმენტება (პოლიტიკური კრიზისიდან თავდაღწევის საშუალებად სოციალ-ეკონომიური პროგრესის გამოყენება), სამწუხაროდ, დავიწყებულია. სწორედ ეს იწვევს გაუთავებელ კამათს კაპიტალისტური წყობის ჩანასახების გაჩენის ქვედა ქრონოლოგიური საზღვრის შესახებ. დაუდგენელია, საიდან შეიძლება ამ პროცესის თვალის მიღწენება: XIII საუკუნის I მეოთხედიდან. XVIII საუკუნის II ნახევრიდან თუ XIX საუკუნის 30-იანი წლებიდან? თავისთავად ამ სამი კონკრეტული პერიოდის გამოკვეთა გარკვეულად საკითხისადმი რეალური მიდგომის ანარეკლია. მეფეთ მეფე თამარის ეპოქა ლოგიკურად გულისხმობდა შესაბამის განვითარებას. საქართველო ბუნებრივად უნდა მისულიყო სამეურნეო ცხოვრებაში ახალი ნიშნების გაჩენამდე, მაგრამ ისტორიულმა ძენლებლობამ (საგარეო ფაქტორი) შეაჩერა ეს პროცესი და ხანგრძლივი ჩიხი (სტაგნაცია) გამოიწვია...

მაგრამ დაეუბრუნდეთ XVIII საუკუნეს. რა მოხდა ამ დროს? აღმოსავლეთ საქართველოს გაერთიანება და შედარებითი ეკონომიური აღმავლობა დაემთხვა ასევე შედარებით პოლიტიკურ სტაბილიზაციას, რამაც გარკვეული შედეგებიც გამოიღო. მაგრამ მთავარი ეს როდი იყო (პოლიტიკური სტაბილიზაცია აღინიშნებოდა XVII საუკუნის შუალებში უფრო მყარი ეკონომიური აღმავლობის პირობებშიც) — მთავარი ის იყო, რომ XVIII საუკუნეში განვითარებამ თვისებრივი სიახლის ხასიათი შეიძინა...

საინტერესოა, არის თუ არა რაიმე კავშირი XVIII საუკუნის საქართველოს ეკონომიურ განვითარებასა და XIX საუკუნის 30-იანი წლების სოციალურ ძვრებს შორის? ალბათ, ოღონდ ძალზე სუსტა და მცირე. XVIII საუკუნეში ეროვნული სახელმწიფო პქმნიდა ეროვნულ პოლიტიკურ პერსპექტივას და ხელს უწყობდა ეროვნული ეკონომიკის გარდაქმნასაც. („ეროვნული“ თავისთავში არ გულისხმობს მხოლოდ ეთნიკურად ერთგვაროვანს. ქართული სახელმწიფოებრიობის პირობებში არაქართული წარმოშობის ელემენტების მაღალი პროცენტი წარმოებაში თვით წარმოების ეროვნულ შინაარსს არაფერს აკლებდა), ეროვნული სახელმწიფოებრიობის გაქრობამ თითქმის გააქრო ეს ტენდენცია. ეს პროცესი შესანიშნავად გამოიხატა როგორც მიუწყელობაში, ისე სოფლის მეურნეობაში. რუსეთთან შეერთების პირველ ეტაპზე სოციალური პროგრესის თვალსაზრისით საქართველო გარეგნულად, პირიქით „უკან წავიდა“, განმტკიცდა ბატონყმობა, ეს იმიტომ, რომ არავითარ „გარდამავალი ხანა“ (აბ. როგავა) XVIII საუკუნის საქართველოში არ არსებობდა, იყო მხოლოდ სამეფო ხელისუფლების ცდა ქვეყნის ფინანსების მოწესრიგების მიზნით მრეწველობის აღმავლობისა... სამეფოს დაცემას თან გადაჰყვა ეს „პროგრესიც“.

XIX საუკუნეში განვითარების სრულიად განსხვავებული, ახალი შინაარსით და ახალი პირობებით ამოზრდილი, უკვე მყარი და უწყვეტი ტენდენცია იწყება. უბრალოდ უკვე რუსეთის ერთ-ერთ რიგით პროვინციად გარდაქმნილი საქართველო აიყოლა მეტროპოლიამ, რუსეთის იმპერიის მასშტაბით მიმდინარე პროცესმა კავკასიის ქედიც გადმოლახა. XIX საუკუნეში არ შეიძლებოდა უშუალოდ გავრძელებულიყო XVIII საუკუნის განვითარება. პირიქით, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, დასაწყისში რუსეთმა შეაფერხა კიდევაც ფეოდალური რღვევა, მოსახლეობის სოციალური დიფერენციაციის პროცესს დაუ-

პირისპირდა ეკონომიური დასაქმებულობის პოლიტიკა. ცალკეულ ეთნიკურ ჯგუფებს სოციალური წრის ფუნქცია დაეკისრათ¹.

ირ. ანთელავამ ამჯერად გვერდი აუარა ამ საკითხებს². სამაგიეროდ, მან წინ წამოსწია უფრო ძირითადი საკვლევი ობიექტი — ქართული სოფელი, მიწათმფლობელობა, ფეოდალური ურთიერთობის საფუძველთა საფუძველი. ეს იმიტომ, რომ „ფეოდალური წყობილება იშლება იქ და მაშინ, სადაც და როდესაც მიმდინარეობს მისი ეკონომიური საფუძვლის, მიწაზე ფეოდალის მონოპოლიური მფლობელობის, მოშლისა და უწოდებრივო (ბურჟუაზიული) საკუთრების განვითარების მეტ-ნაკლებად საგრძნობი პროცესი“³. სწორედ ამ პროცესის ჩვენება-გაანალიზების ერთ-ერთი პირველი ცდის პრიორიტეტი თანამედროვე ისტორიოგრაფიაში, უდავოდ, ეკუთვნის ირ. ანთელავას (აღნიშნული საკითხებით 30-იან წლებში დაინტერესდა გ. ნათაძე, მაგრამ მისი ნაშრომი დაუმთავრებელი და რატომღაც დავიწყებულიც დარჩა).

საკვლევი ობიექტის ძირითადობა თავისთავად განსაზღვრავს სარეცენზიო ნაშრომში განხილული პრობლემის მნიშვნელობას. მხოლოდ სოფლის მეურნეობაში მომხდარი ცვლილებების ხარისხით არის შესაძლებელი საქართველოს მთელი სოციალ-ეკონომიური ცხოვრების შინაარსის შეფასებაც. უფრო მარტივად რომ ვთქვათ, თუ ირ. ანთელავა დაასაბუთებს, რომ შერყეულია ფეოდალური საკუთრება მიწაზე, დაწყებულია ნატურალური მეურნეობის გარდაქმნა სასაქონლო მეურნეობად (საბაზრო პროდუქციის მაწარმოებელ მსხვილ რაციონალურ მეურნეობებად), მაშინ თავისთავად უნდა დავადასტუროთ, რომ დაწყებულია ძველი ფორმაციის (ფეოდალიზმის) საწინააღმდეგო და ახალი ფორმაციის (კაპიტალიზმის) მასაზრდოვებელი მოვლენები. მაგრამ როგორ უნდა გაირკვეს, „პირდაპირი ცნობების შემცველი წყაროების თითქმის სრული უქონლობის“⁴ პირობებში, ამ უძნელესი საკითხების მოელი წყება? ირ. ანთელავამ აირჩია შეიძლება არცთუ მთლად მოხერხებული და საიმედო, მაგრამ დაახლოებით რეალური დასკვნების მისაღებად საკმარისი და, რაც მთავარია, თითქმის ერთადერთი გზა — საფუძვლიანად შეისწავლა მიწის ნასყიდობის სიგვლები (სულ შეისწავლა 1700—1800 წწ. 2390 სიგელი). სწორედ კვლევის ამ ორიგინალური მეთოდის მომარჯვებით იქნა მიღებული მეტად საინტერესო სურათი:

¹ ჰამოთვური სახით წარმოდგენილი ჩვენი ზემოთ მოყვანილი დებულება პრინციპში ეწინააღმდეგება ქართული ისტორიოგრაფიის (გ. ნათაძე, ნ. ბერძენიშვილი და სხვ.) თითქმის ერთობლივ მტკიცებას, რომ XVIII ს-ნის სამეურნეო ცხოვრების ახალმა ნიშნებმა უშუალო გაგრძელება პპოვის XIX საუკუნეში. ამ მოსაზრებებს და მათ შემამაგრებელ არგუმენტაციას ჩვენ ვიცნობთ.

რასაკვირველია, არ შეგვიძლია უარყოთ, რომ XVIII ს-ნის ზოგიერთ სოციალურ „ძვრებს ეკონომიკური“ გარკვეული მნიშვნელობა პქონდათ შემდგომ ეტაპზეც. მაგრამ, ჯერ ერთი, ეს მნიშვნელობა არ გაცოლებია ზედაპირულ ხასიათს. ქვეყანამ უფრო რაციონალური წარმოების პრაქტიკა და გამოცდილება შეიძინა მხოლოდ, ეს იყო და ეს! მეორეც, თავისთავად „სიახლევ“ საგრძნობლად სუსტი იყო და უმეტესად ბელონურად ზეიდან დანერგილი. ე. წ. კაპიტალისტური „უკლადის“ ჩამოყალიბებაში მას თითქმის არავითარი როლი არ შეუძსრულებია.

² ეს, ალბათ, აიხსნება იმიტომ, რომ ირ. ანთელავას სტატია მხოლოდ ნაწილია მომავალი ერცელი მონოგრაფიისა. „ცვლილებები XVIII საუკუნის საქართველოს სოფლის სოციალ-ეკონომიურ ცხოვრებაში“.

³ ირ. ანთელავა, ცვლილებები XVIII, საუკუნის საქართველოს ფეოდალურ მიწათმფლობელობაში, „მაცნე“, ისტორიის..., სერია, 1972, № 1, გვ. 95.

⁴ იქვე, გვ. 96.

9. „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 1974, № 1.

1. XVIII საუკუნეში მასობრივი ხასიათი მიიღო მიწების ამოძრავებამ;
2. XVIII ს-ნის I ნახევარში მიწის გამყიდველთა რიცხვში აშკარად ჰაბობს გლეხური ნაწილი (გაყიდვის აქტებიდან 50,6% მოდის გლეხობაზე, 49,4% — ფეოდალებზე, ყიდვის აქტებში კი მათი ხვედრითი წონა შესაბამისად 46,7% და 53,3%-ს უდრის);
3. XVIII ს-ნის მეორე ნახევარში კი პირიქითაა, გლეხობა „აშკარად უტევს ფეოდალურ საკუთრებას“ (გაყიდვის აქტებში შემდეგი შეფარდებაა: 52,2% მოდის ფეოდალებზე, 47,8% გლეხებზე; ყიდვის აქტიდან 36,6% მოდის პირველზე (ე. ი. ფეოდალებზე) 64,4% მეორეზე (ე. ი. გლეხებზე).
4. გლეხობა თავადაზნაურობას უსწრებს შესყიდული მიწის ფართობის ოდენობითაც...

ზემოთმოყვანილი მთავარი დასკვნები (უფრო სწორად ჩატარებული კვლევის მთავარი შედეგები), უკვე სრულიად ბუნებრივად განსაზღვრავს ორ მომდევნო დასკვნას:

5. გლეხობა „ყიდულობდა რა მიწებს საკუთრების უფლებით, იგი თავს აღწევდა მიწით მომარაგების ფეოდალურ-ბატონყმურ საშუალებებს, ძირს უთხრიდა ფეოდალის მონოპოლიურ მიწათმფლობელობას და ხელს უწყობდა საკუთრების ახალი, ბურჟუაზიული ფორმის დამკვიდრებას, კაპიტალისტური ურთიერთობის ჩასახვა-განვითარებას“⁵.

6. „ფეოდალური კლასის ერთი ნაწილის აქტიური მონაწილეობა მიწის ყიდვის ოპერაციებში შეპირობებული იყო ფულადი-სასაქონლო ურთიერთობის განვითარებით... საბაზრო პროდუქციის დამამზადებელი მეურნეობების მოწყობის ოცნებით...“, რაც თავისთავად ბიძგს აძლევდა „არსებული სოციალ-ეკონომიური ფორმაციის საწინააღმდეგო მოვლენების განვითარებას“⁶.

ქეშმარიტად მნიშვნელოვანი, დამაფიქრებელი დასკვნებია, მაგრამ როგორ შეიძლება შევაფასოთ ისინი? გვაქვს თუ არა საფუძველი ვირწმუნოთ მათი დამაჯერებლობა?!

ზევით უკვე ხაზგასმით აღვნიშნეთ, რომ XVIII საუკუნის II ნახევარში ცვლილებები საქართველოს სოციალ-ეკონომიურ ცხოვრებაში (ამჟამად არა აქვს მნიშვნელობა ამ ცვლილებათა ხარისხს, ოდენობას) სრულიად შესაძლებელია და თითქმის აუცილებელიც კი. ასე რომ, ირ. ანთელავას ჰიპოთეზა ემყარება რეალურ ვითარებას, ე. ი. დასაშვებია აპრიორული ლოგიკით, მაგრამ მკვლევარს ამჯერად აღარ აკმაყოფილებს ეს წინასწარული დაშვება (a priori). იგი ცდილობს დაასაბუთოს, რომ დასკვნები გამომდინარეობენ უტყუარი ფაქტებიდან, ე. ი. მათ აქვთ ცდისეული ხასიათი,

⁵ გლეხების მიერ მასობრივად მიწის შექენა თავისთავად ადასტურებს არა კაპიტალისტური ურთიერთობის ჩასახვა-განვითარების პროცესის დასაწყისს, არამედ ამ პროცესის შესაძლებლობას. მთავარი ის კი არაა ვის ხელშია მიწა, მთავარია მისი დამუშავების წესის ხასიათი, აუცილებელია ახლად შექენილ მიწაზე წარმოების ახალი წესის ჩვენება, რაც XVIII ს-ნის მაგალითებზე მეტად გაძნელებულია. ეს განპირობებულია წყაროთა სიმცირითაც და იმ ფაქტითაც, რომ გლეხთა მიწების დამუშავების (ისევე როგორც დამრგვალებული ფეოდალური მამულების) რაციონალური, სასაქონლო სახე არ იყო გამოკვეთილი უკიდურესი პოლიტიკური დაძაბულობის ფონზე. მაგრამ აშკარაა, რომ ამ პროცესის (ე. ი. მიწების ამოძრავების) შედეგები აუცილებლად იჩენდა თავს ხელსაყრელი პოლიტიკური სიტუაციის (შემოდომიანი განვითარების) პირობებში, რაც შესანიშნავად დადასტურდა კიდევაც XIX საუკუნეში.

⁶ იქვე, 110.

ამიტომაც საკითხის დედაარსი სწორედ იმის განსაზღვრაა, რამდენად სწორია ირ. ანთელავას კვლევის მეთოდი, რამდენად სანდოა მის მიერ მეცნიერულ ბრუნვაში შემოტანილი მასალა!

ჩვენი აზრით, სარეცენზიო ნაშრომი ამ თვალსაზრისითაც არ დგას ხელოვნურ საფუძველზე. რასაკვირველია, ჩვენ არ მიგვაჩნია, რომ ირ. ანთელავას გამოყენებული მეთოდი სრულიად უნააკლოა. პირიქით, უკვე მივუთითეთ, რომ იგი არც თუ მთლად მოხერხებულია. მაგალითად, როგორც თვით ავტორიც აღნიშნავს, შეუძლებელია ძოლოდ შემორჩენილმა საბუთებმა (თანაც ისეთ პირობებში, როდესაც ჰირს ხშირად ადრესატის სოციალური კუთვნილების გარკვევა), მოგვეცნ მიწის ყიდვა-გაყიდვის მთელი პროცესის ზუსტი სურათი. ამავე დროს უფრო მეტად უნდა წამოწეულიყო პოლიტიკური მომენტის როლი. მიწების ამოძრავებას, ფეოდალური კლასის გულგრალობას მიწასადმი, ხშირად აპირობებდა პოლიტიკური ვითარების სიმწვავე. მაგალითად, XIII საუკუნის 50—60-იან წლებში მონღოლთა ბატონობის სიმძიმემ, მონღოლთა მიერ ფეოდალებისადმი წაყენებულმა საგადასახადო პასუხისმგებლობამ, ფასი დაუქარგა მიწას — საგადასახადო ერთეულს. ამ პოლიტიკურ სიტუაციას თან სდევდა გრანდიოზული „მამულების ამოძრავება“, მაგრამ არავის მოუვა აზრად ამ ფაქტში დაინახოს იმ პერიოდისათვის წარმოების ახალი წესის გამარჯვება. სასურველი იყო ირ. ანთელავას ყურადღება გაემახვილებინა ე. წ. თავდახსნილობის სიგელებზეც, რათა თვალი გაგვედევნებინა გლეხთა პირადი განთავისუფლების პროცესისათვის. ეს თავისთავად გარკვეული საკონტროლო ორიენტირი იქნებოდა სარეცენზიო ნაშრომის ძირითადი დებულებების შესამოწმებლად. თუ მამულეობის ამოძრავებას ეკონომიური შინაარსი ჰქონდა, მაშინ მას გავლენა უნდა მოეხდინა ბატონეობის სოციალურ სტრუქტურაზეც. მიწის შეძენის საქმეში გააქტიურების შესაბამისად უნდა გაზრდილიყო გლეხთა ლტოლვაც თავდახსნი-საყენ.

ყოველივე ზემოაღნიშნული მაინც არ გვაძლევს უფლებას არ ვადიაროთ, რომ ირ. ანთელავას ნაშრომში ჩამოყალიბებული ძირითადი დებულებანი ნამდვილად გამომდინარეობენ მის მიერ შესწავლილი საბუთებიდან. ამ დებულებათა უარყოფა შესაძლებელია მხოლოდ ანალოგიური შრომატევადი სამუშაოს ჩატარების მეშვეობით. სხვანაირად კრიტიკას მყარი საფუძველი არ ექნება.

ოლღა სოსელია
 ლოვარდი ტუხაშვილი

П. Н. ЛОМАШВИЛИ. ВЕЛИКИЙ ПЕРЕВОРОТ

Тбилиси, 1972

ქვეყნის პოლიტიკური, სოციალ-ეკონომიკური და კულტურული განვითარების ურთიერთგადანასკეული პროცესების მეცნიერული გამოკვლევა როგორც მთლიანად სსრ კავშირის მასშტაბით, ასევე ცალკეული ეროვნული რესპუბლიკების მავალითზე საბჭოური ისტორიული მეცნიერების უმნიშვნელოვანეს პრობლემატიკას განეკუთვნება. აღნიშნული პრობლემატიკის ერთ-ერთი შეუსწავლელი საკითხის — ამიერკავკასიის ფედერაციულ რესპუბლიკაში კულაკობის როგორც კლასის ლიკვიდაციის ფართო ისტორიული გეგმით დასმა — შესწავლის წარმატებულ ცდად უნდა განვიხილოთ ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის ფარნაოზ ლომაშვილის გამოკვლევა, რომელიც ავტორმა სოციალიზმის აშენების ერთ-ერთი უპირველესი პოლიტიკური და სოციალ-ეკონომიური ამოცანის გადაწყვეტის მნიშვნელობის შესატყვისად „დიდი გადატრიალებით“ დაასათაურა. ეს ნაშრონი ავტორის მრავალწლიანი და ბეჭითი კვლევითი მუშაობის შედეგია.

ამთავითვე უნდა შევნიშნათ, რომ ჩვენს რეცენზიას არ შეიძლება ჰქონდეს სისრულის პრეტენზია, შეეცდებით შეძლებისდაგვარად შეეხებოდნენ ნაშრომში განხილულ იმ საკითხებს, რომლებიც თვით ავტორისავე შენიშვნით არასათანადოდ ან არასწორად არის გაშუქებული საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში, წარმოვადგინოთ, ჩვენი აზრით, უცილობელი ავტორისეული დებულებანი.

ყოველი შესასწავლი საკითხის სწორად დასმა, როგორც ცნობილია, განაპირობებს კვლევის შედეგსაც. ამიტომ ავტორი ეხება საკვლევი საკითხის სპეციალურად დაყენების მნიშვნელობას. მონოგრაფიის ეს ნაწილი მისი ისტორიოგრაფიული შესავალიცაა. ნაშრომის ამ ნაწილში გაშუქებულია ამიერკავკასიის ხალხების რევოლუციამდელი სოციალ-ეკონომიური და კულტურული განვითარების დონე, კერძოდ, კაპიტალიზმის გენეზისი, რომელსაც

უკავშირდებოდა ყოფილი რუსეთის ამა თუ იმ მხარის სპეციფიკური თავისებურებანი. მათ ყოველმხრივ და სწორად გათვალისწინებას კი გადაწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა კომუნისტური პარტიის მიერ საბჭოთა ეროვნული რესპუბლიკების ფაქტობრივი ეკონომიური უთანასწორობის სალიკვიდაციოდ კონკრეტულ ღონისძიებათა შემუშავება-განხორციელებისათვის. ავტორის მიერ კრიტიკულადაა განხილული ამიერკავკასიაში სოციალისტური მშენებლობის თავისებურებათა გაშუქების საკითხზე საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში არსებული ორი ტენდენცია — ერთია ცენტრალური რუსეთისაგან ამიერკავკასიის შედარებითი ჩამორჩენილობის უარყოფა, ხოლო მეორე, ამიერკავკასიის ხალხების მიკუთვნება იმ ხალხებისათვის, რომელთაც არ გაუვლიათ კაპიტალისტური განვითარების სტადია. ნაშრომში საკვებით მართებულია აღნიშნული, რომ თუ თავისი სოციალ-ეკონომიური განვითარებით ამიერკავკასია არ ჩამორჩებოდა ცენტრალურ რუსეთს, მაშინ აუხსნელი იქნებოდა ცარიზმის კოლონიზატორული პოლიტიკა განაპირა მხარეებში, ხოლო სოციალისტური რევოლუციის შემდეგ კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა სახელმწიფოს მიერ სპეციალურ ღონისძიებათა შემუშავება-განხორციელების აუცილებლობა ეროვნული რესპუბლიკების ფაქტიური უთანასწორობის სალიკვიდაციოდ.

მ. ლომაშვილი სათანადოდ ფაქტობრივ მასალაზე დაყრდნობით ასაბუთებს, რომ ამიერკავკასიაში გაიარა სამრეწველო კაპიტალიზმის სტადია (გამოკლებით აზერბაიჯანის დიდი ნაწილისა, რომელიც ხასიათდებოდა ნახევრადფეოდალური და ნახევრადპარტიკლური ყოფის სერიოზული ნაშთებით), თუმცა საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების წინ თავისი ეკონომიური განვითარებით იგი მნიშვნელოვნად ჩამორჩებოდა ცენტრალურ რუსეთს.

ნაშრომის პირველი თავი ეხება მარქსისტული მოძღვრების შექმნას სოფლის მეურნეობის სოციალისტური გარდაქმნის შესახებ, ე. ი. ლენინის მიერ ერთ ქვეყანაში სოფლის მეურნეობის სოციალისტური გარდაქმნის აუცილებლობის მეცნიერულ დასაბუთებას და მისი განხორციელების კონკრეტული ფორმებისა და მეთოდების შემუშავებას.

მეორე თავი მიძღვნილია ამიერკავკასიის სოფლის მეურნეობის სოციალისტური გარდაქმნის სოციალ-ეკონომიური წინამძღვრების სადავო და ვადაუტურელი საკითხების განხილვისადმი. საკითხთა ასეთ რიგს განეკუთვნება კულაკობის შეზღუდვის პოლიტიკის დაწყება, რომელსაც ავტორი მართებულად უკავშირებს საბჭოთა ხელისუფლების დეკრეტს მიწის შესახებ, წინააღმდეგ ისტორიოგრაფიაში არსებული ტრადიციისა, რომელიც კულაკობის შეზღუდვის დაწყებას ითვლის რკ(ბ) VIII ყრილობიდან, რამდენადაც იგი ამ ყრილობაზე მიღებულ პარტიის პროგრამაში აისახა; ავტორს მიაჩნია, რომ ამიერკავკასიის ახალ ეკონომიურ პოლიტიკაზე გადასვლის თარიღი, მიუხედავად იმისა, რომ იგი ფართოდ არის შესწავლილი კვლავ იწვევს ზოგჯერ დავას. სომხურ და აზერბაიჯანულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულ მოსაზრებათა კრიტიკულად განხილვის საფუძველზე ჟ. ლომაშვილი მიუთითებს ნების სასურსათო გადასახადზე დაყვანის უმართებულობაზე, რადგან იგი არ წარმოადგენდა ამ პოლიტიკის ერთადერთ ღონისძიებას. მსჯელობის საგნად ხდის ავტორი ქართულ ისტორიოგრაფიაში არსებულ თვალსაზრისს სასურსათო გადასახადის ნატურით გადახდებიანების შემოდების შესახებ, რადგან მასთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული კულაკობის შეზღუდვის პოლიტიკის გატარება. ამის კრიტიკულად განხილვისას ავტორი გამოყოფს ორ საკითხს: 1. 1921 წ. სასურსათო გადასახადის შემოდების მიზანშეწონილობასა და 2. ამ გადასახადის ამოღების ფორმას.

შემდგომი ეტაპი კულაკობის ექსპლუატატორული ტენდენციების შეზღუდვისა დაკავშირებული იყო აგრარული რეფორმის განხორციელებასთან. ამ საკითხზე მსჯელობისას ავტორი ამახვილებს ყურადღებას მიწათსარგებლობის ტრადიციული მუშაობლობისა თუ ისტორიულად ნაირგვარი აგრარული ურთიერთობით განპირობებული აგრარული რეფორმის განხორციელების ამიერკავკასიურ და ადგილობრივ სიძნელეებზე, მსჯელობს რეფორმის გატარების პერიოდებზე, საკითხის დასმის წესით ეხება აგრარული რეფორმის დასრულების თარიღს, რომლის თაობაზე აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს. ავტორი თვლის, რომ აგრარუ-

ლი რეფორმა ამიერკავკასიაში, რომელიც აღდგენითი პერიოდის დასასრულისათვის განხორციელდა ძირითადად მემამულური მიწების კონფისკაციის სახით, გრძელდებოდა 30-იან წლებამდე.

ნაშრომის ამავე თავში განხილულია მშრომელი გლეხობისა და კოოპერატიული მოძრაობისადმი დახმარების ორგანიზაციის, პირველ რიგში სასოფლო-სამეურნეო კრედიტის როლის, სოფლის მეურნეობის ტექნიკური შეიარაღების, აგრონომიული დახმარების, კონტრაქტაციისა და სასოფლო-სამეურნეო კოოპერაციის განვითარების საკითხები, რომელთა შესახებ ავტორისეული მსჯელობა თვალხილულს ხდის წინაპირობების მომზადებას სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციაზე გადასვლისათვის ამიერკავკასიაში. ამიტომ დამაჩერებლად და დასაბუთებულად მიგვაჩნია ბურჟუაზიულ ფალსიფიკატორთა ავტორისეული კრიტიკა იმის შესახებ, რომ თითქმის 20-იანი წლების ბოლოს კოლექტივიზაციაზე გადასვლა მოხდა უეცრად მოსაზრებელი მუშაობის გარეშე და რომელიც ეპქვეშე აყენებს კომუნისტური პარტიის მიერ სოფლის კაპიტალისტურ ელემენტებზე გადაწყვეტი შეტევის მომენტის არჩევანის სისწორეს. სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის კურსი ამიერკავკასიაში შეესატყვისებოდა ინდუსტრიალიზაციის თავისებურებებს. ჩენნი აზრით, ავტორი მართებულად აღნიშნავს, რომ კოლექტივიზაციის კურსი არ უნდა ავრიოთ მასობრივი, მით უფრო მთლიან კოლექტივიზაციაზე გადასვლაში. სსრ კავშირის თვით მარცვლელის ყველაზე მოწინავე რაიონებშიც კი არ ემთხვევა ეს ორი მოვლენა ერთმანეთს, იქაც კი საჭირო გახდა თითქმის ორწლიანი მოსაზრებელი მუშაობის ჩატარება. ამიერკავკასიაში კი კოლექტივიზაციისა და კულაკობის როგორც კლასის ლიკვიდაციისათვის ობიექტური და სუბიექტური პირობების მომზადების პროცესი უფრო ნელა მჭიდროდ მხარის პოლიტიკური, სოციალ-ეკონომიური და კულტურული განვითარების ზოგიერთ თავისებურებათა გამო.

მიმდევრო ქვეთავში გაშუქებულია კულაკობის შეზღუდვის გაძლიერების უზრუნველსაყოფად საბჭოთა სახელმწიფოს საგადასახადო პოლიტიკა, რომელსაც არაფერი ჰქონდა საერთო ტროცკისტთა პოზიციებთან, რომელნიც თხოლობდნენ გლეხობის გადასახადის გაზრდას თითქოსდა ინდუსტრიალიზაციის ინტერესებისათვის, არც მემარჯვენე კაპიტულანტთა ცდებთან — მიეღწიათ დათმობებისთვის კულაკობის სასარგებლოდ. ცალკე მსჯელობს ავტორი 20-იანი წლების ბოლოს სოფლად კლასობრივი ბრძოლის გამოწვევის შესახებ, რომ

დესაც წინააღმდეგობის მთავარ არენად მიანიჭეს პურის დამზადება იქცა. მიუხედავად იმისა, რომ ხსენებულ საკითხს სოფლის მეურნეობის პრობლემატიკაზე მომუშავე ყველა მკვლევარი მეტნაკლებად ეხება, ავტორის აზრით, მიანიჭეს პასუხგაუცემელი რჩება რიგი საკითხებისა. ამიერკავკასიის ისტორიოგრაფია ჯერაც არ გასცილებია ამ კონკრეტული საკითხის შესწავლაში სსრ კავშირის მასშტაბით არსებულ განმაზოგადებელ ნაშრომებში მოცემულ დებულებათა მექანიკურ გადმოდება-მისადაგებას. ავტორის მიერ კომპლექსური ფაქტობრივი მასალა უჩვენებს ამიერკავკასიაში პურის დამზადების გატარების რამდენადმე განსხვავებულ ხასიათს, ხსნის ადგილობრივი პარტიული ორგანიზაციების მიერ გატარებულ საგანგებო დონისძიებათა აუცილებლობას პურის ცენტრალიზებული დამზადების კამპანიაში.

ნაშრომის მეორე თავის დასასრულს ნაჩვენებია მემარჯვენე გადახრის თავისებურებანი ამიერკავკასიაში, რომელიც უშუალო კავშირში იყო ნაციონალ-სოციალური და მისი დაძლევისათვის ბრძოლა. ტროცკიზმისა და მემარჯვენე ოპორტუნიზმის იდეურ-ორგანიზაციული განადგურების დასრულებას ავტორი უკავშირებს 1929 წლის მეორე ნახევარში ჩატარებულ პარტიის რიგების გენერალურ შემაჯახებას.

ნაშრომის ერთ-ერთ ძირითად ნაწილს წარმოადგენს მესამე თავი, რომელშიც განხილულია ძვრები საკომუნისტრო მოძრაობაში და კულაკობის როგორც კლასის ლიკვიდაციის დაწყების საკითხი ამიერკავკასიაში. ეს საკითხი სრულიად ახლებურად არის ავტორის მიერ დასმულ-გამოკვლეული. ფ. ლომაშვილი არღვევს ჩვენს ისტორიოგრაფიაში 50—60 წლებიდან გაბატონებულ კონცეპციას, რომელიც სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის საქმეში დაშვებულ შეცდომა-დამახინჯებებს მიაწერს ცენტრალურ ხელისუფლებას. მისი აზრით ბრაღი შეცდომებისა და დამახინჯებების — საკომუნისტრო მშენებლობის დეკრეტების მავნე პრაქტიკაში პირველ რიგში, მიუძღოდნენ ამიერკავკასიის ადგილობრივი პარტიულ ორგანიზაციებსა და ცალკეულ ხელმძღვანელ მუშაკებს.

ავტორი ურადლებას ამახილებს იმ ფაქტისადმი, რომ 20-იანი წლების მეორე ნახევრიდან გამოკვეთილი სახე მიიღეს ამიერკავკასიის სფსრ ხელმძღვანელობაში მემარჯვენე ცენტრალისტურმა და ადგილობრივმა ნაციონალისტურმა ტენდენციებმა, რომელმაც განსაკუთრებით მკაფიოდ იჩინა თავი ამიერკავკასიის სახალხო მეურნეობის განვითარების პირველი ხუთწლიანი გეგმის შემუშავების პროცესში.

ავტორი საგანგებოდ ჩერდება ამიერკავკასიის სასწრაფო კომიტეტის 1929 წლის ნოემბრის პლენუმის გადაწყვეტილებებზე, რომელთა მეცნიერულ ანალიზს დიდი მნიშვნელობა ენიჭება საკომუნისტრო მშენებლობაში დაშვებული შეცდომებისა და გადახრების სრულყოფილი ახსნისათვის. დამოწმებული ფაქტობრივი მასალის ანალიზი მიუთითებს ავტორის დასკვნის ლოგიკურობაზე იმ ფაქტის შესახებ, რომ 1929 წლის დეკემბერში და 1930 წლის იანვრის პირველ რიცხვებში სკკ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის 1930 წლის 5 იანვრის დადგენილებამდე ამიერკავკასიის სფსრ აღებულ იქნა მთლიანი კოლექტივიზაციისა და კულაკობის როგორც კლასის ლიკვიდაციაზე გადასვლის კურსი. ამით ავტორმა გადამწყვეტი კორექტივი შეიტანა ჩვენს ისტორიულ და ეკონომიკურ ლიტერატურაში გამოთქმულ შეხედულებებში, რომლის მიხედვით მასობრივი საკომუნისტრო მოძრაობა საქართველოში გაიშალა სსრ კავშირის მარცვლელის ძირითადი რაიონების კვალდაკვალ 1929 წლის მეორე ნახევარში.

სომხური ისტორიოგრაფია (ე. ნერკარარიანი) მასობრივი საკომუნისტრო მოძრაობის დაწყებას აკუთვნებს 1929 წლის დასასრულს და 1930 წლის დასაწყისს, განსხვავებულ პოზიციაზე დგას აზერბაიჯანული ისტორიოგრაფია (პ. მისესოვი, ტ. ქოჩარლი), რომელიც თვლის, რომ მასობრივი საკომუნისტრო მოძრაობა გაიშალა აზერბაიჯანში 1931 წლის II ნახევარში. საგულისხმოა, რომ ეს მოსაზრება ვაზიარებულ იქნა მთელი ამიერკავკასიის მასშტაბით საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ოთხტომეულის სათანადო განყოფილებაში.

უტრადსაღებია ფ. ლომაშვილის შენიშვნა იმის შესახებ, რომ მკვლევართა უმრავლესობა არ აყენებს რაიმე არგუმენტს მასობრივი კოლექტივიზაციის დაწყების სწორი დათარიღებისათვის, არამედ მექანიკურად გადმოაქვს და იმეორებს სსრ კავშირის მარცვლელის ცალკეული რაიონების შესახებ არსებულ დებულებებს, მიუთითებს მხოლოდ და მხოლოდ ამიერკავკასიაში 1929 წლის ბოლოს და 1930 წლის დასაწყისში საკომუნისტრო მოძრაობაში აკმაყოფილის ფაქტზე. სარგებელი ნაშრომის ავტორის აზრით, საკომუნისტრო მოძრაობის ხასიათისა და მასშტაბის შეფასების გადამწყვეტ მახვენებლად უნდა ჩაითვალოს: 1. გლეხურ მეურნეობათა მთლიან მასაში კოლექტივიზირებულ მეურნეობათა პრინციპი (1929 წლის ბოლოს და 1930 წლის დასაწყისში ამიერკავკასიაში კომუნისტრობებში გაერთიანებული იყო გლეხურ მეურნეობათა 5—6%-ზე ნაკლები), 2. ძირითად საწარმოო საშუალებათა გან-

ზოგადება და 3. საშუალო გლეხობის მონაწილეობის ხარისხი.

სსრ კავშირის და ამიერკავკასიის სფსრ საკოლმეურნეო მოძრაობის შედარებითი ანალიზისას ავტორი ითვალისწინებს იმ გარემოებებსაც, რომ სსრ კავშირის მარცვლეულის მთავარ რაიონებში უკვე 1930 წლის დასაწყისამდე კოლექტივიზირებული იყო გლეხურ მეურნეობათა 50%, ამასთან კოლმეურნეთა მნიშვნელოვანი განთავსების მიუხედავად, მაინც იქნა შენარჩუნებული მიღწეული წარმატება. ამიერკავკასიაში კი დაშვებული შემარცხენე ხასიათის შეცდომებისა და დამახინჯებათა გასწორების შედეგად საკოლმეურნეო მოძრაობა თითქმის საწყისის მდგომარეობამდე იქნა დაყვანილი.

ნაშრომის მომდევნო ნაწილში ამიერკავკასიაში კულაკობის როგორც კლასის ლიკვიდაციის პირველ პრაქტიკულ ღონისძიებათა განხილვას წამდვარებული აქვს საკითხის ისტორიოგრაფია, რომელსაც არ გააჩნია ერთიანი აზრი ამ პროცესის დაწყების შესახებ. ისიც ცხადი ხდება, რომ ყველა მკვლევარი კულაკობის როგორც კლასის ლიკვიდაციის ხელაღებით უშუალოდ და განუყრელად უკავშირებს მთლიან კოლექტივიზაციაზე გადასვლას, რომელსაც არ იზარებს სარეცენზიო ნაშრომის ავტორი. იგი გვთავაზობს ფრიად საინტერესო თეზისს — ამიერკავკასიაში მთლიან კოლექტივიზაციაზე გადასვლა არ ემთხვევა კულაკობის როგორც კლასის ლიკვიდაციის კურსს. წიგნი დახასიათებულია კულაკობისადმი დამოკიდებულების ახალი პოლიტიკის პრინციპებით, რომელიც თეორიულად პირველად დასაბუთებულ იქნა ი. ბ. სტალინის გამოსვლაში აგრარციკს-მარქსისტთა კონფერენციაზე 1929 წლის 27 დეკემბერს.

მართალია, პირველი ღონისძიებანი ამიერკავკასიის რესპუბლიკებში კულაკობის როგორც კლასის ლიკვიდაციისა მიმართული იყო მთლიანი კოლექტივიზაციის ბაზაზე კულაკობის ძალდატანებითი ექსპროპრიაციისაკენ, მაგრამ როგორც ავტორმა უჩვენა ამიერკავკასიის რსფსრ ხელმძღვანელობამ კულაკობის ლიკვიდაცია პრაქტიკულად დაიწყო ს.კ. კ(ბ) კ 1930 წლის 30 იანვრისა და სსრ კავშირის ცაკის 1 თებერვლის დადგენილებამდე, მთლიანი კოლექტივიზაციის მოუმზადებლობის პირობებში. ავტორის აზრით, ამაში მდგომარეობდა მათი შეცდომა.

საგანგებო ქვეთავს უძღვნის ავტორი კულაკურ-ბანდიტურ გამოსვლათა ლიკვიდაციისათვის ბრძოლას, რომელიც ორი ეტაპის სახით არის წარმოდგენილი. საინტერესოა პოლიტიკური ბანდიტიზმის დახასიათებაც, რომელიც

30-იანი წლების დასაწყისში არ იყო მთლიანად ლიკვიდირებული აზერბაიჯანში, განსხვავებით სომხეთისა და საქართველოსი, სადაც იგი 20-იანი წლების ბოლოს უკვე ძირითადად აღიკვეთა.

ამიერკავკასიის საკოლმეურნეო მშენებლობაში დაშვებული შეცდომებისა და გადახრების გასწორების საკითხზე ბურჟუაზიულ და საბჭოთა ისტორიოგრაფიის თვალსაზრისების განხილვისას ავტორი შენიშნავს, რომ თუ გასაგებია მიზანი ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიისა გააზრდის ეს შეცდომები, მას გაუმართლებლად მიაჩნია, ზოგიერთი საბჭოთა ისტორიკოსის ცლა პიროვნების კულტის კრიტიკის საბაზით წარმოადგინოს ამ შეცდომების დომინირება პარტიულ, საბჭოთა და სამეურნეო ორგანოთა საქმიანობაში. მიუტყევებელია იმ უცილობელი ფაქტის აღდგარებლობა, რომ ამ ორგანიზაციების მიღეაწიებაში თვით შეცდომებისა და დამახინჯებათა ფართოდ გავრცელების პერიოდებშიც კი განმსაზღვრელი იყო სოფლის სოციალისტური გარდაქმნის დარჯში მოპოვებული დადებითი შედეგები. ავტორი ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ არასწორი მიდგომა ამ საკითხისადმი საბჭოთა ისტორიოგრაფიის განვლილი ეტაპია, მაგრამ მათ განხილვას იგი საპიროდ მიიჩნევს გავრცეულ მოსაზრებათა გამო, კერძოდ, იგი შენიშნავს ტენდენციას ამიერკავკასიის სამხარეო კომიტეტის ხელმძღვანელობაში — ამ შეცდომების ყოველმხრივი დაკნინების და მეორე მხრივ, ქვემდგომი ორგანოებისადმი მათი გადაბრალუებისას.

ნაშრომში მოხმობილია დიდალი დოკუმენტური მასალა ამ შეცდომა-დამახინჯებათა სალიკვიდაციოდ ჩატარებული მუშაობის დახასიათებად, განსაკუთრებით ჩერდება ავტორი ამიერკავკასიის კომუნისტური ორგანიზაციების VI ყრილობის გადაწყვეტილებაზე, რომელმაც მისცა სწორი პოლიტიკური შეფასება დაშვებულ შეცდომებსა და დამახინჯებებს და წარმართა მთელი პარტიულ-ორგანიზაციული მუშაობა ქვეშაბრტად ნებაყოფლობითი საკოლმეურნეო მოძრაობის შემდგომი განვითარებისათვის საპირო პირობების შექმნის უზრუნველსაყოფად. აქვე ერთ მომენტსაც გვინდა გავუსვლით ხაზი. წინააღმდეგ ჩვენს ისტორიოგრაფიაში მიღებული თვალსაზრისისა, რომ ამ შეცდომა-დამახინჯებათა გამოსწორების ინიციატივა ეკუთვნოდა ამიერკავკასიის სამხარეო კომიტეტს, რაც, ავტორის აზრით, იმ კონცეპციის ანარეკლია, რომლის თანახმად ყველა შეცდომა საკოლმეურნეო მშენებლობაში მოდიოდა ზემოდან, ფ. ლომაშვილმა სათანადო ფაქტებზე დაყრდნობით გვიჩვენა, რომ მათი

გამოსწორების თაოსნობა ეკუთვნოდა საკ. კპ(ბ) ცენტრალურ კომიტეტს.

ფ. ლომაშვილის წიგნის ასევე მთავარ ნაწილს წარმოადგენს მეოთხე ანუ დამამთავრებელი თავი, რომელიც აშუქებს მთლიანი კოლექტივიზაციისა და კულაკობის როგორც კლასის ლიკვიდაციის დასრულებას. მდიდარი ფაქტობრივი მასალის მოშველიებით იგი ასაბუთებს ნაშრომის წინა ნაწილში მოცემულ დებულებას იმის თაობაზე, რომ ამიერკავკასიაში მთლიანი კოლექტივიზაციის დასაწყისი ვანეკუთენება 1931 წ. რადგან ამ დროისათვის ხდება საშუალო გლეხობის გადამწყვეტი და საბოლოო შემობრუნება კოლმეურნეობისაკენ, რაც უმაღლეს აისახა საკოლმეურნეო ეკონომიკაშიც. ამიერიდან, აღნიშნულია წიგნში, საერთო ფართობის განსაზოგადება ფეხდაფეხ მიპყვებოდა გლეხურ მეურნეობათა განსაზოგადების პროცესს. ავტორი ყურადღებას მიაქცევს იმ გარემოებას, რომ დიდ შეცდომას სჩადიან ის მკვლევარნი, რომელნიც ეყრდნობიან კოლექტივიზაციის მაღალ პროცენტს საქართველოს ზოგიერთ რაიონში 1930 წლის ბოლოს და ამ ნიშნით მიიჩნევენ მათ მთლიანი კოლექტივიზაციის რაიონებად. სინამდვილეში დაშვებული შეცდომების ლიკვიდაციის შემდეგ ისინი აღარ წარმოადგენდნენ ასეთ რაიონებს.

ყურადღებას იმსახურებს მთლიანი კოლექტივიზაციის გატარების ფორმების საკითხის ავტორისეული ახსნა. იგი უარყოფს კოლექტივიზაციის მთლიანად ძალდატანების გზით გატარების ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიის „თეორიას“ და ამასთან წინააღმდეგია ზოგიერთი საბჭოთა ისტორიკოსის იმ ცდისაც, რომ ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიასთან ბრძოლაში ზეალადებით უარყოს ყოველგვარი ძალდატანება. მათგან განსხვავებით წინამდებარე ნაშრომის ავტორი სრულიადაც არ ცდილობს უარყოს 20-იანი წლების ბოლოს და 30-იანი წლების დასაწყისში ამიერკავკასიის საბჭოთა რესპუბლიკებში კულაკობის (და საშუალო გლეხობის მიმართაც კი) წინააღმდეგ ბრძოლაში ძალდატანების გამოყენების ფაქტს, არამედ უჩვენებს, ჩვენი აზრით, საესეებით მართებულად, კულაკობის თანმიმდევრულად გატარებულ ძალდატანებითი ექსპროპრიაციის კლასობრივ არსს.

ნაშრომში კრიტიკულადაა განხილული საქართველოში საკოლმეურნეო მშენებლობისადმი მიძღვნილი ნაშრომები, რომელთაგან ზოგიერთი წინააღმდეგობრივ, უფრო მეტიც რამდენიმე ურთიერთგამომრიცხველ დებულებაზეც კია აგებული. ავტორი ასაბუთებს, რომ სსრ კავშირის მარცხელულის მთავარი რაიონებისაგან განსხვავებით ადგილობრივ სოციალ-

ეკონომიურ თავისებურებათა გამო ამიერკავკასიაში სოფლის მეურნეობის სოციალისტური გარდაქმნის პროცესი შედარებით ნელა მიმდინარეობდა და დასრულდა მეორე ხტუწლედში. ხოლო შემდეგ ასაბუთებს იმასაც, რომ სსრ კავშირის მთელი რიგი რეგიონებისაგან განსხვავებით, სადაც კულაკობა ლიკვიდირებულ იქნა სწრაფად, ძალდატანებითი ექსპროპრიაციით, ამიერკავკასიის ყველა საბჭოთა რესპუბლიკაში მისი ლიკვიდაცია განხორციელდა თანდათანობით, ეკონომიური შეზღუდვა-გამოდენის გზით. ფ. ლომაშვილი ადრე თვლიდა, რომ კულაკობის მიმართ ახალ ტაქტიკაზე გადასვლა — ამიერკავკასიაში მოხდა 1932 წ. ხოლო 1931 წ. კულაკობის ლიკვიდაცია ხორციელდებოდა ამა თუ იმ რაიონში მთლიანი კოლექტივიზაციის გაშლისა და დასრულებისდაკვალად. მაგრამ პრობლემაზე შემდგომი მუშაობის შედეგად ავტორმა დააზუსტა ეს მოსაზრება. კერძოდ, მას მიაჩნია, რომ უკვე 1931 წლის მეორე ნახევარში ამიერკავკასიის სფსრ მთლიანად და ცალკეულ რესპუბლიკაში ხდება შემობრუნება კულაკობის მიმართ ახალი ტაქტიკისაკენ, რომელმაც დაუშვა კულაკობის თანდათანობითი ლიკვიდაციის განხორციელების შესაძლებლობა მთლიან კოლექტივიზაციაზე გადასვლამდე, 20-იანი წლებისაგან განსხვავებით, როდესაც შეზღუდვის გზით შეიძლებოდა მხოლოდ ცალკეულ კულაკურ მეურნეობათა ლიკვიდაცია, ახალ პირობებში, როდესაც სსრ კავშირის წამყვან სასოფლო-სამეურნეო რაიონებში მთლიანი კოლექტივიზაცია და კულაკობის როგორც კლასის ლიკვიდაცია დასრულდებულ იყო, ხოლო ამიერკავკასიის საკოლმეურნეო მშენებლობაში მოპოვებულ იქნა უმნიშვნელო-კანკინი მიღწევები, შეზღუდვის გზითაც შეიძლებოდა მოკლე დროში კულაკობის ეკონომიური ძლიერების სრული ლიკვიდაცია. ამის შემდეგ, მთლიანი კოლექტივიზაციის ამოცანა მდგომარეობდა კულაკობის როგორც კლასის ლიკვიდაციის პროცესის დასრულებაში.

ამ პრობლემის ძირეულ საკითხთა სრულყოფილი მეცნიერული ანალიზისათვის ავტორი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს ამიერკავკასიაში კულაკობის ხედვითი წილის განსაზღვრის საკითხს, რომელიც აქამდე სპეციალურად შესწავლილი არ ყოფილა, ხოლო საკოლმეურნეო მშენებლობისადმი მიძღვნილ ნაშრომებში კრიტიკული ანალიზის გარეშეა დამოწმებული 5—6%, გარდა რ. კოქლაშაშვილისა, რომლის გამოთვლით საქართველოში კულაკობის ხედვითი წილი უდრიდა 2,8%-ს. ჩვენი აზრით, სწორადაა მიგნებული ფ. ლომაშვილის მიერ გლეხურ მეურნეობათა ინდივიდუალური და ბევრის მასალაზე დაყრდნობით კულაკობის

როგორც კლასის ხედვრითი წილის განსაზღვრის პრინციპი, ამასთან იმის მითითებითაც, რომ ხსენებულ პრინციპს სხვადასხვაგვარი მნიშვნელობა ჰქონდა 1928—29 და 1930—31 წწ., რომ კულაკობის დაბეგვრა საწყის ეტაპზე ვერ ასცდა ზოგერთ ხარვეხსა და ნაკლს.

ნაშრომში ღიღი ადგილი აქვს დათმობილი ისტორიოგრაფიაში არსებულ თვალსაზრისთა განხილვას კულაკურ მეურნეობათა ხასიათის განსაზღვრის კრიტერიუმის თაობაზე. ავტორი მითითებებს კულაკური მეურნეობისათვის დამახასიათებელ 4 მთავარ ნიშანზე — პირველ და უმთავრეს ნიშნად მას, ჩვენი აზრით, სწორად მიაჩნია სასოფლო-სამეურნეო მუშათა სისტემატური დაქირავება განსაზღვრული ნორმის ზევით. მეორე ნიშნად რთულ სასოფლო-სამეურნეო მანქანისა ან მექანიკური მამოძრავებლის ქონება, მათი გაქირავება და მფობზე ნიშნად მიწის იჯარა, სამრეწველო მიზნით ბაღისა ან ვენახის იჯარო გაცემა, ასევე სხვა არაშრომითი შემოსავლის არსებობა.

განხილულია 1932—1935 წლების საგადასახადო დაბეგვრის ღონისძიებანი, რომელმაც განაპირობა ამიერკავკასიის სფსრ კულაკობის ეკონომიური ძლიერების თითქმის სრული ლიკვიდაცია, ხოლო ბოლოს გამოქვეყნულია მთლიანი კოლექტივიზაციის დასრულებისა და კულაკობის როგორც კლასის აღორძინების შესაძლებლობის საბოლოო ლიკვიდაციის საკითხი. ავტორს კარგად აქვს შენიშნული ამიერკავკასიაში ამ პროცესების დასრულებისა და საკოლმეურნეო წყობილების გამარჯვების თავისებურება.

როგორც სარეცენზიო ნაშრომში განხილულ საკითხთა მოკლე აღნუსხვა-დახასიათების მიხედვითაც არის მინიშნებული, ამიერკავკასიის სოფლის მეურნეობის სოციალისტური გარდაქმნის ყველა ძირეული პრობლემის კვლევა ავტორის მიერ გამოვლინებულ და მეცნიერული განხილვის სფეროში პირველად შემოტანილ მდიდარ დოკუმენტურ, მათ შორის კრიტიკულად შეჩერებულ სტატისტიკურ მასალებს ემყარება. ასეთმა წყაროთმცოდნეობითმა ბაზამ მას შესაძლებლობა მისცა ეთქვა ახალი სიტყვა საბჭოთა ისტორიულ მეცნიერებაში ამიერკავკასიის სფსრ მთლიან კოლექტივიზაციაზე გადასვლისა და კულაკობის როგორც კლასის ლიკვიდაციის განხორციელების პერიოდის პრობლემებზე და მასთან დაკავშირებულ მთელ რიგ საკითხებზე. ავტორისეული დასკვნები ემყარება არა ფრაგმენტულ ემპირიულ ფაქტებს. არამედ რთული ისტორიული პროცესების ღრმა მეცნიერულ გააზრებას, რის გამოც მათ გამაზოგადებელი ხასიათი აქვთ.

კარგად დაწერილი ამ გამოკვლევის გარშემო რამდენიმე შენიშვნა და სურვილიც გაგვაჩნია.

ნაშრომის პირველი თავი, განსაკუთრებით მისი პირველი ქვეთავი, რომელიც სოციალისტური მიწათმოქმედების შესახებ მეცნიერული კომუნისმის წინამორბედთა თეორიებს გადმოსცემს, ზედმეტად მიგვაჩნია. თუ თეორიული თავი მაინცდამაინც საჭირო იყო (იგი, აღბრუნებით, მიზანშეწონილი იქნებოდა უფრო ფართო მასშტაბის რევიონზე დაწერილი ნაშრომისათვის), ჩვენი აზრით, შეიძლებოდა მეორე და მესამე ქვეთავის გაერთიანება, რომელშიც გადმოცემული იქნებოდა სოფლის მეურნეობის სოციალისტური გარდაქმნის მარქსისტულ-ლენინური მეთოდოლოგიის ძირითადი პრინციპები.

საკმაოდ ფართოდაა წარმოდგენილი სსრ კავშირის სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის ისტორიის ბურჟუაზიულ ფალსიფიკატორთა კრიტიკა, მაგრამ დასაანანია, რომ ტექსტში არ არიან დასახელებულნი ეს ისტორიკოსები.

ნაშრომის 132-ე გვერდზე ნათქვამია, რომ რევოლუციის შემდეგ აგარული რევორმის და სხვა ღონისძიებათა შედეგად შეჩერებულ იქნა სოფლის პროლეტარიზაცია. ეს დებულება დაეას არ იწვევს, თუ ამ კონტექსტში ნაგულისხმევია აგარული რევორმის გავრცელება 30-იან წლებამდე, თორემ სოფლის ერთგვარი პროლეტარიზაციის ფაქტები 20-იანი წლების ბოლომდე შეინიშნება. სსკ კ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის 1927 წლის ოქტომბრის პლენუმის გადაწყვეტილებაში სოფლის მეურნეობაში სოციალისტური და კაპიტალისტური ელემენტების ბრძოლის შესახებ ნათქვამი იყო, რომ ამ დროისათვის ქვე კლდეზე ზღვოდა კულაკთა ჯგუფების ერთგვარი ზრდა საშუალო გლეხობის შეძლებული ნაწილის ხარჯზე და ღარიბ ჯგუფთა შემცირებისას, რომლის ერთი ნაწილი პროლეტარდება (ხაზი ჩვენია. — მ. ნ.), ხოლო მეორე მხრივ, უფრო მნიშვნელოვანი ნაწილი თანდათან გადადის საშუალო გლეხობის ფენაში. ეს თავისებურებანი გარღვეულად გამომდინარეობდნენ სამეურნეო განვითარების წინააღმდეგურობიდან პროლეტარიზატის დიქტატურის იმეამინდელ პირობებში.

უცილობელი ფაქტია რომ 20-იანი წლებს მთელ სიგრძეზე ჰქონდა ადგილი სოფლიდან ე. წ. თავისუფალი მუშახელის — პროლეტარ-

I სკპ... უცილობის, კონფერენციებისა და პლენუმების. გადაწყვეტილებებსა და რეზოლუციებში, ნაწ., II, გვ. 538.

რულ და ნახევრადპროლეტარული ჯგუფების ქალაქად გასვლის ინტენსიურ პროცესს. იგი გაძლიერდა სახალხო მეურნეობის აღდგენის პერიოდის ბოლოს, როდესაც აგრარული რეფორმა მიწის გადანაწილების მხრივ უკვე გატარებული იყო. სოფლის „ზედმეტი“ მუშახელის გასვლის მასშტაბი გაფართოვდა 1929—1930 წლებში მთლიან კოლექტივიზაციაზე გადასვლის სიძნეელებისა და კულაკობის წინააღმდეგ ბრძოლის ვითარებაში სოფლად დაქირავეულთა ქალაქისაკენ ლტოლვის შედეგად. სოფლის ამ ფენების გარესამუშაოებზე გასვლის მასშტაბი საქართველოს, სომხეთსა და აზერბაიჯანში მნიშვნელოვნად განსხვავებული იყო, ნათეს ფართობიან გლეხურ მეურნეობათა ხედვრითი წილის განსხვავებულობის გამო. ამას უკავშირდება სოფლად არსებული სოციალური ურთიერთობის, კერძოდ, კი სოფლის კლასობრივი დიფერენციაციის, სოფლად დაქირავეების მასშტაბის ცელიფების პროცესი, რომელიც, ჩვენი აზრით, უფრო ფართოდ უნდა ყოფილიყო განხილული ნაშრომში. სოფლად დაქირავებული შრომის გამოყენების ხარისხი ხომ კულაკური მეურნეობის ერთ-ერთი განმსაზღვრელი კომპონენტია. ყურადღება მისაქცევია, აგრეთვე, სოფლის მეურნეობაში მუშახელის დაქირავეების ორი „კატეგორიის“ გარჩევა პირველი, ე. წ. წმინდა ტიპის დაქირავეებისა, რომელსაც მისდევდა კულაკური მეურნეობა და მეორე, დაქირავებული შრომით სარგებლობისა სასოფლო-სამეურნეო წარმოების მხოლოდ სეზონურობის გამო, როდესაც იქმნე-

ბოდა მუშახელის საჭიროების კრიტიკული მომენტი. მოჯამაგირეობის ინსტიტუტმა, რომელიც სოფლის პროლეტარიატის ძირითად ბირთვის შეადგენდა და თავისი მდგომარეობის გამო პოლიტიკურად აქტიურ მასას წარმოადგენდა, ამიერკავკასიის 20-იანი წლების სოფელში გარკვეული როლი შეასრულა კულაკობის შეზღუდვისა და შემდეგ, მისი როგორც კლასის ლიკვიდაციის პოლიტიკის განხორციელებაში.

ჩვენი აზრით, ნაშრომში მოკლედ მაინც უნდა ყოფილიყო ნაჩვენები ამიერკავკასიის მუშათა კლასის სოციალური ისტორიის საკითხები, კერძოდ, მუშათა კლასის კონსოლიდაციის, მისი რაოდენობრივი და თვისებრივი შემადგენლობის ცელიფებების ხასიათი, რომელიც მკიდროდ იყო გადანასკვეული სოფლის კლასობრივი დიფერენციაციის და ახალი, სოციალისტური წარმოებითი ურთიერთობის მშენებლობის პროცესთან.

სასურველი იყო წიგნს დართოდა საძიებლები.

ორიოდე შენიშვნას, ცხადია, არ შეუძლია გაელენა მოახდინოს წიგნის საერთოდ მაღალ შეფასებაზე — იგი უთუოდ თვალსაჩინო ადგონს დაიჭერს საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში, როგორც ამიერკავკასიაში საკოლმეურნეო მშენებლობის პრობლემაზე კვალიფიციურად დაწერილი ფუნდამენტური გამოკვლევა.

მ ა ყ ვ ა ლ ა   ნ ა თ მ ა ლ ა ძ მ

ლ. ბედუქიძე, ხალხური ავეჯი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში

თბილისი, 1978.

უკანასკნელ ხანებში ეთნოგრაფიაში შეინიშნება ხის დამუშავების დარგობრივად შესწავლის ცხოველი დაინტერესება. ამ ტენდენციის გამოხატულებაა ლ. ბედუქიძის დისერტაცია „ხალხური ავეჯი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში“, რომლის ნაწილი ცალკე მონოგრაფიად გამოქვეყნდა 1973 წელს ქ. თბილისში.

ლ. ბედუქიძის და სხვა ეთნოგრაფთა დაინტერესება ხალხური ავეჯის შესწავლისა და ხის დამუშავების ცალკეული საკითხებისადმი სავსებით გასაგებია, რადგან საყოფაცხოვრებო კულტურის ძეგლების ხმარებიდან გადავარდნით მივიწყებას ეძლევა ხალხური ტექნიკური ცოდნის საყურადღებო მონაპოვარი, რომელთა შესწავლას კულტურის ისტორიისათვის უპირატესად დიდი მნიშვნელობა აქვს.

ჩვენამდე მოღწეული მრავალრიცხოვანი წერილობითი წყაროები და ნივთიერი კულტურის ძეგლები ავეჯის შესწავლისა და გაშუქების შესაძლებლობებს იძლევიან. ამ საკითხების შესახებ დღეისათვის უკვე რამდენიმე გამოქვეყნებული ნაშრომიც არსებობს¹. ნაშრომ-

¹ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, სვანური „საკურცხილ“, საქართველოს მუზეუმის „მოამბე“, ტ. II, ტფილისი, 1925; ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ე ი ლ ი, მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, ნაკვეთი II, საფენულ-საგებელი, ავეჯი და ქურტყელი, თბილისი, 1965; ე. ა რ თ ი ლ ა ყ ვ ა, XVI—XVIII სს. ქართული მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, თბილისი, 1965.

თა სიას კიდევ ერთი ახალი შინაარსიანი მონოგრაფია შეემატა.

სარეწმუნო ნაშრომი ძირითადად შუქს ჰფენს აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში შემონახულ ხის ავეჯს და მასთან დაკავშირებულ ეთნოგრაფიულად შეუსწავლელ საკითხებს. იგი პირველი თანმიმდევრული და საფუძვლიანი გამოკვლევაა, რომელშიც აღნუსხულია ტადრესად საყურადღებო ცნობები, გრცლადაა განხილული, დასმული და გადაპრილი მრავალი საინტერესო საკითხი და წარმოჩენილია ქართული ტომების ისტორიულადვე ცნობილი დამსახურება „ხის მუშაკობაში“.

მონოგრაფია შედგება ავტორის ხანგრძლივი კვლევა-ძიებისა; ის გამოირჩევა ველზე შეკრებილი მასალის სიახლით და არქეოლოგიური მონაცემების ფართო გამოყენებით. ავტორი ეყრდნობა მუზეუმის ფონდებში დატულ ხალხური ავეჯის ნიმუშებს, აგრეთვე, შინამრეწველობის მასალებს იშველიებს ფოლკლორული ხასიათის ცნობებს.

ლ. ბედუქიძის მონოგრაფია შედგება შესავლისა (გვ. 3—11) და ოთხი თავისაგან: I სავეჯე ხის შერჩევა-შეგულებისა და პირველადი დამუშავების ხალხური წესები (გვ. 11—32), II ავეჯის სახეობანი (გვ. 32—84), III ავეჯის ორნამენტი (გვ. 84—105), IV ავეჯის განლაგება ინტერიერში და მასთან დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენები (გვ. 105—130). მონოგრაფიას ახლავს რეზიუმე რუსულ ენაზე (გვ. 131—147), ტაბულები და ტაბულების აღწერილობა.

ლ. ბედუქიძის ნაშრომის ზოგადი შეფასებისათვის აუცილებელია წინასწარ გავითვალისწინოთ რამდენიმე თავისებურება. ერთ-ერთი ასეთი თავისებურებაა ის, რომ ავეჯის შესახებ მასალის მოპოვება რთულია და იგი სპეციფიკურ სიძნელეებთანაა დაკავშირებული, უმთავრესი სიძნელე კი იმაში მდგომარეობს, რომ მკვლევარს უხდება ისეთ ობიექტებზე დაკვირვება, რომლის წინაპარი სახეების სრულყოფილი ფიქსაციაა კირს. მხედველობაში უნდა მივიღოთ ისიც, რომ ავეჯი ემსახურება ხალხის ყოფის სხვადასხვა მხარეს, რომელთა საფუძვლიანი ცოდნა რთული, მაგრამ აუცილებელი პირობაა ავეჯის ისტორიის მეცნიერული კვლევისათვის.

მონოგრაფიის შესავალ ნაწილში ავტორი გვაცნობს საკვლევი საკითხის შესწავლის მდგომარეობას, განიხილავს მთის (ხევის, მთიულეთ-გუდამაყრის, ხევსურეთის, ფშავის, თუშეთის, ნაწილობრივ სვანეთის) ავეჯის დამზადების ხელოვნებას და მის სამეურნეო თუ სოციალურ ფუნქციას. თუმცა, უნდა ითქვას, რომ ავტორი არ იფარგლება მხოლოდ აღმო-

სავლეთის მითი და ხშირ შემთხვევაში სცილდება მის ჩარჩოს. აქვე ჩამოყალიბებულია ის ძირითადი პრინციპები, რაც საფუძვლად უდევს გამოკვლევას. განსაზღვრულია შრომის მიზანი, ძირითადი ამოცანები და კვლევის მეთოდი.

ლ. ბედუქიძე შესავალში მიმოიხილავს არსებულ სპეციალურ ლიტერატურას და მათ ნათელ დახასიათებას გვაძლევს, რაც ბუნებრივია, საერთოდ დიდ დახმარებას გაუწევს მკვლევართ.

ავტორი იყენებს საკითხთან დაკავშირებულ არქეოლოგიურ მასალას, რომელიც ეთნოგრაფიულ მონაცემებთან ერთად, საქართველოში ავეჯის დამზადების ტრადიციულობის ნათელყოფის საკულისხმო ფაქტორივ საბუთს წარმოადგენს. იგი საგანგებოდ ეხება II—III საუკუნეების ერისთავთა სამარხის სარეცლის ფეხთა ვერცხლის გარსაკრავებში აღმოჩენილი კაკლის ხის მერქნის ნაშთებს და ჩერდება მათი დამუშავების წესზე.

აღსანიშნავია ავტორის კრიტიკული ალღოც, მან საფუძვლიანად გადასინჯა გ. ლეჟიასა და მ. ჯანდიერის მიერ გამოთქმული თეალსაზრისი, რომ საქართველოში ავეჯის კეთებას ტრადიცია არ გააჩნდა. თუმცა ლ. ბედუქიძე იმასაც აღნიშნავს, რომ შემდგომ მ. ჯანდიერმა და გ. ლეჟიამ ეს მოსაზრება რამდენადმე გამოასწორეს. ასევე გაკრიტიკებულია ვ. უფაროვას მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ვარდა სვანეთისა ხის ორნამენტული ავეჯი სხვაგან საქართველოს არც ერთ კუთხეში არ გვხვდება (გვ. 8). იგი ასევე კრიტიკულად უდგება უცხოელი მოგზაურების მასალას და მათ მოსაზრებებს.

მონოგრაფიის ავტორის სასარგებლოდ უნდა ითქვას, რომ მას ავეჯის შესწავლა წარმოდგენილი აქვს როგორც მეტად მასშტაბური პროცესი, რომელშიც არეკლილია ხალხის მრავალდარგობრივი ემპირიული ცოდნა, პირველ რიგში, მცენარეული სამყაროს ცოდნა და ხის მასალის შერჩევა-დამუშავების ძველთაძველი ტრადიცია.

ნაშრომის პირველ თავში სამასალე ხის ჯიშების შერჩევა-შეგულების და ხის თითოეული ნაწილის დახასიათების დროს მოტანილი მასალის შესაბამისი ცნობები ხშირად ძველ ავტორებთანაა დადასტურებული. მაგალითად, მერქნის ტორსული და გრძივი ზედაპირის სიმკვარის შესახებ არსებულ ცოდნა-გამოცდილებას ის ბარბაროს კომენტარებში ნახულობს (გვ. 16).

შესწავლილ საკითხთან დაკავშირებით ავტორის მოპოვებული აქვს ტერმინოლოგიური ხასიათის საინტერესო მასალა, როგორცია:

„ტყის კაცები“, „ხე-ტყის ოსტატები“, „ხის მუშაკები“, „ღურგლის მორჩილი“ და სხვ. (გვ. 25). „ტყის კაცები“ საქართველოს ბარში გავრცელებული ტერმინია, იგი დადასტურებულია კახეთში და იმერეთში.

საგულისხმოა ავტორის მოსაზრება საავეჯე მასალისა და ავეჯის ცხიმით გაყვანილი ხალხურ წესებზე, რომელიც ავეჯის შენახვას უზრუნველყოფს და მისი დაცვის თანამედროვე ხერხების (სანდალოზის ფენით ხის დფარვა და სხვ.) საწყისებს წარმოაჩენს.

ეთნოგრაფიული მასალები ცხადყოფენ იმ ემპირიულ ცოდნას, რომელიც ხალხმა გამოიმუშავა მერქნის დამუშავებისა და მისი დაცვის საქმეში. მერქნის დამუშავების სამი სხვადასხვა სახეობა დასტურდება: „დაპობა“, „ჩაპრა“, „გათლა“ და ამ პროცესების შესასრულებელი სხვადასხვა ზომის ცულის ხმარება.

მონოგრაფიის მეორე თავი გამოკვლევის ძირითადი ნაწილია, სადაც ავტორი პრობლემის აბსტრაქციას კი არ ახდენს, არამედ ცდილობს კონკრეტული მასალით გვიჩვენოს ხალხური ავეჯის სახეობათა (საწოლები, სასხლომები, ტაბლა-სუფრები, კილონები), სრული სურათი. აღწერილია სხვადასხვა ფუნქციის ავეჯის სტრუქტურა და დამზადების წესები, გარკვეულია, რომ სხვადასხვა კუთხის ავეჯი, როგორც კონსტრუქციის, ისე შემკულობის მიხედვით, ერთგვარ თავისებურებას ამჟღავნებს.

აქვე ავტორის მიერ პირველადაა მოცემული ქართული ხალხური დგამის ზოგადი კლასიფიკაცია ფუნქციისა და წარმოშობის მიხედვით, განსაზღვრულია აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ავეჯის ტიპი და ქვეტიპები. იგი კლასიფიკაციის ოთხ ჯგუფს გამოყოფს და ამ ასპექტით ავეჯის შესწავლის საინტერესო საკითხებს ხსნის, ავეჯის განლაგება-გამოყენების ხალხური პრინციპებისა და ხერხების გარკვევით ცნობებისა და მეურნეობის ხასიათს არკვევს და სხვადასხვა ტიპის ავეჯის დამკვიდრების პირობებსაც გამოავლენს.

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ეთნოგრაფიული მასალისა და წერილობითი ძეგლების შედარების საფუძველზე, ნაშრომში გამოთქმულია მოსაზრება აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში დამოწმებული დასაწოლი ავეჯის — მერხი II „მეჭი“-ს და ტერმინ „ცხედრის“ ფუნქციონალური მსგავსების შესახებ (გვ. 39—40).

ლ. ბედუქიძემ გამოავლინა საწოლი ავეჯის ორიგინალური სახეობა კიდაბენი და აღნიშნა, რომ ტერმინი კიდაბენი საწოლი ავეჯისა და სხვადასხვა სანოვანის თუ ნივთების შესანახად განკუთვნილი დგამის ზოგადი სახელწოდებაა.

რადგან კიდაბანი „ვეფხისტყაოსანში“ ტახტრეანის მნიშვნელობითაცაა დადასტურებული, ხოლო სარეველის მნიშვნელობით ტახტი მატრიანე ქართლისაშია მოხსენიებული², სავარაუდებელია, რომ ტახტრეანი იგივე ტახტი — საწოლი, საწოლის მნიშვნელობით მოხსენიებული ნივთია. აქ ეთნოგრაფიული მასალა, როგორც პირველწყარო, იძლევა წერილობითი წყაროების სწორად ახსნის საშუალებას. თუ ეთნოგრაფიული მონაცემებით კიდაბანი საწოლი ავეჯია, ხოლო ტახტრეანი და კიდაბანი ძველ წყაროებში ერთი და იგივე ნივთია, მაშინ ავტორისეული მასალა კიდაბნის საწოლ ავეჯად დადასტურების შესახებ საფუძვლიანი და საყურადღებოა.

გამოკვლევაში საგანგებო ადგილი ეთმობა უცხოელ ავტორებს (გვ. 10), რომელთა თხზულებებში დამოწმებულ ცნობებს ლ. ბედუქიძე ქართულ ეთნოგრაფიულ მასალას ედარებს და საყურადღებო დასკვნებს აკეთებს. ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში არსებული საწოლების ანალოგს იგი ფ. ნოშას მიერ აღწერილ ალბანურ საწოლებთან პოულობს. საყურადღებოა ფ. ნოშას მოსაზრება კერის სკამების კავკასიისათვის დამახასიათებლად აღიარების შესახებ. ფ. ნოშას არც ოსური, ზეცურული და ალბანური სავარძლების მსგავსება გამოპარვია მხედველობიდან. ალბანურ სავარძელს, როგორც ქართულს იგი უფროსისათვის განკუთვნილ საპატიო საჯდომს უწოდებს.

მონოგრაფიაში მოტანილია ტ. ბობილევის საყურადღებო შეხედულება ქართული სამფხა სუფრა-ტაბლების და ჰომეროსის დროინდელი სუფრების მსგავსების შესახებ, რაც ლ. ბედუქიძის აზრით, ეგეოსის (პელასგურ) და კავკასიურ სამყაროს მჭიდრო კავშირზე მეტყველებს (გვ. 73).

ლ. ბედუქიძე ეთნოგრაფიული მასალის საშუალებით ხის ავეჯის დათარიღების დროს ხშირად მიმართავს შედარების მეთოდს. ეთნოგრაფიულ ყოფაში არსებულ ტაბაკებს ფორმით XIII საუკუნის ქართულ მინიატურებზე გამოსახულ სუფრებს უკავშირებს და მათ თარიღიან პარალელს მიიჩნევს.

ამავე რიგისაა (მესამე თავი) ხალხური ავეჯის ორნამენტის ისტორიული ხროვანების განსაზღვრის ცდა. ეთნოგრაფიულ ყოფაში დადასტურებული ქრელას ციენისყურა ორნამენტი ლ. ბედუქიძეს ჟახუნდერის ეკლესიის (სვანეთი) კარების (XI საუკ.) ციენისყურა ორნამენტის თარიღიან პარალელს მიიჩნევს (გვ. 101).

² იე. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, თბილისი, 1965, გვ. 24.

მონოგრაფიაში გამახვილებულია ყურადღება იმ წესზე, რომელიც ავლენს სკამის დირექტორების წყლით დასველების პრაქტიკულ მნიშვნელობას. ეს პროცესი ცხადყოფს, რომ მერქნის გაჯირკება შვერილების ბუდეში ჩასმას აადვილებდა, ხოლო გაშრობისთანავე მერქნის შეკუმშვა ბუდეში შვერილის გამაგრებას უზრუნველყოფდა.

ნაშრომის ამ ნაწილში ბევრ საყურადღებო საკითხს და საინტერესო მოსაზრებას ნახავს საგნის შესწავლით თუ გაცნობით დაინტერესებული პირი, რომლის სრულად ჩამოთვლა, ალბათ, გაჭირდებოდა.

ავტორი ფართო ისტორიული და ლიტერატურული მასალების საფუძველზე ავლენს ორნამენტის თავისებურებებს. მოტანილი აქვს მდიდარი საილუსტრაციო მასალა ორნამენტის შესრულების ტექნიკური პროცესებისა და მათი ვარიაციების წარმოსაჩენად. განხილული აქვს ორნამენტის სემანტიკისა და სიმბოლიკის საკითხები. ასევე საყურადღებო მასალას გვაწვდის ავტორი კომპოზიციის ხალხური კანონების შესახებ.

უხეი მასალით და საუკეთესო თხრობით გადმოცემულია ავეჯის ორნამენტის დეტალების დამზადების ხალხური ხერხები; მოცემულია მათი ახსნა, განხილულია მათი ისტორიული ფესვები. შედარებითი მასალის ანალიზის საფუძველზე ავტორი გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ საქართველოს მთიანეთში დამოწმებული ხის ავეჯი ორნამენტაციის სხვადასხვაობისა და ფორმათა ვარიაციის მიუხედავად ტიპოლოგიურად ერთიანდება და საერთო კავკასიური ავეჯის ტიპს ქმნის. იგი საერთო კულტურული მონაპოვარი უნდა იყოს ასევე ძველი აღმოსავლეთისა და ეგვიპტური სამყაროსათვის³, სადაც უნდა დაისვას აღნიშნულ ორნამენტთა გენეზისის საკითხები. თუმცა ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ წინამდებარე ნაშრომში ძნელი იქნებოდა ამ მნიშვნელოვანი პრობლემის წამოჭრა, ეს საკითხები ცალკე კვლევას მოითხოვენ. რომელსაც, ეფიქრობთ, მალე შესძლებენ ამ საკითხზე მომუშავე ეთნოგრაფები.

მონოგრაფიაში მოტანილია საყურადღებო მასალა ავეჯის მოხატვის ხალხური ხერხების შესახებ და აღნიშნულია, რომ ცხიმისა და ნახშირის, აგრეთვე, ნახშირისა და ქერის ფქვილის ხმარება ანალოგს პოულობს რუმინეთში

გავრცელებული ხის ღებვის ხალხური წესებთან (გვ. 93). ხომ არ დაინახავდით მსგავსებას ლიფანლის მხატვრობაში დადასტურებულ ფქვილის, ან ნაცრის ხსნარით თითო ხატვის არქაულ წესთანაც?

ნაშრომში განხილულია ინტერიერში ავეჯის განლაგებასა და მოხმარებასთან დაკავშირებული საკითხები (მეთხე თაი); რადგან ავეჯი თავის კონსტრუქციით საცხოვრებელი სახლის აღნაგობასთან მეტნაკლებდაა დაკავშირებული, ამიტომ ნაშრომში ინტერიერის განხილვამდე აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის საცხოვრებელთა მოკლე აღწერილობაა მოცემული.

ავტორის გარკვეული აქვს ხალხურ ავეჯთან დაკავშირებული მრავალი საინტერესო ტრადიცია როგორც არის: უფროსის პატივისცემა ოჯახში, ოჯახის წევრთა შორის შრომის განაწილება, სტუმართმოყვარეობა და სხვ. ავეჯის განლაგებასა და მის გამოყენებასთან დაკავშირებული წესები: ადგილების გამიჯვნა (საქალო და საკაცო მხარეები), ზოგიერთი ავეჯის ადგილიდან დაძვრის აკრძალვა და სხვა (გვ. 116—117), რომლებიც ავტორის აზრით, ზოგადი ხასიათისა და ამდენად მხოლოდ საქართველოსათვის დამახასიათებელ მოვლენად არ ჩაითვლება. ეს წეს-ჩვეულებანი საერთო-კავკასიურ ტრადიციათა რიგს განეკუთვნება; საკითხაია, მხოლოდ კავკასიურია ეს ტრადიცია?

ნაშრომში ავტორს გამახვილებული აქვს ყურადღება იმ ცვლილებებზე, რომელიც ხალხურ ავეჯს დროთა განმავლობაში განუცლია და ნაჩვენები აქვს ის პრაქტიკული მნიშვნელობა, რაც სადღეისოდ ხალხურ ავეჯს და ხალხურ ხელოვნებას შეუნარჩუნებია.

მონოგრაფიაში საყურადღებო მასალაა მოტანილი სახორბლე კიბობნის, კარადისა და ერბოს საცაგებთან დაკავშირებულ რწმენა-წარმოდგენებზე.

დასასრულ, ლ. ბედუეიძე სამართლიანად მიუთითებს იმ მნიშვნელობაზე, რომელიც ავეჯის შესწავლას აქვს ეროვნული კოლორიტის დაცვისა და მისი განვითარებისათვის. როგორც ბოლო ხანებში შეინიშნებოდა ქართულმა ხელოვნებამ ამ მხრივ ნაბიჯები გადადგა. ამდენად, ამგვარი მონოგრაფიების გამოცემა, სამუზეუმო თუ ხალხური კოლექციების კატალოგიზაცია კიდევ უფრო შეუწყობს ხელს ნაციონალური ავეჯის ფორმების და ორნამენტების ფართო სარბილზე გამოტანას და მათ ჩვენს ყოფაში დამკვიდრებას. მაგრამ ავეჯის ძველი ფორმები მექანიკურად კი არ უნდა გადმოვიტანოთ, არამედ შემოქმედებითად შევუხამოთ თანამედროვე ცხოვრების პირობებს.

³ ქართული ორნამენტის ზოგიერთი დეტალი წინა აზიის უძველესი ხალხების კულტურაშიც გვხვდება. ე. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, გ რ ი ტ ა ი ა, ქართული ხალხური ორნამენტი, I, ხევისრული, თბილისი, 1939, გვ. 7.

ლ. ბედუქიძის მონოგრაფიის ირგვლივ საუბარი ამით არ უნდა ამოწურებოდეს, რადგან ასეთი ხასიათის ნაშრომი განაპირობებს მის აქტუალურ ხასიათს, მნიშვნელობას, აღძრავს ახალ მოსაზრებებსა და სურვილებს.

ქართველი ხალხის საყოფაცხოვრებო კულტურის წარმატებითი კვლევა იძლევა იმის გარანტიას, რომ მისი ავტორი ამ მიმართულებით კვლავ გააგრძელებს მუშაობას. მაშინ კი საჭირო იქნება მეტად მიეჭყეს ყურადღება მაგალითად, ავეჯის მკეთებლისა და მომხმარებლის ლრთიერობას, გაიარკვეს: ა) ავეჯის მკეთებლის საზოგადოებრივ-ეკონომიური მდგომარეობა, ბ) შემსრულებლისა და შემკვეთის პარობა-ვალდებულება, გ) ავეჯის მკეთებელთა შთამომავლობითი ტრადიცია, ცენტრების სა-

კითხი და დ) ოსტატის ადგილი შრომის საზოგადოებრივ დანაწილებაში.

აღნიშნულ გარემოებათა გარკვევა დაგვეხმარება როგორც კულტურის ისტორიულ ეპოქების განსაზღვრაში, ასევე საზოგადოების განვითარების დონის დადგენაში.

ლ. ბედუქიძის მონოგრაფიული გამოკვლევა „ხალხური ავეჯი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში“ ქართული საბჭოთა ეთნოგრაფიის სეროიზული შენაძენია, რომელიც მნიშვნელოვან ადგილს დაიკავებს ხის დამუშავების დარგობრივად შესწავლის საქმეში, მას გვერდს ვერ აუვლის აღნიშნული საკითხებით დაინტერესებული ვერც ერთი მკვლევარი.

ჯუღიუტა რუხაძე

Д. Л. ВАТЕЙШВИЛИ, РУССКАЯ ОБЩЕСТВЕННАЯ МЫСЛЬ И ПЕЧАТЬ НА КAVKAZE В ПЕРВОЙ ТРЕТЬИ XIX ВЕКА

Москва, 1973

Первая треть XIX века ознаменовалась важнейшими событиями в жизни народов Кавказа. Уже в самом начале прошлого столетия стало очевидным, что внешнеполитические интересы русского царизма, а также конкретная историческая обстановка в крае способствовали более тесному смыканию отдельных кавказских стран с Россией, чем это имело место за весь предшествующий период. Присоединение Восточно-грузинского царства к России и последовавшее за ним добровольное либо принудительное объединение в составе Российской империи народов, паселявших обширный Кавказский край, одновременно положило начало организованному и всестороннему, в том числе плодотворному культурному сотрудничеству русского и кавказских народов.

Проблема научного изучения истории этого сотрудничества, изобилующей яркими эпизодами интернационального общения, взаимопроникновения и обогащения братских национальных культур, всегда приковывала к себе интерес историков, как дореволюционных, так и советских. На сегодняшний день о русско-кавказских, в частности, о русско-кавказских культурных взаимосвязях на-

писано немало. Тем не менее многие аспекты этой многогранной проблемы все еще нуждаются в обстоятельном аналитическом исследовании. В этом смысле выход в свет монографии доктора исторических наук Д. Л. Ватейшвили, освещающей историю зарождения и развития русской общественной мысли и печатного слова на Кавказе в первые три десятилетия прошлого века, без преувеличения можно рассматривать как важное приобретение советской историографии.

В шести объемистых главах монографии рассматривается весьма широкий круг вопросов, непосредственно связанных не только с историей русско-кавказских отношений, но и с политическим, социально-экономическим и культурным развитием народов Кавказа в исследуемый период. Первые две главы посвящены выяснению исторической обусловленности возникновения и развития на Кавказе русской общественной мысли и печати, в качестве непосредственных предпосылок которых автор рассматривает издательскую деятельность в России грузинских и армянских политических эмигрантов, а также становление печатного дела в Грузии под воз-

действием русского полиграфического опыта. Привлечение новых документальных данных позволяет автору, с одной стороны, уточнить некоторые из высказанных его предшественниками мнений и предположений, касающихся, в частности, истории грузинской печати в России, а с другой стороны — восстановить подлинную картину состояния Тбилисской типографии в начале XIX века после ее разорения в 1795 году полчищами Ага-Магомет-хана Каджара.

Автор интересно повествует о мероприятиях русской администрации в Грузии по восстановлению и укреплению местной полиграфической базы, послужившей материальной основой возникновения русского книгопечатания и журналистики на Кавказе, о выявленных им печатниках и корреспондентах, способствовавших своей деятельностью взаимопониманию и дружбе между русским и кавказскими народами вопреки игнорированию колониалистской политикой царизма элементарных запросов местного населения и т. д. Здесь же изложены любопытные сведения о первых образцах русской периодической и непериодической литературы на Кавказе — прокламациях служебного назначения, первой русской книге — разговорнике, о первых рукописных и печатных местных периодических изданиях, история появления которых рассматривается автором на историческом фоне развития общественной мысли, журналистики и печатного дела в тогдашней России.

В последующих главах монографии (III—VI) особое внимание уделено истории создания, деятельности и анализу содержания первой русской газеты на Кавказе — «Тифлиссских ведомостей» (1828—1832 гг.). Несмотря на официальный характер этого издания, призванного способствовать колониалистским намерениям царизма в Закавказье и его стратегическим планам на Ближнем Востоке, газета более стремилась к выполнению своей просветительской функции, сыграв немаловажную роль в укреплении дружбы русского и кавказских народов. Это стало возможно благодаря наличию у газеты прогрессивно настроенного авторского актива, в котором значились имена великих русских писателей А. С. Пушкина и А. С. Грибоедова, сосланных на Кавказ декабристов (А. А.

Бестужев-Марлинский, И. Г. Бурцов, Е. Е. Лачинов, В. Д. Сухоруков и др.) и передовых представителей местной национальной интеллигенции (А. К. Бакиханов, Х. Абозян, С. И. Додашвили и др.).

Наряду с тщательным изучением этих многозначительных контактов газеты, в монографии на основе конкретного фактографического материала, выявленного автором в архивохранилищах Москвы, Ленинграда и Тбилиси, исследованы условия возникновения «Тифлиссских ведомостей», правила их выпуска и причины прекращения издания, а также структура, типология и политическое направление газеты. Многогранное содержание «Тифлиссских ведомостей» автор рассматривает по таким аспектам проблематики газеты, как «Освещение истории, быта и нравов народов Кавказа», «Проблемы экономического развития края», «Вопросы науки и просвещения», «Полемиическая целеустремленность газеты», «Военная тематика... и вопросы истории русско-грузинского боевого содружества».

Содержание монографии, в которой уточнены характеристики многих личностей, способствовавших либо препятствовавших общественному прогрессу, убеждает в том, что «богатый и зачастую уникальный материал Кавказской русской печати, запечатлевший поступательное развитие передовой общественной мысли в крае, дает основание рассматривать его как один из ценнейших первоисточников по общей истории народов Кавказа» (стр. 6). Монография написана на высоком научно-теоретическом уровне, хотя в ней встречаются отдельные неточности.

На стр. 90 рецензируемой книги, автор пишет: «Прежде чем вступить в должность главного управляющего Грузии, Ермолов в специальной записке испросил у Александра I известных привилегий для себя, как единовластного начальника вверяемого ему края... Желание генерала было уважено, и Ермолов прибыл в Грузию полновластным верховным правителем, наделенным почти такими же полномочиями, как в свое время Цицианов (подчеркнуто нами, — Р. Л.). Он волен был распоряжаться по своему усмотрению как в области военной и внешнеполитической деятельности, так и во внутривластной, экономической и культурной областях, что

он и делал в течении своей 11-летней службы на Кавказе».

Делая такое заявление, автор опирался только на часть необходимых документальных материалов (ЦГИА СССР, ф. 560, оп. 10, д. 90), оказавшейся не достаточной для подобного вывода. Другая часть материалов из этого же архивного дела, содержащая сведения о том, какое последовало решение на просьбу Ермолова о своих привилегиях, по-видимому осталась вне поля зрения автора монографии.

Еще до прибытия в Грузию А. П. Ермолов в самом деле представил Комитету министров предложения о расширении власти главноуправляющего Грузии. Эти предложения, касавшиеся внутреннего управления, заключались в основном в следующем: 1) вернуть ему «все части управления в Грузии, Астраханской и Кавказской губерниях... в непосредственное управление... и ответственность»; 2) отставку и отрешение высших чинов производить только с согласия Ермолова; 3) все постановления и законы, касающиеся вверенного ему края, издавать только после сношения с ним; 4) сношение с главноуправляющим с требованием ответа разрешить только сенату и министрам; 5) всех командированных для ревизии чиновников и комиссии присылать непосредственно к нему для решения: «есть ли существенная надобность действовать упоминаемому лицу или нет и в последнем случае отсылать обратно» (ЦГИА СССР, ф. 560, оп. 10, д. 90, лл. 2—7).

Предложения Ермолова обсуждались в Комитете министров 16 июня 1816 года и вызвали разногласия среди министров (там же, ф. 1263, оп. I, д. 96, лл. 326—333 об.). В связи с этим, для окончательного разрешения вопроса, журнал комитета был подан императору, который указал, что «... предмет сей вообще принят к обозрению не с надлежащей точки», ибо каждый новый главноуправляющий «должен руководствоваться теми правилами, кои были основаны для предшественников его», а принимать новые правила при каждом

новом главнокомандующем, — «значит отходить от заведенного порядка и разрушать возможность учредить ход на прочном и ненарушаемом положении». Вследствии этого император повелел: 1) Ермолову управлять также, как управляли его предшественники, 2) по прибытии на место сообразить ему «... власть с настоящим положением вещей и войти ко мне (т. е. к императору. — Р. Л.) с представлением» о переменах (там же, л. 345).

Таким образом, претензии А. П. Ермолова на полновластность своих полномочий на Кавказе были значительно ограничены: он прибыл в Грузию, наделенный почти такими же правами, как и его предшественники: Гудович, Тормасов, Паулуччи и Ртищев.

Отметим и другую неточность: по мнению азтора, в июле 1817 года Ермолов только готовился к отъезду в Грузию (стр. 120). Напомним, что он прибыл в Тбилиси 10 октября 1816 года (см. Записки А. П. Ермолова, ч. II, 1816—1827 гг., М., 1868, стр. 4), а большую часть 1817 года он провел в Персии с дипломатической миссией. Нам кажется, автор неправильно называет полем боя место, где был убит П. Д. Цицианов (стр. 73).

Однако отмеченные неточности вовсе не умаляют важную и трудоемкую работу, проделанную Д. Л. Ватейшвили. На основании обширнейшего литературного и фактического материала, он сумел восполнить существенные пробелы в истории русско-кавказского культурного сотрудничества и сделать некоторые новые, научно-весомые выводы. Поэтому его монографию следует рассматривать как значительный вклад в советскую кавказоведческую науку. Она безусловно является полезной книгой не только для специалистов, но и для сравнительно широкого круга читателей, интересующихся историей русско-кавказских отношений указанного периода.

РЕВАЗ ЛОМИНАДЗЕ

აკადემიკოს შალვა ამირანაშვილის დაბადების 75 წლისთავი

გამოჩენილ ქართველ მეცნიერს, აკადემიკოს შალვა ამირანაშვილს 75 წელი შეუსრულდა. მხელია ჯეროვნად შევაფასოთ შალვა ამირანაშვილის სამეცნიერო და საზოგადოებრივი მოღვაწეობის მნიშვნელობა თანამედროვე ქართულ ხელოვნებათმცოდნეობის მეცნიერული განვითარების საქმეში. მრავალმხრივმა და-ფართო დიაპაზონის მკვლევარმა, დღემდე, მისი სამეცნიერო მოღვაწეობის 55 წლის მანძილზე, შექმნა მრავალრიცხოვანი შრომები, რომლებიც საკუთრივ ქართული ხელოვნების პრობლემების გარდა, ბიზანტიის, რუსეთისა და ირანის ხელოვნების მნიშვნელოვან საკითხებსაც შეისწავლის.

მეცნიერის კვლევა-ძიების სფერო მოიცავს ქართული ხელოვნების თითქმის ყველა დარგს, რომელთა მრავალრიცხოვან ნიმუშებს ღრმა მეცნიერული ცოდნით, ხელოვნებათმცოდნეობის კვლევის თანამედროვე მეთოდებით შეისწავლის და მკაფიოდ განსაზღვრავს მათ როლსა და ადგილს ქართული ხელოვნების განვითარების გზაზე.

შალვა ამირანაშვილი პირველი ქართველი ხელოვნებათმცოდნეა, რომელმაც შეისწავლა საქართველოს ფეოდალური ხანის ხელოვნება, საქართველოს ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი ხუროთმოძღვრება თუ გამოყენებითი ხელოვნების ნიმუშები და დიდი ფუნდამენტური ნაშრომი შექმნა.

შალვა ამირანაშვილმა ქართული ხელოვნების საკითხის ფართო ასპექტში გააზრებით მნიშვნელოვნად გააფართოვა ჩვენი ისტორიის ქრონოლოგიური დიაპაზონი და წინაქრისტიანული ხანის ხელოვნების კვლევა-ძიების მრავალმხრივ საყურადღებო პერსპექტივებში დასასხა.

შალვა ამირანაშვილმა ჯერ კიდევ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტობის პერიოდში, სერიოზულად მოკიდა ხელი ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების, კედლის მხატვრობის, დასურათებულ ხელნაწერთა და ლითონზე პლასტიკის მრავალრიცხოვანი ნიმუშების საფუძვლიან შესწავლას. გარდა ამისა, სტუდენტობისა და ასპირანტობის წლებში გაიარა ბრწყინვალე სკოლა ივ. ჯავახიშვილის, ვ. თაყაიშვილის, გ. ჩუბინაშვილისა და დ. აინალოვის ხელმძღვანელობით. მის მიერ სტუდენტობის პერიოდში გამოქვეყნებულ წერილებს: „ცოტა რამ ხელოვნებაზე“ (1919), „პეპუ მუნარგია ოქრომჭედელი XIX საუკუნის პირველი ნახევრისა“, „არქეოლოგიური მოგზაურობა ყვირილის ხეობაში“, „ბერთუმნის სატრაპეზოს ფრესკები“ (1922), დღესაც არ დაუკარგავს მეცნიერული მნიშვნელობა.

1919 წლიდან, ჯერ კიდევ სტუდენტობის დროს, შალვა ამირანაშვილმა დაიწყო ქართული კედლის მხატვრობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ძეგლის, უბისის მოხატულობის დამოუკიდებელი შესწავლა, რაც საფუძვლად დაედო მის მიერ 1929 წელს ქართულსა და რუსულ ენებზე გამოქვეყნებულ მონოგრაფიულ ნარკვევს — „უბისი, მასალები ქართული კედლის მხატვრობის ისტორიისათვის“. მკვლევრის მიერ ნაშრომში წამოყენებული მრავალი მნიშვნელოვანი პრობლემა, რომელიც ქართული ხელოვნების ისტორიის საყურადღებო საკითხებს შეეხება, მეცნიერების თანამედროვე დონეზეა გააზრებული. აღნიშნულ ნაშრომს სამეცნიერო წრეებმა მაღალი შეფასება მისცა, რის საფუძველზეც 1936 წელს შ. ამირანაშვილს მიენიჭა ხელოვნებათმცოდნეობის დოქტორის სამეცნიერო ხარისხი.

შუაფეოდალური ხანის ქართული ოქრომქანდაკებლების, ბუქა და ბეშქენ ოპიზარების შემოქმედებას შეისწავლის შალვა ამირანაშვილის მონოგრაფიული ნარკვევი — „ბუქა ოპიზარი“, რომელიც 1937 წელს გამოქვეყნდა ქართულსა და რუსულ ენებზე, ხოლო 1956 წელს, გარკვეული დამატებებით მეორედ გამოიცა. ნაშრომში სათანადო სისრულით არის შესწავ-

ლილი ქართული ოქრომჭედლობის ბრწყინვალე ნიმუშები: ანჩისხატის ტრიბტიკი, წყაროს-თავისა და ბერთის სახარებების ვერცხლით შეჭედელი ყდები, რომლებიც ბექა და ბეშქენ ოპირების შემოქმედების ჩვენამდე მოღწეულ ნიმუშებს წარმოადგენენ.

წლების განმავლობაში დაულაღაი მეცნიერული კვლევა-ძიების შედეგად შეკრებილი მრავალრიცხოვანი მასალის გაანალიზების საფუძველზე, შალვა ამირანაშვილმა გამოაქვეყნა კაპიტალური ნაშრომი — „ქართული ხელოვნების ისტორია“, რომელიც ერთადერთი ნაწარმოებია ქართულ ხელოვნებათმცოდნეობაში, სადაც ჩვენი ქვეყნის ხელოვნების ისტორიის საკითხები პალეოლითის ხანიდან მოყოლებული ჩვენი წელთაღრიცხვის XX საუკუნემდეა წარმოდგენილი და მხატვრულ-ისტორიული, სტილისტური თეალსაზრისით შესწავლილი. ეს კაპიტალური ნაშრომი სხვადასხვა დროს გამოაქვეყნდა ქართულ (1944, 1961, 1971), რუსულ (1950, 1963) და პოლონურ ენებზე (1973).

შ. ამირანაშვილმა 1957 წელს გამოაქვეყნა კიდევ ერთი კაპიტალური ნაშრომი — „ქართული კედლის მხატვრობის ისტორია“, პირველი ტომი, სადაც ასახულია ქართული კედლის მხატვრობის ისეთი ძეგლები, რომლებიც სამეცნიერო ლიტერატურაში სათანადოდ არ იყო შესწავლილი, ან საერთოდ არ იყო ცნობილი. ასეთებია: დავით გარეჯის ერთ-ერთი სამონასტრო განშტოების, დოდოს რქის კედლის მხატვრობა, რომელიც ადრეუფოდ აღურ ხანას განეკუთვნება. მეფის მხატვრის თეოდორეს მიერ ზემო სვანეთში მოხატული სამი ეკლესია. აქვე განხილულია ბიჭვინთის, წრომისა და გელათის მოზაიკები, დავით გარეჯის მონასტრების, ატნის სიონის, იშხანის, ოშკის, ხახულის კედლის მხატვრობა. აგრეთვე, ფეოდალური ხანის სახეთი ხელოვნების მრავალი მნიშვნელოვანი საკითხია განხილული და ახალი მასალის შუქზე გააზრებული.

შალვა ამირანაშვილს დიდი წვლილი მიუძღვის ძველი ქართული ხელნაწერების დასურათების შესწავლის საქმეში. მან შექმნა მნიშვნელოვანი გამოკვლევები, როგორცაა: „ქართული მინიატურა“ (1966). „ვეფხისტყაოსნის დასურათება, მინიატურებში შესრულებული XVI—XVII სს. (1966), „ვეფხისტყაოსანი ძველ ქართულ ხელოვნებაში“ (1968).

ქართული ხელოვნების ისტორიის გარდა შალვა ამირანაშვილი დიდ ინტერესს იჩენს ე. წ. „ისლამური“, უმთავრესად ირანული ხელოვნების სხვადასხვა საკითხების შესწავლაში. მან 1953 წელს მონაწილეობა მიიღო ირანის ხელოვნებისა და არქეოლოგიისადმი მიძღვნილ III საერთაშორისო კონგრესის მუშაობაში, სადაც წარსდგა მეტად საყურადღებო მოხსენებით — საქართველო და ირანი. მან ამ საკითხებს მიუძღვნა მნიშვნელოვანი მონოგრაფიული ნარკვევები — „ირანული დაზვური ფერწერა“ (1940), რომელიც საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმსა და ერმიტაჟში დაცულ ირანული ფერწერის XVIII—XIX სს. ბრწყინვალე ნიმუშებს შეისწავლის და „ირანული ფერწერა“ (1941), სადაც თავმოყრილი და განხილულია ირანული ფერწერისა და მინიატიურების XVIII—XIX სს. ძეგლები.

შალვა ამირანაშვილის მიერ შემოადინებული ნაშრომების შედეგად გახდა ხელმისაწვდომი მეცნიერებისათვის როგორც საქართველოში, ისე რუსეთში დაცული ირანული სახეთი ხელოვნების ნიმუშები, რომლებმაც სათანადო ადგილი დაიმკვიდრეს ირანული ხელოვნების ისტორიაში.

შალვა ამირანაშვილის კვლევის სფეროში შედის, აგრეთვე, სასაზრისო ირანის ეპოქის მხატვრული კულტურის ძეგლები. მკვლევარმა შეისწავლა და გამოაქვეყნა საქართველოში, სოფ. ბორში აღმოჩენილი ვერცხლის თასი ფალაური წარწერით, რომლის გაშიფრვის შედეგად გაარკვია, რომ ეს ნივთი ეკუთვნოდა ქართველ პიტიახშს ბუზმიპრს. საქართველოს ისტორიისათვის მნიშვნელოვანია ბრიტანეთის მუზეუმში დაცულ გემაზე გამოსახული მამაკაცისა და ფალაური წარწერის შესწავლა, რომელიც შალვა ამირანაშვილს ეკუთვნის, წარწერაში მოცემული საკუთარი სახელი და გამოსახულების სტილისტური ნიშნები მკვლევარს ეახტანგ გორგასალთან იდენტიფიკაციის საშუალებას აძლევს.

შალვა ამირანაშვილს დიდი ღვაწლი მიუძღვის ქართულ ხელოვნების პოპულარიზაციის საქმეში. ამ მხრივ აღსანიშნავია ფრანგულ ენაზე პარიზში მოცემული ნაშრომი — „საქართველოს ტიხროვანი მინაწერები“ (1962), რომელშიც თავმოყრილი და შესწავლილია საქართველოს ხელოვნების მუზეუმში დაცული ტიხრული მინაწერების ბრწყინვალე კოლექციები. შალვა ამირანაშვილის ნაშრომს საზღვარგარეთის ქვეყნების სამეცნიერო წრეებში დიდი რეზონანსი ჰქონდა, იგივე წიგნი გამოსცა მილანის გამოცემლობამ იტალიურ ენა-

ზე (1963). ხოლო შემდეგ ინგლისურ ენაზე გამოქვეყნდა ნიუ-იორკში (1965) პრადაში, გამოცემლობა „არტიამ“ ჩეხურ, ინგლისურ, ფრანგულსა და გერმანულ ენებზე გამოსცა შ. ამირანაშვილის მონოგრაფიული ნარკვევი, რომელიც ქართულ ლითონზე პლასტიკისა და ტიხრული მინანქრების მნიშვნელოვან ძეგლებს შეისწავლის (1971). ვარშაის სამეცნიერო გამოცემლობამ 1973 წელს პოლონურ ენაზე თარგმნა და გამოსცა შ. ამირანაშვილის კაპიტალური ნაშრომი — „ქართული ხელოვნების ისტორია“.

ქართველმა მკითხველმა (1972) მიიღო შ. ამირანაშვილის კიდევ ერთი საყურადღებო ნაშრომი — „სახულის კარები“, რომელიც პოლიგრაფიულად კარგად არის შესრულებული, უხვად არის ილუსტრაციები და XII საუკუნის ქართული ოქრომჭედლობის ბრწყინვალე ძეგლები. მის მრავალრიცხოვან ტიხრულ მინანქრებზე სრულ წარმოდგენას გვაძლევს.

შალვა ამირანაშვილის კვლევის ინტერესები მხოლოდ ძველი ქართული ხელოვნების ისტორიით არ შემოიფარგლება, იგი დიდ ინტერესს იჩენს, აგრეთვე, რუსეთისა და ევროპის მხატვრების შემოქმედებებისადმი, შეუწელებელი ინტერესით მონაწილეობს თანამედროვე სამხატვრო-შემოქმედებით ცხოვრებაში. მის მიერ გამოქვეყნებული მრავალრიცხოვანი მონოგრაფიები და წერილები: ნ. ფიროსმანიშვილის, დ. კაკაბაძის, ლეონარდო და ვინისის, ნ. რეინისის, ა. რუბლევის, ლ. გუდიაშვილის, პ. ფედოტოვის, ე. ახვლედიანის, მ. სარიანის, მ. თოიძის, ი. ნიკოლაძისა და სხვათა შემოქმედების შესახებ გამოირჩევიან საკვლევი საკითხის შესწავლის სიფართოვითა და სტილისტური ანალიზის სიღრმით.

შ. ამირანაშვილის სამეცნიერო მოღვაწეობა სათანადოდ იქნა შეფასებული სამეცნიერო წრეებში. 1943 წელს იგი აირჩიეს საბჭოთა კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტად, ხოლო 1955 წელს არჩეულ იქნა საფრანგეთის სააზიო საზოგადოების წევრად.

შალვა ამირანაშვილი მეცნიერულ-კვლევით მუშაობას კარგად უთავსებს პედაგოგიურ და საზოგადოებრივ მოღვაწეობას. იგი 25 წლის მანძილზე წარმატებით ხელმძღვანელობდა თბილისის სამხატვრო აკადემიაში ხელოვნების ისტორიის კათედრას. ამჟამად განაგებს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ხელოვნების ისტორიისა და თეორიის კათედრას. ამასთან ერთად, 1939 წლიდან საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის დირექტორია.

ქართულ მსოფლიან მეცნიერს დიდი ღვაწლი მიუძღვის სამუზეუმო საქმიანობაში. ქართული ხელოვნების მრავალი მნიშვნელოვანი ძეგლი, რომელიც ამჟამად ხელოვნების მუზეუმის მუდმივ ექსპოზიციაშია, შალვა ამირანაშვილის მიერ არის საქართველოს სხვადასხვა რაიონში შეკრებილი და ჩამოტანილი. 1922 წელს მკვლევარი მონაწილეობას იღებს სავანებო კომისიის მუშაობაში, რომელიც მიზნად ისახავდა რუსეთის მუზეუმებში დაცული ეროვნული კულტურის ძეგლების გამოვლენასა და შესაბამისი რესპუბლიკების მუზეუმებში დაბრუნებას. აღნიშნულ კომისიაში მუშაობის დროს შალვა ამირანაშვილმა მიაკვლია ხახულის ხატის ტიხრული მინანქრების ფრაგმენტებს, აგრეთვე, საფარის კანკელის ბრწყინვალე ნიმუშს და ქართული ხელოვნების სხვადასხვა ძეგლებს, რომლებიც საქართველოს ხელოვნების მუზეუმს დაუბრუნდა.

ქართული კულტურის ისტორიაში ყველაზე ღირსშესანიშნავია საქართველოდან 1921 წელს საფრანგეთში წაღებული ეროვნული სავანძურის უკან დაბრუნება. 1945 წელს სსრ კავშირის მთავრობის დაავლებით სხვებთან ერთად შალვა ამირანაშვილი პარიზს მიავლინეს ეროვნული სავანძურის საქართველოში ჩამოტანის მიზნით. ეს ისტორიული მნიშვნელობის მისია მან წარმატებით განახორციელა.

ღვაწლმოსილი მეცნიერი და საზოგადო მოღვაწე შალვა ამირანაშვილი დღესაც დაუშრეტელი ენერგიით იკვლევს ქართული ხელოვნების ისტორიის სხვადასხვა საკითხებს, უსურვით მას ამ საქმეში ახალი წარმატებები.

პროფ. პ. რატიანის დაბადების 60 წლისთავი

ცნობილ ქართველ ისტორიკოსს, ქართული საზოგადოებრივი აზრისა და საქართველოს ახალი ისტორიის მკვლევარს, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორს, პროფესორ პროკოფი კონსტანტინეს ძე რატიანს 60 წელი შეუსრულდა.

პროკოფი რატიანი დაიბადა 1914 წლის 7 მარტს ჭიათურელი მუშის ოჯახში. 1934—1938 წწ. იგი თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტის სტუდენტია. 1937 წ. გაზეთ „კომუნისტის“ რედაქციაში მიიწვიეს სამუშაოდ, სადაც 1942 წლამდე პ. რატიანი იყო ლიტერატურული მუშაკი, განყოფილების გამგე, რედაქციის პასუხისმგებელი მდივანი, რედაქტორის მოადგილე, ხოლო უფრო გვიან, 1957—1958 წწ. გაზეთის რედაქტორი.

1939 წელს, პ. რატიანი სკკპ წევრად მიიღეს.

1941—1945 წლებში პ. რატიანი მუშაობდა საქართველოს კპ საჩხერის რაიონული კომიტეტის პირველ მდივანად. ხოლო 1945 წლიდან 1949 წლამდე საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სოხუმის ბოტანიკური ბაღის დირექტორად, 1949—1952 წლებში — საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აფხაზეთის ენის, ლიტერატურისა და ისტორიის ინსტიტუტის დირექტორად. 1952—1953 წწ. რატიანი საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის სკოლებისა და მეცნიერების განყოფილების გამგის მოადგილედ და გამგედ მუშაობდა.

1953 წ. რატიანი საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში გადმოვიდა, სადაც ჯერ საქართველოს ბურჟუაზიული ხანის ისტორიის განყოფილებას ხელმძღვანელობდა, ხოლო 1961 წლიდან დღემდე ისტორიული მეცნიერებისა და საზოგადოებრივი აზრის ისტორიის განყოფილების გამგეა.

პ. რატიანმა პარტიულ და საბჭოთა ორგანოებში მუშაობისას თავი გამოიჩინა როგორც პრინციპულმა და საქმის მცოდნე მუშაკმა. ის არჩეულ იყო საქართველოს კპ ცენტრალური კომიტეტის წევრად, აფხაზეთის ასსრ უმაღლესი საბჭოს დეპუტატად.

1945 წელს აკადემიკოს სიმონ ჯანაშიას რჩევითა და ხელმძღვანელობით პ. რატიანმა მუშაობა დაიწყო ქართული საზოგადოებრივი აზრის ისტორიის საკითხებზე. ამ დარგში მრავალი წლის შრომის ნაყოფია მისი ფუნდამენტური გამოკვლევები „ილია ჭავჭავაძე, მოლვაწობა და აზროვნება“ და „თერგდალეულთა რევოლუციური მოლვაწობის ისტორიიდან“.

ნ. ბერძენიშვილის დაკვლებით 50-იან წლებში პ. რატიანმა შეადგინა XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ისტორია „საქართველოს ისტორიის“ ახალი კურსისათვის. ეს მეტად რთული და ზრომატვეადი სამუშაო იყო. ამასთან ასეთი კურსის შექმნას იმხანად არც ისე დიდი ტრადიცია ჰქონდა. ჩვენმა საზოგადოებრიობამ მიიღო მეტად საინტერესო წიგნი, სადაც საქართველოში კაპიტალიზმის განვითარების საკითხებზე ერთთავად ახალი კონცეფცია იყო წამოყენებული. ამ ნაშრომით პ. რატიანმა დიდი სამსახური გაუწია ქართულ ისტორიულ მეცნიერებას.

60-იან წლებში პ. რატიანის შემოქმედებაში ახალი — ისტორიოგრაფიული პრობლემატიკა შემოვიდა. ის წარმატებით იკვლევს ლენინური ისტორიული კონცეფციების სინათლეზე საქართველოს ისტორიის საპრობლემო საკითხებს, ისტორიულ მეცნიერებაში ლენინური ეტაპის ჩამოყალიბების საკითხებს. მისი რედაქტორობითა და ხელმძღვანელობით გამოვიდა „ქართული ისტორიოგრაფიის“ ორი კრებული, რომელიც საინტერესოა თავისი პრობლემატიკით, წამოყენებული ისტორიული კონცეფციებით.

პ. რატიანი ცნობილია როგორც კარგი მეცნიერ-ორგანიზატორი, რომელსაც ახლის შეგრძნების შესანიშნავი ალლო აქვს. მის ირგვლივ ყოველთვის თავს იყრიან ახალგაზრდა მეცნიერები, რომელთაც იზიდავს ისტორიულ კონცეფციათა, იდეათა სიახლით, საკითხების გადაწყვეტის ორიგინალობით. პ. რატიანის ხელმძღვანელობით, მეცნიერული კონსულტაციებით შეიქმნა არაერთი საინტერესო ისტორიული ნაშრომი, საკანდიდატო და სადოქტორო დისერტაცია.

პ. რატიანი სერიოზულ შემოქმედებით მეცნიერულ მუშაობას წარმატებით უთავსებს აქტიურ საზოგადოებრივ საქმიანობას. ის არის საქართველოს მწერალთა კავშირისა და საქართველოს ჟურნალისტთა კავშირის წევრი; წლების მანძილზე იყო ჟურნალ „მნათობის“ სარედაქციო კოლეგიის წევრი. პ. რატიანი არის ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოების, სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის „ისტორიული მეცნიერებათა ისტორიის“ საპრობლემო სამეცნიერო საბჭოს წევრი და ამ საბჭოს საქართველოს სექციის თავმჯდომარე.

პროფესორი პროკოფი რატიანი დღესაც კვლავ ახალგაზრდული ენერგიით, ახალგაზრდული გატაცებით მუშაობს და ჩვენც ვუსურვებთ მას შემდგომ ნაყოფიერ მოღვაწეობას ჩვენი საისტორიო მეცნიერების ასპარეზზე.

ლენინური იდეების დემონსტრაცია

ვ. ი. ლენინის გარდაცვალების 50 წლისთავს მიეძღვნა 21 იანვარს გამართული სამეცნიერო-თეორიული კონფერენცია, რომელიც მოიწვიეს საქართველოს კომპარტიის ცენტრალურ კომიტეტთან არსებულმა პარტიის ისტორიის ინსტიტუტმა — სკკპ ცენტრალურ კომიტეტთან არსებულმა მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის ფილიალმა, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიამ, უმაღლესი და საშუალო სპეციალური განათლების სამინისტრომ, რესპუბლიკის შემოქმედებითმა კავშირებმა და ორგანიზაციებმა.

კონფერენცია შესავალი სიტყვით გახსნა საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის მდივანმა ვ. მ. სირაძემ.

ვ. მ. სირაძემ აღნიშნა, რომ დიდი ლენინის გარდაცვალების 50 წლისთავს დღეს, მრავალეროვანი საბჭოთა ხალხი, მთელი მსოფლიოს მშრომლები მისი ნათელი იდეების გამარჯვებისათვის განსაკუთრებული სიამაყით, უსაზღვრო სიყვარულისა და ღრმა მადლიერების გრძნობით კიდევ ერთხელ წარმოთქვამენ თავიანთი ბელადის, მასწავლებლისა და მეგობრის, გენიალური მოაზროვნისა და რევოლუციონერის, კომუნისტური პარტიისა და მსოფლიოში პირველი მუშათა და გლეხთა სახელმწიფოს შემქმნელის ნათელ სახელს.

ვ. ი. ლენინმა მთელი თავისი განუმეორებელი გენია, თავისი ნიჭის მთელი ძალა, თავისი გულის მთელი მგზნებარება შეაღია ტიტანურ ბრძოლას მშრომელი ხალხის განთავისუფლებისათვის, კაცობრიობის სოციალური, ეკონომიური და პოლიტიკური ცხოვრების ძირეული გარდაქმნისათვის, გამოიჩინა ჭეშმარიტად უკვდავი გმირობა.

ვ. მ. სირაძემ აღნიშნა, რომ ვ. ი. ლენინის უკვდავ სახელთან არის დაკავშირებული სოციალიზმისა და კომუნიზმის მშენებლობაში საბჭოთა ხალხის ყველა წარმატება. ვ. ი. ლენინის უკვდავ სახელთან არის დაკავშირებული კომუნიზმის საერთაშორისო მასშტაბის მსოფლიო ისტორიული მონაპოვარი, ბოლოდროინდელი დამაჯერებელი გამარჯვებანი, რომლებიც კაცობრიობის პროგრესულმა ძალებმა მოიპოვეს ბოროტების, ბნელეთის მოციქულებისა და ძალმომრეობის ძალებზე მშვიდობის, სოციალური პროგრესის, დემოკრატიისა და სოციალიზმის იდეების გამარჯვებისათვის ბრძოლაში.

„ლენინის გონების დიდი ენერჯია, ლენინის მგზნებარე გულის ცემა, კვლავ ცოცხლობს პარტიის საქმეებში“. სკკპ ცენტრალური კომიტეტის გენერალური მდივნის ლ. ი. ბრეჟნევის ეს სიტყვები კიდევ ერთხელ ადასტურებენ უკვდავი ლენინური მოძღვრების უდიდეს მნიშვნელობას.

ჩვენი ქვეყნის ცხოვრებაში არ არის დარგი, რომლის განვითარებაზეც გადაწყვეტი ზემოქმედება არ მოეხდინათ დიდი ლენინის იდეებს. საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის, მისი ცენტრალური კომიტეტის მთელი საქმიანობა მიზნად ისახავს ლენინის ანდერძის განხორციელებას.

პარტია მუდამ ლენინთან ერთად არის, ლენინი მუდამ პარტიასთანაა — ამაშია ჩვენი ძალა, კომუნისმის დიდი საქმის გამარჯვების რწმენა.

დღეს, ხაზგასმით აღნიშნა ვ. მ. სირაძემ, ვ. ი. ლენინის ნათელ ხსოვნას ჩვენ ანგარიშს ვაბარებთ უმაგალითო პოლიტიკური და შრომითი აღმავლობის ვითარებაში, როცა საქართველოს რესპუბლიკის მშრომელები, როგორც მთელი საბჭოთა ხალხი, უდიდესი ენთუზიაზმითა და უშრეტო ენერგიით ჩაებნენ მეცხრე ხუთწლედის გრანდიოზული პროგრამის, პარტიის მიერ დასახული აღმშენებლობის პროგრამის შესრულებისათვის ბრძოლაში, XXIV ყრილობის ისტორიულ გადაწყვეტილებათა ღირსეულად შესრულებისათვის გაშლილ საყოველთაო-სახალხო ბრძოლაში.

ლენინის იდეები, ლენინური პოლიტიკური წრთობა, გამარჯვებანი, ლენინური მეცნიერება — აი ის უშრეტო წყარო, რომელიც მატებს ჩვენს ხალხს საკუთარი ძალების რწმენას, მამაცობას და ოპტიმიზმს, გამარჯვებისადმი სწრაფვას.

მოხსენება „50 წელი ულენინოდ, ლენინური გზით“ გააკეთა საქართველოს კომპარტიის ცენტრალურ კომიტეტთან არსებული პარტიის ისტორიის ინსტიტუტის — სკკპ ცენტრალურ კომიტეტთან არსებული მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის ფილიალის დირექტორმა, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატმა დ. გ. სტურუამ. ლენინში შეხამებული იყო, თქვა მან, ხალხის წინამძღოლისა და ხალხის მეგობრის, დაუცხრომელი და უშიშარი მებრძოლის, უდიდესი მეცნიერის საუკეთესო თვისებები.

ვ. ი. ლენინის მსოფლიო-ისტორიული დამსახურება მარტო ის კი არ არის, რომ მან დაიცვა მარქს-ენგელსის მოძღვრება, საერთაშორისო სოციალიზმის ღირსება, არამედ ისიც, რომ სათავეში ჩაუდგა მილიონთა ბრძოლას ძველი სამყაროს ძირეული გარდაქმნისათვის.

მომხსენებელმა დაახსიათა ის დიდი და სახელოვანი გზა, რომელიც საბჭოთა ხალხმა განვლო ლენინის დროში, კომუნისტური პარტიის ხელმძღვანელობით. მან დაასახელა მკაფიო ფაქტები და ციფრები, რომლებიც ასახავენ საბჭოთა კავშირის თვალსაჩინო წარმატებებს ეკონომიკისა და კულტურის განვითარებაში, მშრომელთა მატერიალური ცხოვრების პირობების გაუმჯობესებაში.

სსრ კავშირის ყველა ერისა და ეროვნების როგორც ეკონომიკის განვითარებაში, ისე კულტურის აყვავებაში თვალსაჩინო როლი შეასრულა დიდმა რუსმა ხალხმა, რომელიც უწყვედა და უწყვეს უდიდეს დახმარებას ერთიან მძლავრ საბჭოთა ოჯახად შეკავშირებულ ყველა მოძმე ხალხს. ამის პასუხად არარუსი ერები და ეროვნებანი დიდ რუს ხალხს სიყვარულითა და მადლიერებით ეკიდებიან.

ლენინური ეროვნული პოლიტიკის გამარჯვებათა კლასიკური მაგალითია საქართველოს სს რესპუბლიკის წარმატებანი როგორც სახალხო მეურნეობის, ისე კულტურის განვითარებაში. თუ საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე საქართველოში მხოლოდ რამოდენიმე ათეული ზოგადსაგანმანათლებლო და საშუალო სპეციალური სკოლა და მხოლოდ ერთი უმაღლესი სასწავლებელი იყო, რომლებშიც მოსახლეობის დაახლოებით ხუთი პროცენტი სწავლობდა, ამჟამად რესპუბლიკაში არის 4500-ზე მეტი ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლა, 100 საშუალო სპეციალური და 18 უმაღლესი სასწავლებელი. საქართველოში ყოველი მესამე ადამიანი სწავლობს.

რესპუბლიკის სახალხო მეურნეობაში დასაქმებულია უმაღლესი და საშუალო სპეციალური განათლების მქონე 400 ათასამდე სპეციალისტი, რომელთაგან დაახლოებით 1150 მეცნიერებათა დოქტორი და პროფესორია, ხოლო შვიდი ათასამდე მეცნიერებათა კანდიდატი. სამეცნიერო და შემოქმედებითი ორგანიზაციების მოღვაწეებს მნიშვნელოვანი წვლილი შეაქვთ მთელი საბჭოთა კულტურისა და მსოფლიო ცივილიზაციის განვითარებაში.

ჩვენი შემოქმედებითი ინტელიგენცია, ისევე როგორც ყველა პატიოსანი საბჭოთა ადამიანი, აღშფოთებულია სოლჟენიცინის ანტისაბჭოთა გამოსვლებით. მისი „მხატვრული ნაწარმოებები“ იბეჭდება საზღვარგარეთ და სოლჟენიცინის ყველა ნათიხსნს ფართოდ იტაცებენ სოციალიზმის მტრები, საბჭოთა ქვეყნის მტრები, რომლებმაც პირი შეკრეს ამ გახრწნილ ანტისაბჭოთა მძორთან, რომლის დასაცავადაც გამოვიდა აკადემიკოსი სახაროვი. ჩანს, მას არ ესმის, რომ სოლჟენიცინთან მეგობრობა კიდევ უფრო ბლაღავს მის, როგორც მეცნიერისა და მოქალაქის პრესტიჟს. სახაროვი იქამდეც კი მივიდა, რომ ამერიკის შეერთებული შტატების მთავრობას არწმუნებს, თითქოს მისი დაახლოება საბჭოთა კავშირთან დამღუპველია.

შემდეგ მომხსენებელმა თქვა, რომ სკკპ ცენტრალური კომიტეტის დადგენილებაში პარტიის თბილისის საქალაქო კომიტეტის მუშაობის შესახებ, აღნიშნული იყო ქართველ მეცნიერთა ცალკეულ ნაწარმოებებში არსებული კუთხურობისა და ნაციონალიზმის ზოგიერთი რეციდივი. საქართველოს პარტიულმა ორგანიზაციამ დასახა ქმედითი ღონისძიებანი ნაციონალიზმის რეციდივების აღმოფხვრისათვის, საბჭოთა პატრიოტიზმისა და სოციალისტური ინტერნაციონალიზმის სულისკვეთებით მშრომელთა აღზრდისათვის. ამ ღონისძიებათა შესრულებისათვის მუშაობა უეჭველია, ხელს შეუწყობს არა მარტო სამეცნიერო ლიტერატურის იდეურ-თეორიული დონის ამაღლებას, არამედ კულტურის ყველა დარგის ძირეულად განვითარებასაც.

სუბიექტივიზმისა და ვოლუნტარიზმის მანე შედეგების დაძლევისათვის ამ ბოლო ათი წლის განმავლობაში დაუცხრომელი პრინციპული ბრძოლის შედეგად, ჩვენი პარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა, მისმა პოლიტბიურომ საერთაშორისო კომუნისტური და მუშათა მოძრაობის აღიარებული ლიდერის ლ. ი. ბრეჟნევის მეთაურობით მიაღწიეს, პარტიის ავტორიტეტის, მისი ხელმძღვანელი და წარმმართველი როლის კიდევ უფრო ამაღლებას კომუნისტურ მშენებლობაში.

უკანასკნელ ხანს, საქართველოს კომპარტიის ცხოვრებაში მოხდა უმნიშვნელოვანესი მოვლენები, რაც გამოიხატა პრინციპული ბრძოლის გაჩაღებით რესპუბლიკის ხელმძღვანელი პარტიული, საბჭოთა და სხვა ორგანოების საქმიანობაში არსებული შეცდომების, ნაკლოვანებებისა და სხვა არაჯანსაღი მოვლენების გამოაშკარავებისა და გადაჭრით აღმოფხვრისათვის.

ჩვენი პარტიული ორგანოების მუშაობის გაჯანსაღებაში უაღრესად დიდი როლი შეასრულა სკკპ ცენტრალური კომიტეტის ცნობილმა დადგენილებამ თბილისის საქალაქო კომიტეტის მუშაობის შესახებ.

წელიწად-ნახევარში საქართველოს კომპარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა დიდი მუშაობა გასწია პარტიული ცხოვრების ლენინური ნორმების აღსადგენად, მნიშვნელოვნად ამაღლდა რესპუბლიკის პარტიული ორგანიზაციების ბრძოლისუნარიანობა, გაიშალა ბოლშევიკური კრიტიკა და თვითკრი-

ტიკა, გაიზარდა თითოეული კომუნისტის პასუხისმგებლობა დაკისრებული საქმისათვის, ძირეულად გაუმჯობესდა პარტიული ხელმძღვანელობა ეკონომიკისა და კულტურის ყველა დარგისადმი.

საქართველო მთელ თავის წარმატებებს საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ლენინურ ცენტრალურ კომიტეტს უნდა უმადლოდეს. საქართველოს კომპარტიამ მთელი თავისი წარმატებანი საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ლენინური ცენტრალური კომიტეტის მეოხებით მოიპოვა.

მოხსენება „ვ. ი. ლენინი და საქართველო“ გააკეთა პროფესორმა ვ. გ. ესაიანევიძემ. ვ. ი. ლენინის უკვდავ სახელთან განუხრელად არის დაკავშირებული, თქვა მან, სოციალური და ეროვნული განთავისუფლების, სოციალიზმის აშენებისათვის საქართველოს მშრომელთა ბრძოლის ისტორია. ვლადიმერ ილიას ლე მჭიდროდ იყო დაკავშირებული საქართველოს ბოლშევიკებთან, პირადად იცნობდა საქართველოს ხელმძღვანელ პარტიულ მუშაკთა უმეტესობას, ბევრ მათგანთან ახლო ურთიერთობა და პირადი ნაცნობობა აკავშირებდა.

არ არის საქართველოში რევოლუციური მოძრაობისა და ბოლშევიკური ორგანიზაციის საქმიანობის არც ერთი მნიშვნელოვანი საკითხი, რომელზედაც თავისი პირადი აზრი არ გამოეთქვას, შესაბამისი რჩევა და მითითება არ მიეცეს ვ. ი. ლენინს.

ლენინმა და მისმა უძლეველმა მოძღვრებამ გადაამწყვეტი როლი შეასრულა ქართველი ხალხის ისტორიულ ბედში.

ვ. ი. ლენინის თხზულებებში, მოხსენებებში, სტატიებსა და წერილებში დაახლოებით 300-ჯერ არის ნახსენები საქართველო. ამ დოკუმენტებში დიდი ბელადი ენება საქართველოს მუშათა და გლეხთა რევოლუციურ მოძრაობას, პარტიულ ორგანიზაციას მუშაობას, ცხოვრების სხვადასხვა მხარეს.

საქართველოში ვ. ი. ლენინის შრომები 1895 წლიდან გავრცელდა. ქართველებმა, ჩვენს მრავალეროვან ქვეყანაში და საერთოდ მსოფლიოში, ერთ-ერთმა პირველებმა დაიწყეს ლენინის შრომების თარგმნა და მშობლიურ ენაზე გამოცემა.

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებას ლენინი პირველი მიესალმა. იგი ღრმად იცნობდა საქართველოს ეკონომიურ პირობებს, მან დასახა საქართველოს მშრომელთა ამოცანები სოციალისტურ მშენებლობაში, მათი შესრულების გზები და მეთოდები.

ქართველი ხალხი წმინდად ასრულებს ლენინის ანდერძს, კომუნისტური პარტიის ხელმძღვანელობით ახალ წარმატებებს აღწევს სამეურნეო და კულტურულ მშენებლობაში¹.

მოხსენება „ვ. ი. ლენინი და ეროვნული საკითხი“ გააკეთა პროფესორმა პ. კ. რატიანამ. მომხსენებელმა აღნიშნა ეროვნული საკითხის შესახებ ლენინური მოძღვრების დიდი მეცნიერული და პოლიტიკური მნიშვნელობა, დაახასიათა მისი ძირითადი პრინციპები და ნათლად წარმოაჩინა მისი განხორციელებისათვის ბოლშევიკური პარტიის მედგარი და თანმიმდევრული ბრძოლა ყოველი ჯურის ნაციონალიზმის წინააღმდეგ. დასასრულს, მომხსენებელი შეჩერდა ლენინური ეროვნული პროგრამის განხორციელების შედეგებზე საქართველოში, სადაც, ისე როგორც მთელ საბჭოთა კავშირში, ეროვნული საკითხი,

¹ გაზ. „კომუნისტი“, 1974 წლის 22 იანვარი.

„გადაწყდა მთლიანად, გადაწყდა საბოლოოდ და შეუბრუნებლად“ (ლ. ი. ბრეჟნევი).

მომხსენება „ვ. ი. ლენინი ისტორიული მეცნიერების ამოცანათა შესახებ“ გააკეთა პროფესორმა ი. მ. კაჭარავამ. მომხსენებელმა დაახასიათა ისტორიული მეცნიერების წინაშე ვ. ი. ლენინისა და კომუნისტური პარტიის მიერ დასახული ძირითადი ამოცანები, როგორცაა: 1. საზოგადოებრივი მოვლენების კონკრეტულ-ისტორიულ პირობებში და მთლიანობაში შესწავლა; 2. მეცნიერული კვლევის წარმართვა ისტორიულ-შედარებითი მეთოდით; 3. ისტორიზმის პრინციპის ბოლომდე დაცვა; 4. პარტიულობის პრინციპის ბოლომდე თანმიმდევრული გატარება; 5. ისტორიული მეცნიერების მკვეთრი შემობრუნება აწმყოსა და მომავლის აქტუალური პრობლემების შესწავლა-შემუშავებისაკენ და ა. შ. დასასრულს, მომხსენებელმა გააშუქა ქართული საბჭოთა ისტორიოგრაფიის უკანასკნელი პერიოდის უმნიშვნელოვანესი მიღწევები.

მომხსენება „ვ. ი. ლენინი და პარტიული მშენებლობის საკითხები“ გააკეთა პროფესორმა ა. ა. მირცხულავამ. მომხსენებელმა გააშუქა ვ. ი. ლენინის მიერ გაწეული ტიტანური შრომა და ბრძოლა ახალი ტიპის მარქსისტული პარტიის შექმნისათვის, მისი ორგანიზაციული სრულყოფისა და იდეოლოგიური შეიარაღებისათვის. მომხსენებელმა ხაზგასმით აღნიშნა, რომ ყველაფერი, რითაც სამართლიანად ამაყობს საბჭოთა ხალხი, მიღწეულია იმის მეოხებით, რომ თავის პოლიტიკასა და პრაქტიკულ საქმიანობას წარმართავს მარქსიზმ-ლენინიზმის საფუძველზე ლენინური კომუნისტური პარტიის მტკიცე ხელმძღვანელობით, რომელიც გულდაჭერებით მიუძღვის ჩვენს ხალხს ლენინური კურსით კომუნიზმისაკენ.

მომხსენება „ვ. ი. ლენინის სახე ქართულ საბჭოთა მხატვრულ ლიტერატურაში“ გააკეთა ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატმა, ქართული ლიტერატურის გამოჩენილმა კრიტიკოსმა ბ. დ. ქლევტამ. მომხსენებელმა აღნიშნა, რომ ქართველი მწერლები, რომლებიც აღიზარდნენ დიდ დემოკრატიულ და რევოლუციურ-პუმანურ ტრადიციებზე, თავიდანვე ჩადგნენ ახალი ცხოვრების მშენებელთა რიგებში, ქართველი მწერლებიდან პირველი იყო გალაკტიონ ტაბიძე, რომელმაც დიდად შთამაგონებელი ლექსი უძღვნა კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა სახელმწიფოს შემქმნელს ვ. ი. ლენინს. ამის შემდეგ არ შეწყვეტილა ქართული პოეტური ჩანგის ჟღერა დიდი ლენინის სადიდებლად, მისი ანდერძის ხორცშესასხმელად.

სამეცნიერო-თეორიული კონფერენციის მუშაობაში მონაწილეობდნენ ბ. გ. გივიბერია, პ. გ. გილაშვილი, შ. დ. კიკნაძე, ზ. ა. პატარაძე, ვ. მ. სირაძე, ა. ნ. ჩურკინი, გ. ს. ძოწენიძე, თ. ი. მოსაშვილი, შ. ვ. ყარაყარაშვილი, ო. ე. ჩერქეზია, საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის პასუხისმგებელი მუშაკები, პარტიის ვეტერანები, თვალსაჩინო მეცნიერები, კულტურის მოღვაწენი, საზოგადოებრიობის წარმომადგენლები.

სამეცნიერო-თეორიული კონფერენცია ლენინური იდეების კარგი დემონსტრაცია იყო.

ლალი ბერიძე

ეთნოგრაფიული ექსპედიცია გურიაში

(1072 წელი, 20 VIII—10 IX)

ანგარიში

მეორე წელია გურიაში მუშაობს აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილების ექსპედიცია.

საანგარიშო წელს ექსპედიციაში მონაწილეობდნენ ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატები ლევან ფრუიძე (ხელმძღვანელი), მანანა შილაკაძე (მოადგილე), უფროსი ლაბორანტი ლეილა მირიანაშვილი, აგრეთვე, ქართული ხალხური ხუროთმოძღვრებისა და ყოფის თბილისის ღია ცის ქვეშ მუზეუმის მეცნიერ თანამშრომლები ანზორ გოგიაშვილი, რობერტ კეკელიძე და დავით ხახუტაშვილი.

მასალები შეიკრიბა შემდეგ თემებზე: მევენახეობა და მეღვინეობა (ლ. ფრუიძე), მუსიკალური ფოლკლორი (მ. შილაკაძე), მეთევზეობა (ლ. მირიანაშვილი), დასახლების ტიპი, გურული კარმიდამოს სტრუქტურა, ნაგებობანი (ა. გოგიაშვილი, დ. ხახუტაშვილი, ლ. ფრუიძე), ხალხური გამოყენებითი ხელოვნება და შინახელოსნობა (რ. კეკელიძე, ლ. ფრუიძე).

ექსპედიციამ იმუშავა ლანჩხუთის, მახარაძის და ჩოხატაურის რაიონების უმთავრეს სოფლებში.

გურიის მევენახეობა-მეღვინეობის ეთნოგრაფიული შესწავლა პირველად ხორციელდება. დადგენილ იქნა ვაზის გავრცელების არე ხეობათა მიხედვით. მაგალითად, სურების ხეობაში მევენახეობის საბოლოო საზღვარია სოფ. ტობახჩო, ხოლო გუბაზოულის ხეობაში სოფ. ქვაბლა. პირველ შემთხვევაში ვაზის გავრცელების საზღვარი ემთხვევა მევენახეობის გავრცელების საზღვარს. სოფ. ტობახჩოს ზემოთ ხშირი ტყეებია და იქ უკვე ვაზი აღარ გვხვდება.

რაც შეეხება ქვაბლას, მის თავზე სოფელი ზოტია, სადაც თითო-ორიოლა ვაზი მოიპოვება, ასევე სოფ. ჩხაკაურაში. ამრიგად, გუბაზოულის ხეობისათვის მევენახეობის გავრცელების საზღვარი სოფ. ქვაბლაა, ხოლო ვაზის სოფ. ზოტი და ჩხაკაურა.

საგულისხმო ფაქტია, რომ გურული გლეხი ვაზისა და მევენახეობის გავრცელების საზღვარს არა მარტო მთებთან მიმართებაში ითვალისწინებს, არამედ დაბლობთანაც. მაგალითად, სოფ. ბუკისციხის ქვემოთ ვაზი ყველგან ხარობს, მაგრამ ხარისხობრივი მევენახეობის რაიონი მაინც, ბუკისციხის ჩათვლით, ხეობის აღმაა, ვიდრე ტობახჩომდე. გუბაზოულის ხეობაშიც სოფ. ხიდისთავის ქვემოთ ვენახი ნაკლები ღირსების მოსავალს იძლევა. რაც შეეხება სუფსის და რიონის დაბლობებს ე. წ. „მერეებს“, იქ მევენახეობა თითქმის არ არის. მაშასადამე, საუკეთესო ღვინის მისაღებად შერჩეულია მთის წინა ზოლი ე. წ. „შუამთა“, ამჟობინებენ ფერღობ, „ზვარე“ ადგილებს.

უაღრესად საინტერესოა მდ. სუფსისა და გუბაზოულის ხეობებში სავარ-
გულთა დაყოფა მზისნათების ხანგრძლივობის მიხედვით. ადგილს, რომელსაც
მზე ამოსვლისთანავე გაანათებს და ჩასვლამდე დასცქერის „მზვარე“-„ზვარე“
ეწოდება, ხოლო მზის სხივებით ნაკლებ უზრუნველყოფილ მიწებს „ცივის“
ეძახიან. ცივი ორნაირია: საყოთრივ „ცივი“ და „პირქცეული“. პირქცეულის
ორნაირი გაგება დავადასტურეთ: ზოგიერთის მტკიცებით, პირქცეული ნახევ-
რად ზვარე და ნახევრად ცივია, ზოგი კი გვარწმუნებს ის „ცივზე ცივიაო“,
ე. ი. მხოლოდ შუადღეზე თუ დახედავს მზეო.

ზვარე ადგილები, ჩვეულებრივ, მდინარის მარჯვენა ნაპირზეა, ხოლო
ცივი მარცხენა ნაპირას, როგორც გურიაში ამბობენ „კედაროს“.

„ზვარესა“ და „ცივის“ ასეთნაირი გაგება ვაკე სოფლებში არ დასტურ-
დება, ის ცნობილია მხოლოდ სუფსისა და გუბაზოულის ზემო დინებაში. სა-
მაგიეროდ გურიის ყველა სოფელში ექსპოზიციის მიხედვით, სავარგულებს
ჰყოფენ „მარჯვენა“ და „მარცხენა“ ადგილად. მარჯვენა ადგილი, ჩვეულებრივ,
სამზიანოა, ხოლო მარცხენა „ჩაოიანია“ ე. ი. ჩრდილიანია. ვაზისათვის, რო-
გორც „მზის შვილისათვის“ უმჯობესია ზვარე, მარჯვენა ადგილი.

მოსავლიანობის თვალსაზრისით, გვალვიან წლებში ცივი სჯობს ზვარეს,
მაგრამ წვიმების დროს ზვარე ამართლებს, მოსავლის ხარისხითაც ზვარეს ნა-
ყოფი გამოირჩევა. ამრიგად, სავენახელ უმჯობესია ზომიერად დამრეცი ზვა-
რე, მარჯვენა ადგილი.

განსაკუთრებით ფასეული მასალა შეგროვდა ადგილობრივი ნიადაგების
შესახებ. გლეხი არჩევს „დიხაშხო“ მიწას, რომელიც კარგი მოსავლიანია, ძნე-
ლი დასახნავია, მაგრამ შემდგომ ადგილი სამუშაოა, აგრეთვე, „ქვიშნარს“ —
მოსავლიანს, კარგ სამუშაო მიწას, „მერეს“ — მდინარისპირა ნაყოფიერ, დაბ-
ლობ ადგილს, „ოროკს“ — გამოფიტულ მიწას, „ეწერს“ — „მშიერ“, მოუსავე-
ლიან მიწას და სხვ. ვაზისათვის საუკეთესოა დიხაშხო და ქვიშნარი. დიხაშხო
მიწები უფრო ზეგნებზე გვხვდება, ხოლო ქვიშნარი („ქვაქვიშნარი“) მთიან
სოფლებში, მეტადრე სუფსისა და გუბაზოულის სათავეებისაკენ.

გურია ვენახის სახეთა მრავალფეროვნებით არ გამოირჩევა. იქ ძველათაც
და დღესაც მალღარია გაბატონებული. რაც შეეხება დაბლარს, იგი გვიანდე-
ლი შემოსულია, ზოგიერთ სოფელში (გორა-ბერეჟოული, დაბლაციხე) გაჩნდა
მე-19 ს. მეორე ნახევარში, უმეტეს სოფლებში კი კოლექტივიზაციის შემ-
დგომ გავრცელდა, მაგრამ აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ სათანადოდ ფეხი ვერ-
სად მოიკიდა და ამჟამად ისევ მალღარი ინარჩუნებს უპირატესობას. ტალავე-
რი გურიაში ახალი დამკვიდრებულია, ვაზის ფორმირების სხვა წესი ადგილ-
ზე არ გამოვლინდა.

ვაზის ძველი, ადგილობრივი ჯიშები თითქმის დავიწყებულია. მოხუცებს
ასსოვთ ჯანი, ჩხავერი, ჭუმუტა, ალადასტური, ტრედისფენა, ტევანდიდი და
სხვ. მათი თითო-ოროლა ძირი ახლაც გვხვდება, მაგრამ არცერთ მათგანს,
გარდა ჩხავერისა, ამჟამად არავითარი სამეურნეო ღირებულება არ გააჩნია.

დღევანდელ გურიაში ვაზის ორი ჯიში ბატონობს: დაბლარისათვის ცო-
ლიკაური და მალღარისათვის ადესა. ადესა ორი სახისაა შავი და წითელი. ეს
უკანასკნელი უფრო ხარისხიან და ტკბილ ყურძენს იძლევა, მაგრამ დაავადე-
ბათა მიმართ მეტად მგრძნობიარეა, ამიტომ ნაკლებად აშენებენ. მთელ გუ-
რიაშია გავრცელებული შავი ადესა, რომელიც ავადმყოფობათა მიმართ გაჩ-

ძლეა და კარგ წითელ ღვინოს აყენებს. უნდა აღინიშნოს, რომ ამერიკული ვაზის ჯიში „იზაბელა“, რომელიც მე-19 ს. მეორე ნახევრიდან გავრცელდა ჩვენთან „ადესას“ სახელწოდებით, კარგად შეეგუა ადგილობრივ პირობებს, გარდაიქმნა, გაკეთილშობილდა და წარმატებით შესცვალა ვაზის ძველი გურული ჯიშები. მაგრამ დღეისათვის მასაც გადაშენება ემუქრება, რადგან ნაკლები უურადლება ექცევა და მხოლოდ თითო-ოროლა კერძო პირის ინიციატივასა და მოკიდებული მალლარი მევენახეობის შემდგომი ბედი. დაბლარის შემოქრამ და მეტადრე ღვინის ფალსიფიკაციამ, აგრეთვე, ჩაის კულტურის შემდგომმა ზრდამ გურიის მევენახეობა დააქინა. მეღვინეობით ერთდროს განთქმული კუთხე ძლივსა აყენებს საკუთარი მოთხოვნილებისათვის საკმარის ღვინოს. ხშირია შემთხვევა, როცა დიდი ხარჯიანობას დროს (ქორწილი, ტირილი) ღვინო იმერეთიდან მოაქვთ.

გურიაში დადასტურდა ველური ვაზი „მორცხულა“, რომელსაც წვრილი, შავი კაკლები აქვს და ღია ფერის თხელი, პატარა ფოთოლი. აქა-იქ მოიპოვება სურებისა და ნაბელავის ტყეებში.

დაკვირვებამ გვიჩვენა, რომ „ვენახი“ გურიაში ვაზნარს კი არ აღნიშნავს, არამედ ერთ ვაზს. „ვენახის“ გაგებით იხმარება „მამული“, „ხემამული“; დაბლარ ვენახს „ბალს“ ეძახიან. ვაზის ფოთლის აღსანიშნავად „ბაბილო“ იხმარება. „ლერწი“ ვაზის „ბოლია“ ე. ი. ტოტი. ახლად ნაყარს „ხეალარი“-„ხალარი“-„შოლარი“ ჰქვია.

გურიაში დღემდე შემონახა ვენახის გაშენების ძველებური წესი — „გადამაგინება“: ხიდან ჩამოიღებენ ლერწს და მიწაში ჩააწვენენ, მეორე წელს დაფესვიანდება და გადარგავენ. იშვიათად, მაგრამ მაინც დასტურდება რქების, რომელსაც ადგილობრივ „პოწყებს“ ეძახიან, ცალკე დაფესვიანება და მერე გადარგვა.

„გამარტებაზე“ ე. ი. ადრე გაზაფხულზე, სანამ „ხეში წვენი აიძვრებოდეს“, იციან ვაზისა და საყრდენი ხის სხვა, რომელსაც „გაშენებას“ ან „გადაშენებას“ ეძახიან. „ვენახი გვაშენეო“ ეს არა მარტო ნიშნავს ვაზი დავრგეო, არამედ გავსხალო. ოღონდ „ვენახის გაშენებაში“, მხოლოდ ვაზის სხვა კი არ იგულისხმება, არამედ საყრდენი ხის გაკაფვაც (ეძახიან „გახუჭვასაც“). საყრდენ ხეებად იყენებენ თხმელას, რცხილას, ხურმას, იფნას (კოპიტს), ბალს, თუთას, მსხალს, ვაშლს და სხვ. ყველაზე უფრო გავრცელებულია თხმელა, რომელიც კარგად მოზარდი და გაკაფვის ამტანი ხეა. დადასტურდა, რომ თხმელა „ვაზს ინახავს“ ე. ი. ავადმყოფობისაგან იცავს. ზოგიერთი მევენახის მტკიცებით, თხმელის ფოთლები იოდს გამოყოფს, რაც დადებითად მოქმედებს ვაზის ზრდა-განვითარებაზე. თხმელისა და ვაზის სიმბიოზი ჩვენ მიერ ლერწხუმშიც გამოვლინდა. გუბაზოულის ხეობაში საყრდენ ხეთაგან უპირატესობას ანიჭებენ რცხილას — წვრილი ფოთლები აქვს და ყურძენს კარგად ამწიფებს. კარგ სავენახე ხედაა მიჩნეული ბალი — ფოთოლი ადრე ცვივა და ძალიან ტკბილი ყურძენი იცისო. აქებენ ხურმასაც („ხუმბრა“), მაგრამ მისი „ბოლები მეტეხიანია“ ე. ი. ტოტები ადვილად ტყდება, ლალატი იცის და ხშირად უბედურების მიზეზად ხდება.

საყრდენი ხის ნერგებს საგანგებოდ რგავენ და ისე უვლიან, როგორც ვაზს. ხის ნერგი 2—3 წლით ადრე დაირგვება, მერე მიერგვება ვაზი.

ზოგჯერ, ახოს აღების ქამს, მოუჭრელად დატოვებდნენ ვენახის საყრდენად ვარგის ხეებს და ვაზს მიუტრავებდნენ. ასეთი ვენახები ამჟამად ტყედაა ქცეული და მოუვლელი ვაზნართაა ჩახლართული.

ვენახის სხვა მიღებული იყო ძველ მთვარეზე, ოღონდ მხოლოდ „უკუნ“ დღეებზე, სხვა შეიძლებოდა ახალ მთვარეზედაც — „უკუნ“ დღეზე. ძველ მთვარეზე „უკუნია“ ყველა დღე ორშაბათის, ოთხშაბათის და პარასკევის გარდა, ხოლო ახალ მთვარეზე ეს დღეები ითვლება „უკუნად“.

ვენახის გასხვლის შემდეგ, არავითარი სამუშაო აღარ სრულდებოდა, იშვიათად იცოდნენ მწიფობის წინ ვაზისა და ხის ფოთლების გამოხშირვა-გამოცლა, რათა მტევნებს მზის სხივები არ მოკლებოდა, ეს მაშინ თუ ნესტიანი წელიწადი იყო. „ვენახის გაშენება“ ე. ი. ვაზისა და საყრდენი ხის სხვა ყოველ სამ წელიწადში ერთხელ უწევდა. თუ კი ვაზნარში ყანა ჰქონდათ, მაშინ ვენახს და საყრდენს ყოველ წელს კაფავდნენ. კაფვა ხდებოდა წალდით და ხელწალდით. ხის „ბოლებს“ ისე გადაჭრიდნენ, რომ ზედ ვაზის შოლარის (რქების) გადადება ყოფილიყო შესაძლებელი, შოლარსაც ამოკლებდნენ, მაგრამ კვირტთა რაოდენობას არ განსაზღვრავდნენ. ვაზის რტოები ზევით უნდა ყოფილიყო მიმართული, ამისათვის ზოგან აკრავდნენ კიდეც, ქვევით ვაზის დაშვება არ შეიძლებოდა — გახმებაო.

რთველი — „სტველი“ გურიაში საკუთრივ ყურძნის კრეფას კი არ აღნიშნავს, არამედ საერთოდ მოსავლის აღებას. აქვე უნდა დაეძინოთ, რომ ეს ტერმინი იშვიათად იხმარება, უფრო ხშირად „ტეხა-კრეფას“ ამბობენ, ყურძნის კრეფისათვის ხმარობენ გიდელს, რომელიც თხილის ტყეჩითაა მოწნული, ხოლო „საძირედ“ ე. ი. მანებად გამოყენებულია წაბლი ან მუხა. „თავს მოუხვევენ“ — „გადაუბეჭდავენ“ მიწაზე გართხმული სუროს შუაზე გახლეჩილი შოლტებით. ყურძენს ეზიდებიან გოდრებით. დიდ გოდორში 4—5 ფუთი ჩადის, პატარაში 2 ფუთი, ეს ზურგზე მოსაკიდი „გორიცაა“. ცხენის საპალნეებად ხმარობენ 4—5 ფუთის ჩამტევ „ძაროებს“ — ესაა ტყეჩის ვეებერთელა, მოგრძო კალათი ორ-ორი სახელურით. ძარო ჰქვია აგრეთვე ურემზე დასადებ წნელისაგან მოწნულ ჭურჭელს, რომელსაც ურმის ძარას ფორმა აქვს.

მარანი გურიაში ეწოდება იმ ადგილს, სადაც ჭურბიაა ჩაფლული. ჭურბი, ჩვეულებრივ, ღია ცის ქვეშაა, დაჩრდილული წყავის, ბზის, რცხილის, იფნის ხეებით. ახლა მარნის ირგვლივ აშენებენ დაფნას. ცალკე შენობა მარნისათვის იშვიათადაა, ინვენტარს ან ნალიის ქვეშ ინახავენ ან სახლის გვერდით. საწნახელი ხისაა, უმეტესად ცაცხვისა. ამჟამად ითლება სურების, ზოტის, ქვაბლას და ჩხაკაურას ტყეებში. გურულ საწნახელს სადინარი არა აქვს, რაც განპირობებული უნდა იყოს ღვინის ადგილობრივი ტექნოლოგიით. საწნახელი, ჩვეულებრივ, მრგვალია, მაგრამ მაკვანეთსა და შემოქმედის თემებში, აგრეთვე, მათ მომიჯნავე სოფლებში დადასტურდა უსადინარო საწნახელი, რომელიც ოთხკუთხედად არის გათლილი. ასეთი საწნახელი გურიაში ცნობილია „ჭანურის“ სახელწოდებით.

ვინაიდან გურულ საწნახელს სადინარი არა აქვს, იქ ტკბილის მოსაკავებელი ჭურჭელი (თალარი, ისარნა, მერე) არ დასტურდება.

ჭაჭის საწნახელად გამოყენებულია ორიგინალური „ჭახრაკი“, რომელიც საწნახელშივე ეწყობა და ბერკეტზე საგანგებოდ გათლილი ქვები დაეკიდება.

ასეთი ქვეები ინახება ჩოხატაურის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში, რომელთა დანიშნულება დღემდე უცნობი იყო.

დადასტურდა ღვინის დაყენების სამი წესი: 1. „ფეთქად“ ე. ი. პირველი წვენი „გამოღება“ და უჭკოდ ჭურში დადუღება. ეს არის თეთრი ღვინო; 2. ტკბილის საწნახელში მთლიან ჭაჭაზე დადუღება, რის შედეგადაც მიიღება შავი ღვინო და 3. მოქაფული ღვინო — ტკბილს ქვაბში წამოადუღებენ, მოქაფავენ და გაგრილების შემდეგ ჭურში ჩაასხამენ. ამას ჰქვია „მოპეტმეზებული“ ღვინო. საწნახელში ამზადებენ, აგრეთვე, „შუაღვინოს“ — წყალნარევი ღვინოს, რომელსაც „ნადული ღვინოც“ ჰქვია. სუფთა ღვინოს გურიაში „შუმი“ ეწოდება, რაც დასტურდება ჩოხატაურის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში დაცული ძველი საბუთებითაც.

მიკვლევულ იქნა კუპრის საბადოები სოფ. ნატანებთან და სოფ. გულიანთან (ჯუმათის ახლო), უხსოვარი დროიდან იღებდა ხალხი კუპრს ამ „საკუპრიებიდან“, იყენებდნენ ღვინის გადასატანი ტყავის ჭურჭლის და ახალი ჭურების მოსაკუპრად.

ქვევებს თავზე აფარებენ ხის უმეტესად წაბლის „როგოს“ — სარქველს. გოზავენ „ალიზა“ ე. ი. თიხა მიწით, ზემოდან აყრიან ფხვიერ მიწას.

დასაძველებელ ღვინოს წელიწადში სამჯერ გადაიღებენ (დეკემბრის ბოლოს, გაზაფხულსა და შემოდგომაზე, მწიფობის თვეში), ხოლო სახარჯო ღვინოს მხოლოდ ერთხელ გაზაფხულზე უწევს გადაღება.

ღვინის გარდა, ყურძნის პროდუქტებიდან აღსანიშნავია ძმარი, „ნადული ტკბილი“ (ბადაგი), „ჯანჯუხა“ (ჩურჩხელა), ტკბილისკვერი და ფელამუში. პაჭისაგან თუ შუაღვინოს არ აყენებენ, ხდიან არაყს.

საგულდაგულოდ ვიძიებდით მევენახეობა-მეღვინეობასთან დაკავშირებულ წეს-ჩვეულებებს. ყველა სოფელში დადასტურდა აგუნაზე სიარული, რაც ახალი წლის მეორე დღეს საღამოს იმართებოდა. აღსანიშნავია მალღარის კრფის დროს ნადის მიწვევა და ავიღელას გადაძახება, მეტადრე პორნოგრაფიული („აბდლური“) შაირობა.

ყურადღებას იმსახურებს, ყურძნის კრფისას, ქირაზე სიარული. საქირაოდ დადიოდნენ მამათის, აკეთის, აცანის და სხვა სოფლებიდან შემოქმედის, მაკვანეთის, ვაკიჯვარის და სხვა თემებში. გასამრჯელოდ დღეში თითო ფუთი ღვინო ეძლეოდათ, აგრეთვე, ხარჯი მასპინძლისა იყო. აღნიშნულ თემებში დადასტურდა ყანების, ხეხილისა და ვენახების რწყვის საინტერესო წესი, რაც შეიძლება უფრო მიწის განოყიერებად ჩაითვალოს. წყალს სავარგულებს მიუგდებენ მთელი ზამთრის განმავლობაში, მიწა წყლითაც ჯერდება და ნოყიერი შლამითაც.

საველე-ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიებით დადასტურდა, რომ გურიის ყოფას ჯერ კიდევ შემორჩა ძველბუთრი ჩონგურები. დადგინდა ამ თვალსაჩინო მუსიკალური ინსტრუმენტის დამზადებაში ერთგვარი სპეციალიზაცია, მუსიკალური აკუსტიკის პრინციპების ემპირიული ცოდნა. გამოვლინდა მეჩონგურე ოსტატთა ჯერაც ცოცხალი კერა (სოფ. აცანა), აგრეთვე, ჩონგურზე დაკვრის რამდენიმე დახელოვნებული შემსრულლებელი. ყურადღებას იპყრობს დაკვრის სწავლების ხალხური მეთოდიკა, წყობებისა და აწყობის დახვეწილი წესები. ფიქსირებულ იქნა თავისებური სავარჯიშოები, რაც მანამდე სპეციალურ ლიტერატურაში ცნობილი არ იყო.

შეიკრიბა მასალა ხალხურ მუსიკალურ ტერმინოლოგიაზე. საყურადღებოა ჩონგურის მეოთხე სიმის — ზილის მიერ გამოცემული ბგერის ჰარმონიული ფუნქციის ხალხური გააზრება. კერძოდ, ამ სიმის ფუნქციას სახალხო მომღერლები აიგივებენ მალალი ბანის სახეობებთან (გამყინავე, კრიმანჭული, წერილი, მოძახილი). ახლად გამოვლენილი მსალების საფუძველზე, შეიძლება ითქვას, რომ ჩონგური ასახავს მუსიკალური აზროვნების განვითარების იმ ეტაპს, რომელსაც განვითარებული სამხმეიანობა შეესაბამებოდა. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ოთხხმიანი ჩონგურის წარმოშობა ხშიერ მუსიკაში ოთხხმიანობის გაჩენას უკავშირდება. მ. შილაკაძის აზრით, ოთხხმიანობა განვითარებული სამხმეიანობის წიაღში უნდა წარმოშობილიყო. საერთოდ მრავალხმიანობა რაოდენობრივ ცვლილებებს კი არ ვართულობს, არამედ აქ თვისობრივად ახალ ეტაპთან გვაქვს საქმე.

ცალკე უნდა აღინიშნოს სუფრული სიმღერების შესახებ, რომელთაც სადღეგრძელოების რიგისა და შინაარსის მიხედვით მკაცრად განსაზღვრული თანმიმდევრობა ახასიათებდათ. ყოველ სადღეგრძელოს შესაბამისი სიმღერა პქონდა, რაც ლხინს გართობა-სიამოვნებასთან ერთად, ღრმა აზრს ანიჭებდა. მოპოვებული მასალა ცხადყოფს, რომ გურიის საოცრად მრავალფეროვანი და მდიდარი მუსიკალური ფოლკლორი ქართული ხალხური მუსიკალური ხელოვნების ორგანული ნაწილია. დადგინდა, რომ გურია არა მარტო ეოკალური ხელოვნების კლასიკური კუთხეა, არამედ საკრავიერი მუსიკისაც, სხვათა შორის, მთხრობლები გურიის საზღვარს მხოლოდ ბუნებრივ-სამეურნეო ფაქტორებით კი არ ადგენენ, არამედ კრიმანჭულის გავრცელების მიხედვითაც. მაგალითად. ისინი ამტკიცებენ, რომ საჯავახო ნამდვილი გურიააო, რადგან იქაური მომღერალი ყველა „კრიმანჭულობს“.

მეთევზეობა ადამიანის უძველესი საქმიანობაა. მეთურნეობის ამ დარგმა დღემდე შემოინახა მეტად ორიგინალური წესები, რაც დიდ მეცნიერულ ინტერესს იწვევს. გურია წყლითა და თევზით მდიდარი კუთხეა, სწორედ ამიტომ შეიკრიბა მრავალფეროვანი ფასეული მასალა. აღსანიშნავია სათევზაო ადგილების შერჩევა, თევზის მივანების ოსტატობა შესაფერისი ამინდისა და „კაი წყლის“ გამოცნობა. თევზის ადგილობრივი ჯიშები, მათი ცხოვრების ნირი, კვების რეჟიმი, მოძრაობა („აღმართი თევზი“, „დაღმართი თევზი“), ერთად შეგროვება („ბოლათი“), ქვირითობა („ტობი“, „კეციობა“) და სხვ. გამოვლინდა თევზჭერის ნაირგვარი საშუალებანი: ანკესი, ბადე, გოდორი, ფაცერი, წყლის დაღობვა, ტოტის დაწყვეტა და სხვ. აღსანიშნავია სათევზაო ტრანსპორტი, წყლის იჯარით აღება, თევზმჭურთა ამხანაგობანი, შრომის ორგანიზაციის ფორმები, დაჭერილი თევზის განაწილების, საზამთროდ თუ ცოცხლად შენახვის წესები, თევზის გასაღების ბაზრები და სხვ. მდიდარია მეთევზეობასთან დაკავშირებული რწმინა-წარმოდგენანი — საკუთარი ღვთაებებით, თავისებური რიტუალებით და მაგიური ფორმულებით.

საზღვაო მეთევზეობას უფრო მეტად სარეწაო დანიშნულება ჰქონდა, ხოლო სამდინაროს შინამოხმარების ხასიათი. მიუხედავად ამისა, სამდინარო მეთევზეობაში დღეისათვის შემორჩენილია თევზჭერის უფრო მრავალფეროვანი ხერხები და საშუალებანი. გარდა ამისა, აქ უკეთაა დაცული თევზების და თევზსაჭერ საშუალებათა კუთხური ტერმინოლოგია, ზღვის მეთევზეები კი

უმეტესად რუსულ სახელებს ხმარობენ და ბევრი ადგილობრივი სახელწოდება დავიწყებული აქვთ.

დასახლების ტიპი, გურული კარმიდამოს სტრუქტურა და ნაგებობანი ექსპედიციას აინტერესებდა თბილისის ღია ცის ქვეშ მუზეუმში გურიის სწორად ასახვისათვის. ამასთან დაკავშირებით, ჩვენი ყურადღება მიიქცია იმ საგულისხმო ფაქტმა, რომ გურიაში განსაკუთრებით ძალუმად იგრძნობა თანამედროვე სოციალისტური სოფლის მაჯისცემა. იქ ჩვეულებრივია მოასფალტებული ქუჩები, ლამპიონები, ქანდაკებანი, აუზებით და შადრევნებით შემკული ბაღები და სკვერები. ხუროთმოძღვრული ანსამბლებით (ადმინისტრაციული შენობები, სკოლები, კულტურის სახლები, კინოთეატრები, მუზეუმები, მაღაზიები, რესტორნები, საყოფაცხოვრებო მომსახურების სალონები, საავადმყოფო, სამშობიარო და სხვ.) დამშვენებული ცენტრი. მოსახლეობის უმეტესობასაც, შემკული ფასადებით, ქუჩის პირად ჩარიგებული ახალი სახლები აქვს. დღევანდელ გურიაში სოფელსა და ქალაქს შორის ზღვარის წაშლის მეტად საინტერესო პროცესი მიმდინარეობს, რაც შემდგომ მეცნიერულ დაკვირვებას და შესწავლას საჭიროებს. ამჯერად გვინდა შეიჩერდეთ აღნიშნულ კუთხეში ახალი ქალაქური ტიპის სოფელთა ფორმირების ზოგიერთ საკითხზე. უპირველეს ყოვლისა, რაც ეთნოგრაფს თვალში მოხვდება, ესაა კარმიდამოთა და საცხოვრებელი ნაგებობების ერთგვარი სტანდარტიზაცია. გურიის სოფელი თანდათან კარგავს თავის განუმეორებელ კოლორიტს და თავისთავადობას. ზოგიერთს ეს ფაქტი ცხოვრებისეულ და ამდენად კანონზომიერ მოვლენად მიაჩნია, რასაც ვერ დავეთანხმებით. რა თქმა უნდა, ტალახიანი ორღობეებისა და საცხოვრებლად მოუხერხებელი ჭარგვალების შენარჩუნება უაზრობაა, მაგრამ წინაპართა მიერ საუკუნეთა მანძილზე შემუშავებული რეალიების ხელაღებით უარყოფაც დაუშვებელია. ხომ შეიძლება ჩვენი სოფელი თანამედროვეც იყოს და ეროვნულიც. მითუმეტეს ეს აუცილებელია საქართველოსათვის — მსოფლიოს ერთ-ერთი უძველესი კულტურის მქონე ქვეყნისათვის. ქართველი ხალხი მიწათმოქმედების და აქედან გამომდინარე ბინადარი ცხოვრების პატრიარქად ითვლება. ჩვენთან იდეალურად იყო გამოყენებული საცხოვრებელი გარემოს თითოეული გოჭი. ყველა კუთხეს თავისი მეურნეობის ფორმების, მიკროპავისა და ეკოლოგიური პირობების შესაბამისად გამომუშავებული ჰქონდა ეზოების, საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობების ტიპები. ქვეყნის სოციალისტურმა გარდაქმნამ, ბუნებრივია, აქ თავისი კორექტივი შეიტანა, მაგრამ ძირითადად ჩვენი სოფლებისა და ქალაქების განაშენიანება, მაინც ტრადიციული, ქართული უნდა დარჩეს და უფრო მეტიც, ყველა კუთხემ უნდა შეინარჩუნოს თავისი ეთნოგრაფიული (კარგი გაგებით) სახე. ამრიგად, სახლის აშენება და კარმიდამოს გამართვა სრულებითაც არ არის კერძო საქმე. სწორედ ამ პრინციპებიდან გადახვევა ასევე დაღს გურიის სოფელს.

დავიწყოთ ღობეებიდან. გურიაში ღობის ოთხი ძირითადი ტიპი იყო გავრცელებული: წნული ღობე, ყორე, მესერი და ცოცხალი ღობე („სყდე“). ლამაზად დაწნული შქერის ღობით უმეტესად ვაკე ადგილებს აკავებდნენ, ფლეთილი ან რიყის („ჰვალანგარა“) ქვით მშრალად ნაგები ყორე ზღუდესაც ქმნიდა და ფერღობ ადგილებს დაღარვა-გამოფიტვისაგან იცავდა. მესერი უფრო ხშირად ყავარივით გახდილი იყო და მას ჩვეულებრივ ყორის თავზე აყოლებ-

დნენ. ზოგჯერ ეზოებსა და ხეხილის ბაღებს სყდეთი ზღუდავდნენ. ბროწეულის ცოცხალი ღობე ხომ სანახავად ღირდა, მეტადრე ყვავილობისა და ნაყოფის მწიფობის ჟამს. დასანანია, რომ ახლა შემოკავეების ამ საშუალებებს იშვიათად შეხვდებით. ყოფაში დამკვიდრებულია ლითონისა და ბეტონის ზღუდეები, უგემოვნოდ ნაგები მთელი გალავნები, რომლებიც ამაზრზენ შთაბეჭდილებას ახდენენ. რამდენად გაალამაზა საქართველოს ქალაქები ბაღებსა და სკვერებზე თუჯისა და რკინაბეტონის მოაჯირების მოხსნამ და მათ ნაცვლად ძველქართული ღობურებისა და მისთანათა მოწყობამ. საკვირველია ამ უნეშმა თუჯმა და რკინაბეტონმა სოფლად რად გადაინაცვლა!

ზოგიერთი უარყოფითად აფასებს ყორეს და მას ცემენტის ზღუდეს ამჯობინებს. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ფერდობის დაცვის საქმეში მშრალად ნაგებ ყორეს რკინაბეტონიც ვერ შეედრება, რადგან ეს უკანასკნელი არ ატარებს მიწისქვეშა წყლებს, ყორე კი პირიქით ხელს უწყობს წყლის ვაჟონვას. თან უფრო მიმზიდველი და ორიგინალურია.

არ შეიძლება არ აღინიშნოს ჭიშკრების შესახებაც. თითქმის ყველგან გაბატონებულია ახალი მოდის რკინის ჭიშკარი, მტრედებით და სხვა ტრაფარეტული გამოსახულებებით მორთული, ნაცვლად ხის თაღოვანი, ლაზური ბოძებითა და ჩუქურთმებით შემკული ხარატული კარისა.

ახლა სახლებზედაც უნდა ვთქვათ. მიუხედავად იმისა, რომ გურიაში ქვის საბადოები უხვად იყო და მათი გამოყენება-დამუშავების საქმე ძველთაგანვე მაღალ დონეზე იდგა, ნესტიანი ჰავის გამო, ქვის საცხოვრებლებს ხისას ამჯობინებდნენ. დღეს კი სურათი შეიცვალა. ხის სახლი რატომღაც ათვალწუნებულია. სოფლად დამკვიდრებულა ცემენტისა და აგურის შენობები, რომლებიც უგემოვნო არქიტექტურით გამოირჩევიან: ფასადები ტრაფარეტულია, ძველქართული აივნები გამქრალა, ულაზათოდ დგას კიღობანივით შეკრული მძიმე შენობა, რომელზედაც ბასტიონივითაა მიშენებული რკინაბეტონის უზარმაზარი კიბე. ამ კიბით ზედა სართულში რომ მოხვდე, საჭიროა მთელი ეზო მოიარო. სახლებს, ჩვეულებრივ, თუნუქი ხურავს და ხშირად მამლები თუ რაღაც მათი მაგვარია კუთხეებსა და წვეროებზე გამოყვანილი. ეს ძვირადღირებული, მაგრამ იაფფასიანი „ჩუქურთმები“ ცუდ შთაბეჭდილებას ახდენს და ცხადყოფს, რომ ჩვენი ქალაქების არქიტექტურული წუნი ეპიდემიასავით მოსდებია სოფელს. მიუხედავად ამისა, ჯერ კიდევ ბევრი რამ არის გურიაში ეთნოგრაფთათვის საინტერესო. „ქალაქურ სახლებს“ მიღმა ისევ ძველებურად განაგრძობენ ცხოვრებას მამაპაპური სამზადები. მათ მართალია გაზის ქურები შეუფარებიათ, მაგრამ კერიას მაინც ინარჩუნებენ, რადგან შუაღმოსავლურად გამომცხვარი მჭადი და ხაჭაპური, მოშუშებული ღომი და შემწვარი ქათამი სულ სხვა გემოსია. მარნებში ისევ წვანან დარბაისლურად საწნახლები და „ჩაოში“ (ჩრდილში) ჭურები ჩაბუდებულან, რადგან ვერცერთი სასმელი ვერ შეედრება ძველქართული წესით დაცენებულ ღვინოს. არა, ისინი შეუცვლელია განვითარების რა დონეც არ უნდა იყოს. მათი დაკარგვა შეიძლება, შეცვლა კი არა.

ორიოდე სიტყვით ისლის სახურავზედაც შევჩერდებით. წინდახედული გურული მეურნე შესაფერის ნაკვეთზე ისლს საგანგებოდ აშენებდა და როგორც ყანა-ვენანხს ისე უვლიდა. ეს იყო „საისრე“ — საისლე, რომელიც თავის დროზე ითიბებოდა და სახურავისათვის საჭირო მასალას „კარიყურში“ იძლეოდა.

ამჟამად გურიაში საისლე თითქმის არ გვხვდება. თვით ისლის სახურავო თითო-ოროლა სამეურნეო ნაგებობასდა აქვს შემორჩენილი, ხოლო ახლა სახლს ისლით ვინ დახურავს, ეს ხომ დიდი სირცხვილი იქნება. ერთ-ერთ სოფელში ხანგრძლივი ძიების შემდეგ ძლივს ვიპოვეთ ისლით დახურული კონახი. მასპინძელმა ჩვენი მეგზური — სოფლის ხელმძღვანელი საყვედურებით აავსო: დროზე არ მომეცით წესიერი სახურავი და ახლა თავი მომეჭრა მარტო მე გავხდი „ნაამბო და საგაზეთო“. ჩვენმა ახსნა-განმარტებამ, რომ ისლი სახურავთა შორის ყველაზე საუკეთესოა, კარგად იცავს ნორმალურ ტემპერატურას, საცხოვრებლებში უზრუნველყოფს ჯანმრთელ მიკროკლიმატს, ევროპისა და ამერიკის ბევრ სახელმწიფოში სააგარაკო კოტეჯებს ისლით ხურავენ და სხვა, ნაყოფი არ გამოიღო. და თუ ეს ფაქტი საჯაროდ გამოგვაქვს იმიტომ, რომ კარგად ააშკარავენს წარსულის მემკვიდრეობის შეუფასებლობას. ის რაც ჩვენ ხალხს ემპირიულად უხსოვარი დროიდან მოუპოვებია, მეცნიერული კვლევის შედეგად ზოგიერთ ქვეყანაში ახლა აღმოაჩინეს და მის ყოფაში დანერგვას ცდილობენ, ჩვენ კი მიუტევებელ ნიპილიზმს ვიჩენთ და წინაპართა ნაანდერძვე მაღალ კულტურას ზოგჯერ უკულტურობად ვაცხადებთ. სხვათა შორის ვაზის ქართულად სხვლის უძველესი წესი, რომელიც ფრანგ მკვლევართათვის აღრევე გახდა ცნობილი საქართველოს დაუბრუნდა, როგორც ფრანგული. ვშიშობთ ასევე არ მოხდეს ისლის სახურავთან დაკავშირებით. უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ხალხის ზოგიერთი ემპირიული მიგნება მეცნიერების მიღწევებს როდი ჩამორჩება, პირიქით უფრო ხელსაყრელი, მრავალმხრივ შემოწმებული და საიმედოა. ამიტომ ღრმად უნდა შევისწავლოთ ის ცოდნა-გამოცდილება, რაც ხანგრძლივი არსებობის მანძილზე ჩვენს ერს დაუგროვებია. დღეს, არნახული შემოქმედებითი შრომისა და მშვიდობის ხანაში ოფლითა და სისხლით მონაპოვარს დავიწყების ფერფლით ნუ შევამოსავთ!

ხალხური გამოყენებითი ხელოვნება და შინახელოსნობა ის დარგებია, რომლებიც დღემდე კვებავენ ჩვენს ეროვნულ მუზეუმებს, სოფლის სოციალისტურმა გარდაქმნამ მათ გაქრობის საფრთხე შეუქმნა, ამიტომ ისინი დაუყოვნებლივ შესწავლას და რაც მთავარია გადარჩენას საჭიროებენ.

აცანა და აკეთი! ვის არ სმენია ამ განთქმული მეთუნეობის კერების შესახებ. რაჭას აღწევდა იქაური „გურულა“ საღვინეები, აცანური ქვევრი ხომ ახლაც უბადლოა. გურიაში არ არის ოჯახი, სადაც აცანელ და აკეთელ ხელმადლიან ოსტატთა ნახელავს არ ხმარობდნენ. ამიტომ მივაშურეთ ამ სოფლებს, სრულიად დარწმუნებული ვიყავით, რომ ვნახავდით მამა-პაპური საქმის გამგრძელებელ მრავალ მეთუნეს, მაგრამ ჩვენი იმედი არ გამართლდა, აკეთში თურმე ჭურჭელს აღარავინ აკეთებს, მხოლოდ აცანაში დარჩენილა თითო-ოროლა კერამიკოსი. ისიც გაირკვა, რომ ადგილობრივ ხელისუფლებას არ აღონებს ეს ფაქტი.

განსაკუთრებულ ზრუნვას და პატრონობას მოითხოვს წნული ჭურჭლის დამზადებაც. ხალხური ხელოსნობის ეს დარგი, რომელიც კარგი ოსტატის ხელში მხატვრულ შემოქმედებამდე მალდდება, დღეისათვის ისევე საჭიროა, როგორც მეთუნეობა. უფრო მეტიც, ჩაის მეურნეობა, მეხილეობა, მევენახეობა წარმოუდგენელია გიდლების, გოდრების და კალათების გარეშე. მიუხედავად ამისა, აქაც ადგილი აქვს გაუმართლებელ სტიქიურობას. ოსტატებს ხელს

არაეინ უწყობს, პირიქით ზღუდავენ — მოზარდ ხე-ტყეს ანადგურებენო. ამიტომ რაც დრო გადის, მათი რაოდენობა თანდათან კლებულობს. სწორედ ამის შედეგია, რომ ერთი გოდორი მახარაძის ან ჩოხატაურის ბაზარზე 20—30 მანეთი ღირს. ტყის მდგომარეობა მართლაც დამაფიქრებელია. წნული ჭურჭლისათვის მხოლოდ ჩქოლა მერქანი გამოიყენება, რის გამოც აუცილებელია, არა შემთხვევითი, არამედ გეგმაზომიერი ჭრა. ძველად ტყეები გამოყენების თვალსაზრისით იყო დანაწილებული, ჰქონდათ სამასალე ტყე, სასარე, „ნამაშვარი“ და სხვა. საგანგებოდ აშენებდნენ „საბელაგებს“ და „სამორაე ხეებს“. ნამაშვარი ანუ ნამაშარი სამ-ოთხ წელიწადში პირწმინდად საკაფი იყო, საიდანაც იღებდნენ ფიჩხსა და წნელს. ასეთი ტყისათვის შედარებით ვაკე ადგილს არჩევდნენ — ჰალეებს, მერეებს. ძირზე მოკაფვის წესი ტყეს უბერებელს და პროდუქციულს ხდიდა. სამწუხაროდ, ახლა თითქმის დავიწყებულია ტყის გამოყენების ხალხური წესები. უფრო რაციონალური საშუალებანი პრაქტიკაში ნაკლებად ინერგება, მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენი სატყეო მუშურნობანი მაღალკვალიფიციური სპეციალისტებითაა დაკომპლექტებული. ვინ იცის რამდენი წნული ჭურჭელი მზადდება გურიაში, რისთვისაც მასალის მოპოვება მეტწილად შემთხვევით ხასიათს ატარებს, რაც, ბუნებრივია, მწვანე საფარველზე უარყოფით ზეგავლენას ახდენს. მაგრამ ამ შემთხვევაში წნული ჭურჭლის ოსტატები კი არ ტყუიან. არამედ ისინი ვინც მათთვის საექსპლუატაციოდ ტყის საჭირო მასივებს არ გამოჰყოფს.

გურიის ბაზარზე დღესაც შეხვდებით ხის ჭურჭელს, მეტადრე როდინებს, კოთხოებს (ფელამუშისათვის, ფქვილისათვის), საყველე გვარდებს; კიდევ აკენებს, შიბაქებს, ხაფანგებს და სხვ. ხალხი მათ ხალისით ყიდულობს, ოსტატი კი შემკრთალი და დაშინებულია. აქა-იქ ჩონგურსაც თლიან, „წმალას“ (კვეთის ღერო) სამზურ ქულებსა და კილის კილოფებს (სოფ. ჭურყვეთი) ქსოვენ, ქვის ნიეთებსაც აკეთებენ (სოფ. ვან-ზომლეთი, სამება) და ა. შ. ბუნებრივია დღემდე შემონახულია ის, რისი შეცვლაც მრეწველობის ნაწარმით შეუძლებელია. უნდა გამოვავლინოთ ამ საშვილიშვილო საქმის ოსტატები, აუცილებელია მათ დაეხმაროთ, წავახალისოთ, მიეცეთ მოქმედების ფართო ასპარეზი. პრაქტიკამ დაგვარწმუნა, რომ ვერავითარი „გაერთიანება“, ფაბრიკა თუ ქარხანა ვერ დაამზადებს სრულყოფილ ხალხურ სუვენირებს. ხალხის შემოქმედება უბადლო და მიუწვდომელია, ამიტომ მას თვალისჩინივით გაფრთხილება უნდა.

ლევან ფრუიძე

ანთროპოლოგიურ და ეთნოლოგიურ მეცნიერებათა IX საერთაშორისო კონგრესი

1973 წლის 1—8 სექტემბერს ქ. ჩიკაგოში (აშშ) შედგა ანთროპოლოგიურ და ეთნოლოგიურ მეცნიერებათა IX საერთაშორისო კონგრესი. კონგრესში მონაწილეობა მიიღო დაახლოებით 2500 დელეგატმა მსოფლიოს ახი ქვეყნიდან. მათ შორის იყო 33 წევრისაგან შემდგარი საბჭოთა დელეგაცია, რომელშიც მოსკოველ და ლენინგრადელ მეცნიერთა გარდა მონაწილეობდა მოკავშირე და ავტონომიურ რესპუბლიკებში მომუშავე მრავალი სპეციალისტი. საქართველო წარმოდგენილი იყო ექვსი მეცნიერი მუშაკით: პროფ. ელ. ვირსალაძე კონგრესზე წარდგა მოხსენებით: „ნადირთა, წყლისა და ტყის ბატონების სახეები კავკასიურ ფოლკლორში“; პროფ. შ. ინაღიფა — „დასავლეთ კავკასიისა და მცირე აზიის უძველესი ეთნო-კულტურული კავშირების შესახებ“; პროფ. ქს. სიხარულიძე — „ამინდთან დაკავშირებული სიმღერები და რიტუალები ქართულ პოეტურ ფოლკლორში“; პროფ. მ. ჩიქოვანი — „უძველესი კოლხურ-იბერიული მითოლოგიური სახეები ქართულ პოეტურ ფოლკლორში“; პროფ. მ. აბდუშელიშვილი — „სამხრეთ-დასავლეთ აზიის ეთნიკური ანთროპოლოგიის ზოგიერთი პრობლემა უახლესი გამოკვლევების შუქზე“; საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსი გ. მელიქიშვილი — „ქართველი ხალხის ეთნო-სოციალური განვითარების ძირითადი ეტაპები“.

კონგრესი გაიხსნა 1 სექტემბერს მისი პრეზიდენტის, ამერიკელი ეთნოგრაფის პროფ. სოლ ტაქსის თავმჯდომარეობით. პრეზიდენტში მიიწვიეს იმ ქვეყნების დელეგაციათა მეთაურები, სადაც ჩატარდა ანთროპოლოგიურ და ეთნოლოგიურ მეცნიერებათა უკანასკნელი კონგრესები. მათ შორის იყო სსრკ დელეგაციის მეთაური, სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის დირექტორი პროფ. ი. ვ. ბრომლეი, პრეზიდენტში ადგილი დაიკავა, აგრეთვე, ინდოეთის წარმომადგენელმა, რამდენადაც იქ ჩატარდება მორიგი, X კონგრესი. მათ მოკლე სიტყვებით მიმართეს კონგრესის მონაწილეებს, შეეხნენ წარსული კონგრესების ზოგიერთ შედეგს და მიმდინარე კონგრესის მუშაობის პერსპექტივებს. ამის შემდეგ მოსმენილ იქნა მოხსენება ქალაქ ჩიკაგოს ისტორიის შესახებ.

2 სექტემბრიდან მუშაობას შეუდგნენ კონგრესის სექციები. მათ წინაშე მეტად მძიმე ამოცანა იდგა. კონგრესზე წარმოდგენილი იყო ორი ათასზე მეტი მოხსენება. წინასწარ დაიბეჭდა მათი თეზისები (რეზიუმეები). კონგრესის ორგანიზატორებმა დაბეჭდეს, აგრეთვე, იმ ავტორების მოხსენებათა ტექსტები (ინგლისურ, ან სხვა რომელიმე დასავლეთ ევროპულ ენაზე), რომლებიც დროულად იყო წარდგენილი (მათ შორის გამოქვეყნდა საბჭოთა მეცნიერების მოხსენებათა ტექსტებიც ინგლისურ ენაზე; რუსულ ენაზე ისინი დაბეჭდა მოსკოვის ეთნოგრაფიის ინსტიტუტმა). სამწუხაროდ, კონგრესის პუბლიკაციები ადვილი ხელმისაწვდომი არ იყო — კონგრესის ყოველი დელეგატი (ასეთი შეიძლება ყოფილიყო ყველა, ვინც სათანადო საწევროს — 25 დოლარს შეიტანდა) შეკვეთის მიხედვით იღებდა 20 მოხსენების ტექსტს. კონგრესის მონაწილეებისათვის მუშაობდა სპეციალური ბიბლიოთეკა, სადაც შეიძლებოდა გაცნობა ყველა მოხსენების ტექსტისა, რომლებიც მიღებულ და გამრავლებულ იქნა.

კონგრესის მონაწილენი ცხოვრობდნენ მიჩიგან-ავენიუზე მდებარე კონრად ჰილტონის სასტუმროში, სადაც მიმდინარეობდა კონგრესის სექციების სხდომები. 8 სექტემბერს ჩატარდა დასკვნითი პლენარული სხდომა. სასტუმროში კონგრესის სხდომებისათვის გამოყოფილი იყო რადიოფიცირებული 4 დიდი დარბაზი, თითოეული მათგანი რამდენიმე ასეულ დამსწრეს იტევდა, ყველგან მოწყობილი იყო სინქრონული თარგმანი ინგლისურ, ფრანგულ, გერმანულ და ესპანურ ენებზე. სამწუხაროდ, კონგრესის ორგანიზატორებმა ვერ შეასრულეს დაპირება, რომ სინქრონული თარგმანი მიეწოდებინათ, აგრეთვე, რუსულ ენაზე, თუმცა საკუთრივ რუსულ ენაზე გამოსვლებს ისინი სინქრონულად თარგმნიდნენ ზემოდასახელებულ ენებზე.

მოხსენებების დიდმა რაოდენობამ განსაზღვრა კონგრესის მუშაობის თავისებურება. განსხვავებით წინა კონგრესებისაგან, ჩიკაგოს კონგრესზე მოხსენებები არ იკითხებოდა, არამედ მხოლოდ განიხილებოდა. მოხსენებები დაჯგუფებულ იქნა პრობლემების მიხედვით და ასე მივიღეთ დაახლოებით 110-მდე სხდომის პროგრამა. ყოველი სხდომის რეგლამენტი 1—1,5 საათი იყო, ხოლო ცალკეული სხდომის პროგრამით მრავალი, ზოგჯერ ორი ათეული და კიდევ მეტი მოხსენების განხილვა ივარაუდებოდა. ამ ვითარებისა და იმის გამო, რომ მონაწილენი ნაკლებ იცნობდნენ მოხსენებათა ტექსტებს, სხდომებზე საუბარი ძირითადად მიმდინარეობდა არა კონკრეტული მოხსენებების გარშემო, არამედ საერთოდ აღებული პრობლემის ირგვლივ.

კონრად ჰილტონის სასტუმროს ოთხივე დიდი დარბაზი თითქმის მთელი დღის განმავლობაში იყო დაკავებული ზემოაღნიშნული სხდომებით. მუშაობა იწყებოდა დღის 9 საათზე და თავდებოდა ხშირად გვიან ღამით. ამას გარდა, სპეციალურ დარბაზში ასევე მთელი დღის განმავლობაში მიმდინარეობდა ეთნოგრაფიული ფილმების ჩვენება. საბჭოთა ფილმებს შორის, აგრეთვე, აჩვენეს ფილმი ხევსურეთის შესახებ. კონგრესთან დაკავშირებით სასტუმროს ერთ-ერთ დიდ დარბაზში მოწყობილი იყო მსოფლიოს სხვადასხვა სამეცნიერო გამომცემლობათა მიერ გამოქვეყნებული ჰუმანიტარული წიგნების გამოფენა გაყიდვა, აგრეთვე, ზოგიერთი ქვეყნის მიერ წარმოდგენილი ხალხური ხელოვნების ნიმუშების გამოფენა. აქვე იყო ექსპოზიციები, მიძღვნილი ჩიკაგოს მოსახლეობის ზოგიერთი თემისადმი — მაგალითად, იტალიელთა თემისადმი.

კონგრესის მუშაობა ფაქტიურად მის გახსნამდე რამდენიმე დღით ადრე დაიწყო. 28—31 აგვისტოს ჩიკაგოში და ზოგიერთ ახლო მდებარე პუნქტში ჩატარდა კონგრესის წინა კონფერენციების მთელი სერია, რომელთა გავრძელებას და შეჯამებას წარმოადგენდა საკუთრივ კონგრესის ზოგიერთი სხდომა („სესია“).

საბჭოთა და სხვა სოციალისტური ქვეყნების მეცნიერებისადმი, ისევე როგორც მარქსისტულ-ლენინური იდეოლოგიისადმი განსაკუთრებული ყურადღების ილუსტრაციას წარმოადგენდა ის, რომ კონგრესის რამდენიმე სხდომა მიეძღვნა საკუთრივ მარქსისტული ეთნოლოგიური მეცნიერებისა და სოციალისტური საზოგადოების კანონზომიერებათა პრობლემატიკას. ასეთი იყო სხდომა, სადაც განიხილებოდა „მარქსისტული ეთნოლოგიის პრობლემები და შესაძლებლობანი“. ეს სხდომა („სესია“) ერთგვარად აჯამებდა კონგრე-

სის წინა დისკუსიას, რომელიც ამავე საკითხზე ჩატარდა ჩიკაგოს უნივერსიტეტში. ამ რიგის მეორე სხდომის („სესიის“) თემა იყო „სოციალური ცვლილებები სოციალისტურ ქვეყნებში“, ამ საკითხთან დაკავშირებით გამართულმა დისკუსიამ მეტად ცხოველი ხასიათი მიიღო.

სხდომების („სესიების“) ერთი რიგი მიეძღვნა ცალკეულ რეგიონებს, რომელთა წიაღში ერთიანდებოდა ამ რეგიონისადმი მიძღვნილი „ანთროპოლოგიური“ და „ეთნოლოგიური“ თემატიკა (ტერმინს „ეთნოლოგია“ დასავლეთში, ძირითადად, ჩვენი „ეთნოგრაფიის“ შესატყვისად ხმარობენ, „ანთროპოლოგია“, როგორც ცნობილია, მეტად ფართო მნიშვნელობით იხმარება, განსაკუთრებით ინგლისსა და აშშ-ში. ის, რასაც ჩვენ ანთროპოლოგიას ვეძახით მათთვის არის მხოლოდ „ფიზიკური ანთროპოლოგია“, რომლის გარდა არსებობს აგრეთვე „კულტურული ანთროპოლოგია“, „სოციალური ანთროპოლოგია“, რომელიც კულტურისა და სოციალურ ურთიერთობათა ეთნოგრაფიულ პრობლემატიკას მოიცავს). ცალკე სხდომები მიეძღვნა ისეთ რეგიონებს, როგორიცაა: ჰიმალაის რეგიონი, სამხრეთი და სამხრეთ-აღმოსავლეთი აზია, მელანეზია, პოლინეზია და მიკრონეზია, ავსტრალია და ტასმანია, დასავლეთი აფრიკა, აღმოსავლეთი და ცენტრალური ამერიკა, ანდებისა და ამაზონიის რეგიონები, ამერიკის კორდილიერები, აზია-აფრიკის უდაბნოები და სტეპები, პოლარული რეგიონის ხალხები (ალიასკა, ციმბირი, ესკიმოსები), ჩრდილო ატლანტიკის რეგიონები და სხვ.

იყო, აგრეთვე, თემატურ-რეგიონალური პრობლემატიკისადმი მიძღვნილი სხდომები, მაგალითად: ადრეული პალეოლითი აღმოსავლეთ აზიაში (სხდომის პროგრამა ითვალისწინებდა, სხვათა შორის, არაერთი საბჭოთა მეცნიერის მოხსენების განხილვას, რომლებიც მიძღვნილი იყო სამხრეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიის, შორეული აღმოსავლეთის, მონღოლეთის პალეოლითისადმი), ადრეული ხანის ადამიანი ციმბირსა და ამერიკაში, ჩ. ე-მდე 10 000 წ-ზე უადრეს ხანაში (დისკუსიის საგანი იყო ციმბირიდან ამერიკაში უძველესი მიგრაციის საკითხი უპირატესად მატერიალური კულტურის მონაცემების მიხედვით), წინასტორიული კულტურული ნასესხობანი ჩრდილო ამერიკის დასავლეთ ნაწილში და სხვ. სხვა სხდომები ძირითადად გლობალურ პრობლემატიკას იხილავდნენ.

კონგრესზე დიდი ადგილი ეკავა ფიზიკური ანთროპოლოგიის პრობლემატიკას. თემატიკა, მიძღვნილი ანთროპოლოგიური პრობლემისადმი საკმაოდ მრავალფეროვანი და მრავალდარგოვანი იყო. აქ წარმოდგენილი იყო ისეთი თემები როგორიცაა: ფუნქციური მორფოლოგია და ევოლუცია, პრიმატოლოგია და ქრომოსომები, პალეოანთროპოლოგია და პალეოეკოლოგია, პრეისტორიული პოპულაციების ფიზიკური ანთროპოლოგია, დერმატოგლიფიკა და სამედიცინო ანთროპოლოგია, აღწერილობითი ანთროპოლოგია, ევროპის, სამხრეთ-აღმოსავლეთი აზიისა და ახლო აღმოსავლეთის მოსახლეობის ანთროპოლოგია, ფიზიოლოგიური და მორფოლოგიური ვარიაციები და ადაპტაცია, ანთროპოლოგიური მეთოდები და პერსპექტივები ადამიანის ბიოლოგიასა, პრიმატოლოგიასა და ევოლუციურ მოძღვრებაში და სხვა. თემების ეს უბრალო ჩამოთვლაც კი ცხადყოფს, რომ კონგრესზე სრულად იყო წარმოდგენილი ანთროპოლოგიური მეცნიერების თითქმის ყველა დარგი. ამ თემების

მიხედვით თანაბრად არ იყო განაწილებული მოხსენებები, არც ხარისხობრივად და არც რაოდენობრივად, მაგრამ ამას მაინც არ შეუშლია ხელი იმისათვის, რომ კონგრესზე წარმოდგენილი ყოფილიყო ანთროპოლოგიური მეცნიერების დღევანდელი დღე მთელი მისი დარგებითა და განშტოებებით.

საბჭოთა ანთროპოლოგებმა მონაწილეობა მიიღეს, თითქმის, ყველა ანთროპოლოგიური თემის მომზადებასა და განხილვაში. განსაკუთრებულ ინტერესს საბჭოთა ანთროპოლოგებისათვის წარმოადგენდა ის თემატიკა, რომლებზეც უკანასკნელი წლების განმავლობაში ჩვენს ქვეყანაში მიმდინარეობს ინტენსიური კვლევა და მიღწეული წარმატებები საყოველთაოდ არის აღიარებული. ასეთი თემები იყო პალეოანთროპოლოგია, თანამედროვე მოსახლეობის ანთროპოლოგია, ფუნქციონალური ანთროპოლოგია, დერმატოგლიფიკა, სამედიცინო ანთროპოლოგია, ფიზიოლოგიური და მორფოლოგიური ვარიაციები და ადაპტაცია, ანთროპოლოგიის მეთოდები, პერსპექტივები და მრავალი სხვა. ამ დარგებში საბჭოთა ანთროპოლოგების კვლევა იქცა განხილვის საგნად და საკმაოდ მაღალი შეფასებაც მიიღო. ამასთანავე საბჭოთა ანთროპოლოგები აქტიურ მონაწილეობას იღებდნენ სხვა თემების განხილვასა და განსჯაში. განსაკუთრებით საინტერესო გამოდგა ის თემები, რომლებიც მიეძღვნა ფიზიოლოგიური, მორფოლოგიური ვარიაციებისა და ადაპტაციის შესწავლას, ანთროპოლოგიურ მეთოდებსა და პერსპექტივებს ადამიანის ბიოლოგიასა და ევოლუციისაში. სექციებზე, რომლებზედაც განიხილებოდა ეს საკითხები, მსჯელობის საგანს წარმოადგენდა გენეტიკურად განპირობებული ნიშანთვისებების ვარიაციები გარემო პირობებთან კავშირში. ყურადღების ცენტრში მოექცა საბჭოთა ანთროპოლოგების: იაკიმოვის, ალექსეევის, დენისოვას, მიკლაშევსკაიას და სხვათა მოხსენებები.

ფოლკლორის თემა მუშაობა კონგრესზე ძირითადად ხუთ სექციაში მიმდინარეობდა: „თეატრალური ხელოვნებისა“, „სახვითი ხალხური ხელოვნების“, „ზეპირი ლიტერატურის სტრუქტურისა“, „ფოლკლორი თანამედროვე სამყაროში“ და „ფოლკლორისა“.

კონგრესის მუშაობაში მოხსენებით სულ 100-მა ფოლკლორისტიმა მიიღო მონაწილეობა. კამათში მონაწილეთა რიცხვი კი ბევრად მეტი იყო.

საბჭოთა ფოლკლორისტების მოხსენებები (სულ 12) ხუთივე სექციაში იყო გათვალისწინებული, დაიბეჭდა თეზისები და მოხსენებათა ტექსტებიც. მათგან, კონგრესს ესწრებოდა მხოლოდ სამი საბჭოთა ფოლკლორისტი, სამივე საქართველოდან (პროფესორები: მ. ჩიქოვანი, ელ. ვირსალაძე, ქს. სიხარულიძე).

ხუთივე სექციის მუშაობა ერთ დღეს, ერთმანეთის მიყოლებით იყო დაგეგმილი, ამიტომ საბჭოთა ფოლკლორისტებს მიეცათ საშუალება ხუთივე სექციის მუშაობაში მიეღოთ მონაწილეობა. როგორც ზემოთ ითქვა, სექციებში მხოლოდ მოხსენებათა გარშემო იყო გათვალისწინებული კამათი. ფაქტიურად კი, სექციის ხელმძღვანელის მიმოხილვითი მოხსენების შემდეგ იმართებოდა კამათი ფოლკლორისტიკის აქტუალური პრობლემების გარშემო. აღსანიშნავია, რომ სტრუქტურული ანალიზის პრობლემებისადმი მიძღვნილი მოხსენებები, ძირითადად, ცნობილი საბჭოთა მეცნიერის პროფ. ვ. ი. პროპის მიერ 45 წლის წინ გამოთქმულ დებულებათა გამოყენებას ან განვითარებას

წარმოადგენდნენ. მეტად მნიშვნელოვანი იყო პროფ. რ. დორსონის (ბლუმინგ-სტონის უნივერსიტეტი) მოხსენება, რომელიც თანამედროვე ფოლკლორის პრობლემებს ეძღვნებოდა. მან აღნიშნა, რომ ფოლკლორი ინდუსტრიულ სამყაროში არ კვდება, არამედ მხოლოდ ფორმას იცვლის. პროფ. მ. ჩიქოვანმა, ელ. ვირსალაძემ და ქს. სიხარულიძემ თავის გამოსვლებში აღნიშნეს, რომ საბჭოთა ფოლკლორისტიკაში დღეს სტრუქტურული ანალიზი მნიშვნელოვანი პრობლემაა, მაგრამ იგი არ წარმოადგენს თვითმიზანს, არამედ ფოლკლორის კვლევის ერთ-ერთ ასპექტს, რომ თანამედროვე ფოლკლორის შესწავლა საბჭოთა კავშირში დიდიხანია წარმოებს და მას მრავალი გამოკვლევა და მონოგრაფია მიეძღვნა. ამერიკელმა მეცნიერმა ალან დენდისმა თავის გამოსვლაში აღნიშნა, რომ თეორიული საკითხების კვლევაში დასავლეთის ფოლკლორისტიკა ჩამორჩება საბჭოთა ფოლკლორისტიკას.

კონგრესის არაერთი სხდომა მიეძღვნა ფნის პრობლემატიკას. ცალკე სხდომების პრობლემებს წარმოადგენდა: „ენა და ადამიანი“ „ენა და აზროვნება“, „ენობრივი განვითარება“ (განხილვებოდა ფსიქოლინგვისტური საკითხები, ენის საკომუნიკაციო ფუნქციები, ენობრივი კონტაქტები და ორენოვნების ზოგიერთი ასპექტი, ნათესაობის აღმნიშვნელი ტერმინოლოგია საერთოდ და ენათა ცალკეულ ჯგუფებში, პირთა სახელები, დროის აღმნიშვნელი ტერმინები, დღეთა სახელები, ადამიანის სხეულის ნაწილთა აღმნიშვნელი ტერმინები, დამოკიდებულება ინდივიდუალურ, კულტურულ და საერთო-საკაცობრიო ფასეულობათა შორის, ენის როლი სხვადასხვა ეთნიკურ ჯგუფებს შორის ურთიერთობაში, ენობრივი განათლების ტიპოლოგია და ა. შ.).

სავანგებოდ ერთი სხდომა მიეძღვნა ჩიკაგოს უნივერსიტეტის პროფესორის ვილიამ მაკნეილის მოხსენების — „ევროპის ისტორიის მოდელები“ — განხილვას. მომხსენებელს მიაჩნდა, რომ ევროპის ისტორიული განვითარების ორი განსხვავებული ვაგება — მარქსისტული და „ლიბერალური“ — შეიცავს ხარვეზებს და ცდილობდა არსებული ხარვეზების ამოვსებას. მის მოხსენებაში საწარმოო ძალთა განვითარებისადმი, ეკონომიკის, მიწათმფლობელობის, ექსპლუატაციის ფორმებისადმი ყურადღების გამახვილება მოწმობდა მარქსისტული კონცეფციის ერთგვარ გავლენას ავტორზე.

კიდევ ერთი სხდომა მიეძღვნა „ანთროპოლოგიურ“ და ეთნოლოგიურ პრობლემას ევროპის რეგიონის ფარგლებში. განხილვებოდა არქეოლოგიური, ეთნოგენეტიკური, ისტორიული ფაქტები, ასევე სხვადასხვა ევროპელი ხალხის თანამედროვე ცხოვრების ზოგი ასპექტი (მაგალითად, სოციალური და კულტურული ცვლილებანი, ტრადიციული და ურბანიზებული ელემენტების შერწყმა, სასოფლო-სამეურნეო კომპერაცია და სხვ.).

პალეოლითისა და ცივილიზაციის საწყისების პრობლემატიკას, გარდა ზემოაღნიშნულისა, მიეძღვნა კონგრესის კიდევ რამდენიმე სხდომა. ერთ მათგანზე განხილვებოდა ქვის ტექნოლოგიის საკითხები, მეორეზე — მიწათმოქმედების საწყისები (მიზანი იყო ფიზიკური, ბიოლოგიური და კულტურული პროცესების შედარება, რომელთაც განაპირობებს მიწათმოქმედების დამოუკიდებელი წარმოშობა მსოფლიო სხვადასხვა რეგიონში), მესამეზე — მცენარეული კულტურის მოშენება აფრიკაში, კიდევ ერთ სხვა სხდომაზე — კულტურაში ცვლილებათა სტრატეგრაფია შუა პლეისტოცენში.

ბუნებრივია, კონგრესის პროგრამაში დიდი ადგილი ეკავა ეთნიკურ პროცესებთან დაკავშირებულ თემატიკას. პრობლემის „მიგრაციები და ეთნოსი“ ირგვლივ დაჯგუფებული იყო მოხსენებები მიგრაციებთან დაკავშირებულ სხვადასხვა კონკრეტულ საკითხზე (მიგრაცია და ურბანიზაცია ბრაზილიაში 1870—1930 წწ., ესპანელი მიგრანტები შვეიცარიაში, მიგრაცია ახალ გვინეაში, ამერიკელ ინდიელთა მიგრაციები, მიგრანტთა შრომის როლი სამხრეთ აფრიკის ეკონომიკაში, ინდოელთა ეთნიკური ჯგუფი დიდ ბრიტანეთში და სხვ.). პრობლემა „ეთნოსი და ბრძოლა რესურსებისათვის“ აერთიანებდა ისეთ მოხსენებებს, როგორცაა: ეკონომიური დიფერენციაცია და ეთნიკურ ჯგუფებს შორის ურთიერთობა ნიგერიაში, ეთნოსი და კლასები პერუს მთიანეთში და სხვ. ეთნიკურ ჯგუფებს შორის ურთიერთობას და ეთნოსის თეორიულ საკითხებს მიეძღვნა კიდევ რამდენიმე სხდომა („სესია“) მეტად მრავალფეროვანი პროგრამით, რომელშიც საპატიო ადგილი ეკავა საბჭოთა მეცნიერთა მოხსენებებს ეთნოსსა და ეთნიკურ პროცესებზე ზოგადთეორიულ ასპექტში ან კიდევ სსრ კავშირის ამა თუ იმ რეგიონში მიმდინარე ეთნიკური პროცესების შესახებ. ცალკე სხდომა მიეძღვნა ეთნიკურ ჯგუფებს ამერიკაში (განსახილველ მოხსენებათა შორის შეიძლება დავასახელოთ: ჰუმანიზმი შავკანიანთა კულტურაში; კრეოლიზმი; ეთნიკური ურთიერთობანი კანადის საზოგადოებაში; რასიზმი და შავკანიანთა ნაციონალიზმი; ჩინური თემები კანადაში და სხვ.). ამ რიგის თემატიკა მრავლად იყო წარმოდგენილი, აგრეთვე, ცალკეული რეგიონებისადმი მიძღვნილი სხდომების („სესიების“) პროგრამაში, რომელთა შესახებ ზემოთ იყო ლაპარაკი.

შედარებით ნაკლები ადგილი ეკავა კონგრესზე წარმოდგენილ მოხსენებებში ეთნოგენეზისის პრობლემატიკას. ამ დარგში ცალკე მსჯელობის (დისკუსიის) საგნად ფაქტიურად გამოყოფილი იყო მხოლოდ „გენეტიკური ფაქტორები ხალხთა დიფერენციაციაში“. ეთნოგენეზისის პრობლემისადმი კომპლექსური მიდგომა უფრო მეტად საბჭოთა მეცნიერების მიერ წარმოდგენილ მოხსენებებში ჩანდა.

კონგრესზე წარმოდგენილ მოხსენებებში დიდი ადგილი ეკავა თანამედროვე საზოგადოებრივი და კულტურული პროცესების შესწავლას. ბევრ შემთხვევაში აქ მომხსენებლების მიდგომა საკითხისადმი სცალდებოდა ჩვენში ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიებისათვის დამახასიათებელ სპეციფიკას და წმინდა ისტორიულ და ზოგად თუ კონკრეტულ სოციოლოგიურ მიდგომას ასახიერებდა. იყო მთელი რიგი მოხსენებებისა, რომლებიც საერთოდ საზოგადოებრივი განვითარების, განსაკუთრებით მისი ადრეული ეტაპების, კანონზომიერებებს შეეხებოდა, ანდა ამ განვითარებაში ამა თუ იმ ფაქტორის როლის განსაზღვრას ემსახურებოდა (მაგალითად: მსოფლიოს ეკონომიურ-კულტურული დიფერენციაციის ისტორიისათვის; კონფლიქტი და ცვლილება, როგორც განვითარების ასპექტი; ტრადიციული ინსტიტუტების როლი ეკონომიურ განვითარებაში; პირველყოფილ-თემური წყობილების საკითხი საბჭოთა მარქსისტულ თეორიასა და ისტორიოგრაფიაში; მეტოქეობისა და კოოპერაციის როლი კაცობრიობის განვითარებაში; ძალის ბალანსი პრიმიტიულ სახელმწიფოებში; ომის ეკოლოგიური ფაქტორები; ომის ბიოლოგიური ფაქტორები; ომის ანთროპოლოგიური შესწავლა; ექსპლუატაციის გენეზისი; რელიგიური ფაქტორები პოლიტიკურად ორიენტირებულ საზოგადოებრივ

ჯგუფებში და ა. შ.). დიდი ადგილი დაეთმო კონგრესზე ურბანიზაციის პროცესების განხილვას. განიხილებოდა როგორც პრობლემის ზოგადი ასპექტები (ეკოლოგიური საკითხები, სოციალური ორგანიზაცია, ინდუსტრიისა და ტექნოლოგიის როლი, ურბანიზაციის საერთო თეორია), ისე ამ პროცესის მიმდინარეობა მსოფლიოს ცალკეულ ქვეყნებში (წარმოდგენილი იყო მოხსენებები ბრაზილიის, პარაგვაის, მექსიკის, ვენესუელას, საერთოდ ლათინური ამერიკის, აფრიკის, აგრეთვე ინდოეთის შესახებ). ასევე დიდი ყურადღება დაეთმო კონგრესზე ქალის სტატუსს საზოგადოებაში, ქალთა საემბანსიაციო მოძრაობას, შობადობის პრობლემას და სხვ. — ამ რიგის საკითხს ხუთი სპეციალური სხდომა („სესია“) მიეძღვნა.

კონგრესზე განიხილებოდა თანამედროვე ცხოვრების არაერთი აქტუალური საკითხი. სპეციალური სხდომები მიეძღვნა, მაგალითად, ახალგაზრდობის პრობლემას, აგრარულ რეფორმას და მის გავლენას სხვადასხვა საზოგადოებაზე (წარმოდგენილი იყო მოხსენებები: ჩილის, ინდოეთის, ბოლივიის, ვენესუელას შესახებ), „კოოპერატივებს, კოლექტიურ და ნაციონალიზირებულ მრეწველობას, როგორც სახალხო წვლილს ეროვნული განვითარების პროცესში“ (იყო მოხსენებები უმთავრესად განვითარებად ქვეყნებზე: გვინეა, დაგომეა, მალი, ბანგლადეში, ნიგერია, ლათინური ამერიკის ქვეყნებიდან — ბოლივიაზე, ეროპიდან — სიცილიის შესახებ), ჯანმრთელობის დაცვის პოლიტიკას (დისკუსიის საგანი იყო შედარება ჯანმრთელობის დაცვის სისტემისა, ერთი მხრით, აშშ, კანადასა და არგენტინაში და, მეორე მხრივ, სოციალისტურ ქვეყნებში), აღზრდა-განათლების საკითხების ანთროპოლოგიურ შესწავლას, ალკოჰოლის საკითხს, მარხუანას და სხვა ნარკოტიკების გამოყენების სოციალურ-კულტურულ ასპექტებს.

კონგრესის პროგრამა მოიცავდა, აგრეთვე, რელიგიური წარმოდგენებისა და კულტისადმი მიძღვნილ თემატიკას. ამ რიგის მოხსენებები დაჯგუფდა პრობლემების გარშემო: „რიტუალი, კულტი და შამანიზმი“ და „წინაპრები“. უმთავრესად წარმოდგენილი იყო განსახილველად შორეული აღმოსავლეთისადმი მიძღვნილი მოხსენებები — ინდოეთი, კორეა, წინაპრების კულტი იაპონიაში, კუნძულ ტაივანზე, ტიბეტის ორაკულები და სხვ., თუმცა იყო მოხსენებები სხვა რეგიონებიდანაც: შუა აზია, ბრაზილია, ვენესუელა, ისრაელი, სამხრეთ აფრიკა, ნიგერია, ციმბირი, ავსტრალია.

კონგრესზე საკმაოდ გამახვილებული იყო ყურადღება „ანთროპოლოგიის“ (ე. ი. ჩენი „ეთნოგრაფიის“), როგორც მეცნიერების, მეთოდოლოგიურ, თეორიულ და მეთოდურ საკითხებზე. გაიმართა დისკუსია თემაზე: ანთროპოლოგია დღეს და ხვალ; სპეციალური სხდომები მიეძღვნა ამ დარგში კვლევა-ძიების კოოპერაციას და დოკუმენტაციის მომზადებას; ზოგად კონცეფციებს და თეორიას კულტურულ ანთროპოლოგიაში (განიხილებოდა: „კულტურის“ თეორია, „ეთნოსის“ თეორია; „ანთროპოლოგიური“ ტერმინოლოგია და სხვ.). აქვე შეიძლება მოვიხსენიოთ სხდომები, რომლებიც მიეძღვნა ბიბლიოგრაფიასა და დოკუმენტაციას (მაგალითად, ეთნოლოგიური ინფორმაციისა და დოკუმენტაციის კლასიფიკაციას), ეთნოლოგიურ მუზეუმ-მცოდნეობას (აქვე განიხილებოდა კარტოგრაფიის პრობლემები ეთნოგრაფიაში), „ანთროპოლოგიაში“ თვალსაჩინოების როლს (აქ განსაკუთრებით

ფართო განხილვის საგანი იყო ეთნოგრაფიულ კვლევაში კინოფილმების შექმნა-გამოყენება).

8 სექტემბერს შედგა კონგრესის შემაჯამებელი სხდომა, რომელიც თითქმის მთლიანად მიეძღვნა მოკლე ინფორმაციებს მსოფლიოს სხვადასხვა რეგიონებში ჩატარებული მნიშვნელოვანი „ანთროპოლოგიურ-ეთნოლოგიური“ კვლევა-ძიების შესახებ. საბჭოთა დელეგაციიდან ამ სხდომაზე სიტყვით გამოვიდა სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის თანამშრომელი პროფ. ს. ა. არუთინოვი. თავის გამოსვლაში იგი შეეხო ესკიმოსების შესწავლასთან დაკავშირებულ საკითხებს.

კონგრესის ორგანიზატორებმა იკისრეს მთლიანად გამოაქვეყნონ კონგრესის მასალები. გასაგებია, რომ მხოლოდ ამის შემდეგ იქნება შესაძლებელი მთელი სისრულით წარმოვადგინოთ კონგრესის მუშაობის შედეგები, ის წვლილი, რომელიც მან შეიტანა ეთნოგრაფიული და ანთროპოლოგიური მეცნიერების განვითარებაში. ჩვენს ინფორმაციას, რა თქმა უნდა, მეტად ზოგადი და წინასწარული ხასიათი აქვს.

* * *

კონგრესის მონაწილეები გაეცნენ ქალაქ ჩიკაგოს ღირსშესანიშნაობებს და მოინახულეს ჩიკაგოს მოსახლეობის ზოგიერთი „თემი“. საბჭოთა დელეგაციის თითქმის ყველა წევრი ეწვია ამერიკელ ინდიელთა ცენტრს და გაეცნო მის საქმიანობას. კონგრესის მონაწილეთათვის გაიმართა, აგრეთვე, ინდიელთა თვითშემოქმედების კონცერტი, რომელზედაც უმთავრესად შესრულებულ იქნა სხვადასხვა ცეკვები. საბჭოთა დელეგატების ერთი ნაწილი იყო ჩიკაგოს უნივერსიტეტში. დავათვალიერეთ, აგრეთვე, ქალაქის შესანიშნავი მუზეუმები, „ინდუსტრიის მუზეუმი“, ეთნოგრაფიული მუზეუმი, ხელოვნების მუზეუმი, აკვარიუმი.

საბჭოთა დელეგაციის იმ ჯგუფმა, რომელშიც შედიოდა საქართველოს ყველა წარმომადგენელი, ჩიკაგოს გარდა მოინახულა ქალაქები ვაშინგტონი, ნიუ-იორკი, ბუფალო (აქედან ჩვენ კანადის ტერიტორიაზე გადავედით და ვნახეთ ბუნების ნამდვილი სასწაული — ნიაგარას ჩანჩქერი). ვაშინგტონში ჩვენ შესაძლებლობა გვქონდა გვენახა მეტად საინტერესო ექსპოზიციები ტექნოლოგიურ მუზეუმში, დავათვალიერეთ ბუნების ისტორიის ეროვნული მუზეუმი (ექსპოზიციები: ფლორისა და ფაუნის, ეთნოგრაფიული და ანთროპოლოგიური მასალის), ხელოვნების ეროვნული გალერეა, ვიყავით თეთრ სახლში, კონგრესის შენობაში (კაპიტოლიუმი), არლინგტონის სამხედრო სასაფლაოზე, დავათვალიერეთ აშშ-ის პრეზიდენტებისადმი (ვაშინგტონი, ჯეფერსონი, ლინკოლნი) მიძღვნილი მონუმენტები და სხვ. ნიუ-იორკში მოვინახულეთ „კოლუმბიის უნივერსიტეტი“, დელეგატების ერთმა ჯგუფმა ნახა ცნობილი „მეტროპოლიტენ-მუზეუმი“ და თანამედროვე ხელოვნების მუზეუმი, მეორე ჯგუფი იყო საჯარო ბიბლიოთეკაში, ყველანი ვიყავით გაერთიანებული ერების ორგანიზაციის შენობაში, ვნახეთ ცნობილი კულტურის ცენტრი (ლინკოლნ-ცენტრი), სადაც არის მეტროპოლიტენ-ოპერის და სხვა თეატრების შენობები, გავეცანით ქალაქს, კატერით შემოვუარეთ ქალაქის ცენტრალურ ნაწილს — მანჰეტენის კუნძულს — მნახველას თვალწინ იშლება ქალაქის გრანდიოზული პანორამა და ნიუ-იორკის ხიდეების შესანიშნავი ხედი,

ავრეთვე, დიდებულად ჩანს თავისუფლების ქანდაკებაც. გადმოვხედეთ ქალაქს ცნობილი ემპაიერ სტეიტ ბილდინგის 86-ე და 102-ე სართულებიდან, ვიყავით ჩინურ კვარტალში და ცნობილ პარლემში, ნიუ-იორკის შესანიშნავ „ცენტრალურ პარკში“; ჩვენმა ანთროპოლოგებმა მოინახულეს ზოოლოგიური პარკიც. ანთროპოლოგებს საშუალება მიეცათ გასცნობოდნენ სიმპსონის ინსტიტუტის (ფაშინგტონი) და ბუნების ისტორიის მუზეუმის (ნიუ-იორკი) უმდიდრეს ანთროპოლოგიურ ფონდებს.

მალხაზ აბდუშელიშვილი

ელენე ვირსალაძე

გიორგი მელიქიშვილი

ფასისის ლოკალიზაციის პრობლემა

1973 წლის 23 ოქტომბერს შედგა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილებისა და საქართველოს საისტორიო საზოგადოების გაერთიანებული სესია, მიძღვნილი ქალაქ ფასისის ლოკალიზაციის პრობლემისადმი.

სესია გახსნა აკად. გ. ჩიტაიამ. წაკითხულ იქნა შემდეგი მოხსენებები: ფასისის ლოკალიზაციის გეოგრაფიული ასპექტი (ჭ. ჯანელიძე); ფასისის ისტორიული შესწავლის პრობლემა (ო. ლორთქიფანიძე, თ. მიქელაძე); ქალაქ ფასისის ლოკალიზაციისათვის (გ. გრიგოლია).

არქეოლოგიური და პალეოგრაფიული ფაქტების ერთობლივი ინტერპრეტაციის საფუძველზე, პირველი მომხსენებელი — გეოგრაფი ჭ. ჯანელიძე ასკვნის, რომ ძველი ფასისის სავაჭრო ადგილი, შესაძლოა მოინიშნოს მდ. რიონის ხეობის გასწვრივ ზღვის ნაპირიდან 3—6 კილომეტრის მანძილზე პირდაპირი ხაზით ფოთის, პატარა ფოთის და ჭალადიდის ირგვლივ ტერიტორიაზე, ხოლო ქალაქის ნანგრევები ზედაპირიდან საშუალოდ 2—3 მეტრის სიმაღლეზე უნდა იყოს დამარხული.

არქეოლოგების — თ. ლორთქიფანიძისა და თ. მიქელაძის ვარაუდით ფასისის სახელით ცნობილი სხვადასხვა ეპოქის ქალაქები უნდა ვიკვლიოთ იმ არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლის გზით, რომლებიც განლაგებულია რიონის შესართავის აუზში ქვემო ჭალადიდსა და ზღვის სანაპიროს გასწვრივ გრიგოლეთ-ყულევს შორის მოქცეულ ტერიტორიაზე. გრიგოლეთში ზღვის ნაპირის უცვლელობის შესახებ, ყოველ შემთხვევაში ძვ. წ. I ათასწლეულიდან, მიუთითებს იქ არსებული დიუნური დასახლებები, ხოლო ყულევში გასულ წელს აღმოჩნდა შუა ბრინჯაოს ხანის მასალაც.

არქეოლოგ გ. გრიგოლიას მინიშნებით, ძვ. წ. IV საუკუნის ბერძენი მწერლის ფსევდო სკილაქს კარიანდელის მიერ მდინარესთან ერთად მოხსენიებული ქალაქი ფასისი, საძიებელია პალიასტომის აღმოსავლეთ სანაპიროზე, დაახლოებით იმ ტერიტორიის მახლობლად, სადაც მდინარე ფიჩორი შეერთვის პალიასტომის ტბას.

მოსხენებებმა ცხოველი ინტერესი გამოიწვია. გაჩაღდა კამათი, რომელშიც მონაწილეობა მიიღო სხვადასხვა დარგის ოცამდე სპეციალისტმა. გამოითქვა ანგარიშგასაწვევი მოსაზრებანი, სახელდობრ გეოფიზიკოსმა პროფ. ბ. ბალავაძემ აღნიშნა, რომ უკანასკნელი 2—3 ათასი წლის მანძილზე ზღვის დონეს არავითარი რყევა არ განუცდია, ხოლო ტექტონიკური ძვრების შედეგად წარმოებდა ხმელეთის თანდათანობითი დაძირვა, ამიტომ ნაქალაქარი ფასისი უნდა ვეძებოთ არა ხმელეთზე, არამედ ზღვის ფსკერზე.

ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატი მ. პაჭკორია აღნიშნავს, რომ ანტიკური ხანის ფასისი სავარაუდლო ფოთის აღმოსავლეთით, რა სიშორეზე და სახელდობრ სად, ეს მხოლოდ არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად შეიძლება დადგინდეს, გეომორფოლოგიური მონაცემების გათვალისწინებით.

ი. ლამბაშიძე შეეცადა ფასისი და ანტიკური ქალაქი ვანი გაეიგივებინა, მაგრამ აღნიშნული მოსაზრება არ იქნა გაზიარებული.

მოკამათებმა ნაქალაქევ ფასისის ლოკალიზაციის გაადვილების მიზნით, წამოაყენეს მრავალი საყურადღებო წინადადება, სახელდობრ პროფ. მ. ნოღიაშვილმა აღნიშნა, რომ ფასისის ადგილმდებარეობის პრობლემის გადასაჭრელად, როცა ისტორიული წერილობითი წყაროები და არქეოლოგიური ძეგლები საყრდენ მასალას არ გვაძლევს, მაშინ ფართოდ უნდა გამოვიყენოთ თანამედროვე გეოფიზიკის მეთოდები. ცნობილია, რომ მათი მეოხებით, ყოველგვარი მიწის სამუშაოთა გარეშე, შესაძლებელია ნებისმიერ სიღრმემდე ნიადაგის აღნაგობის დადგენა, აგრეთვე, მიწის ქვეშ მოქცეული კერამიკის ხნოვანების განსაზღვრაც.

არქეოლოგმა გ. ლორთქიფანიძემ უპირატესობა მიანიჭა აეროფოტოგადაღების მეთოდს.

აკად. გ. ჩიტაიამ შეაჯამა ფასისის ლოკალიზაციასთან დაკავშირებული მოსაზრებანი. სესიამ ყოველივე ეს ცნობად მიიღო და პრობლემის საბოლოო გადაჭრისათვის დასახა შემდეგი ღონისძიება:

ვინაიდან ნაქალაქევ ფასისის მიგნებისათვის საჭიროა სხვადასხვა დარგის სპეციალისტების (გეოფიზიკოსები, გეოგრაფები, ისტორიკოსები) ერთობლივი შრომა, საჭიროა აკადემიის პრეზიდიუმთან შეიქმნას საკორდინაციო ორგანო, რომელიც უხელმძღვანელებს, მეთვალყურეობას და დახმარებას გაუწევს ფასისის პრობლემით დაინტერესებულ ექსპედიციებს და შეაჯამებს მათი კვლევის შედეგებს.

ლევან ფრუიძე

დიდმნიშვნელოვანი სამეცნიერო კონფერენცია

მოხსენებაში „საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკათა კავშირის შექმნის 50 წლისთავის შესახებ“ ლ. ი. ბრეჟნევმა ყოველმხრივ გააშუქა ლენინური ეროვნული პოლიტიკის განხორციელების დიდებული შედეგები. სსრ კავშირში სოციალიზმისა და კომუნიზმის მშენებლობის წლებში ჩამოყალიბდა და სულ უფრო მტკიცდება ადამიანთა ახალი ისტორიული ერთობა — საბჭოთა ხალხი. ამ ერთობაში ჰარმონიულად შეერწყმიან, ერთი მხრივ, საერთო-საბჭოთა — თავისი ბუნებით სოციალისტური, ინტერნაციონალური თვისებები, ხოლო მეორე მხრივ — ხალხთა ეროვნული თავისებურებები, რომელთა სპეციფიურ ინტერესებს კომუნისტური პარტია და საბჭოთა მთავრობა ყურადღებით ითვალისწინებენ ყველა ერებისა და ეროვნებების, მთელი საზოგადოების საერთო ამოცანების გადაწყვეტისას.

ბუნებრივია ის დიდი ინტერესი, რაც გამოიწვია 1973 წლის ოქტომბერში მოსკოვში გამართულმა საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციამ „სოციალისტური ერების განვითარება და ინტერნაციონალური თანამშრომლობა“, რომელიც მოაწყვეს სსრკ მეცნიერებათა აკადემიამ, სკკპ ცენტრალურ კომიტეტთან არსებულმა მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტმა, საზოგადოებრივ მეცნიერებათა აკადემიამ და უმაღლესმა პარტიულმა სკოლამ. კონფერენციის მუშაობაში მონაწილეობას იღებდნენ მოკავშირე რესპუბლიკების მეცნიერები და პარტიული მუშაკები, აგრეთვე, უმეტესი სოციალისტური ქვეყნების ცნობილი მეცნიერები. საქართველოდან კონფერენციის მუშაობაში მონაწილეობას იღებდნენ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის უახლესი ისტორიის განყოფილების გამგე, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი ი. კაჭარავა და ინსტიტუტის სოციოლოგიურ კვლევა-ძიებათა განყოფილების მეცნიერი თანამშრომელი რ. კლიმიაშვილი.

კონფერენცია გახსნა აკადემიკოსმა პ. ნ. ფედოსეევმა. მან აღნიშნა, რომ სწვადასხვა ეროვნების ხალხთა ურთიერთპატივისცემა და ძმური ურთიერთდახმარება — ეს არის სოციალისტური საზოგადოების ცხოვრების წესი და ამასთან ერთად მისი უმთავრესი ზნეობრივი პრინციპი. ეროვნული ცხოვრების ამდაგვარი გარდაქმნის პერსპექტივა პირველად დაასაბუთეს მარქსმა და ენგელსმა. ისინი დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ სოციალისტური რევოლუციის სამკვდლოდანი ყოველი ერი გამოვა განახლებული და აღორძინებული, რომ სოციალიზმი ახალ საფუძველზე აორგანიზებს ეროვნებათა ერთობას. ავითარებდა რა ამ იდეებსა და ხელმძღვანელობდა მათ პრაქტიკულ განხორციელებას, ლენინი ხაზს უსვამდა, რომ სოციალიზმის პირობებში საზოგადოებრივი ცხოვრების მთელ სვლას მივყავართ ერების ყოველმხრივ განვითარებისა და დაახლოებისაკენ.

მოხსენებით „სოციალისტური ქვეყნების ერთიანობის განმტკიცება — მსოფლიო სოციალიზმის განვითარების კანონზომიერებაა“ კონფერენციაზე გამოვიდა სკკპ ცენტრალური კომიტეტის მდივანი კ. ფ. კატუშევი.

სოციალიზმის პირობებში, თქვა კ. ფ. კატუშევი, ინტერნაციონალიზაცია იძენს თავისი განვითარებისათვის ოპტიმალურ პირობებს. ამ კანონზომიერების შესაბამისად განვითარების პროცესში ნყოფი შრომის საერთაშორისო სოციალისტური დანაწილება, სახალხო-სამეურნეო კომპლექსების სულ უფრო გაღრმავებული სპეციალიზაცია და კოოპერაცია, ეკონომიკის საერთაშორისო სოციალისტური ინტეგრაციის მთელი პროცესი ემყარება თანასწორუფლებიანობისა და ეროვნული დამოუკიდებლობის პატივისცემის, სოციალისტური ინტერნაციონალიზმის, ურთიერთდახმარებისა და ძმური თანამშრომლობის პრინციპებს. სხვა სიტყვებით, სოციალიზმში ორგანულადაა შეხამებული ეროვნული განკერძოებულობის დაძლევის, წარმოების პროცესის ინტერნაციონალიზაციის ტენდენცია ეროვნული ეკონომიკისა და კულტურის განვითარების, ყოველი ქვეყნისა და ყოველი ხალხის აყვავების ტენდენციასთან.

კომუნისტური პარტიების პოლიტიკა განაპირობებს შრომის საერთაშორისო დანაწილების თვისობრივ თავისებურებებს, რომლებიც ხასიათდებიან არა ეროვნული ეგოიზმითა და კონკურენციით, არამედ მოძმე ქვეყნების მეგობრობითა და ურთიერთდახმარებით, მათი თანასწორუფლებიანობით, ეროვნული და ინტერნაციონალური ინტერესების შეხამებით — ერთი სიტყვით, ყველაფერი იმით, რასაც სოციალისტური ინტერნაციონალიზმი ეწოდება.

სოციალისტური ქვეყნების საგარეო პოლიტიკის ძირითადი თავისებურება იმაში გამოიხატება, რომ მასში საერთაშორისო ურთიერთობების ისეთი საერთოდემოკრატიული პრინციპების დაცვა, როგორცაა თანასწორუფლებიანობა, სუვერენიტეტი, დამოუკიდებლობა და სხვა ქვეყნების საშინაო საქმეებში ჩაურევლობა, ორგანულადაა შეხამებული სოციალისტურ სოლიდარობასთან, ურთიერთმშურ დახმარებასთან სოციალიზმისა და კომუნისტური მშენებლობაში, სოციალისტური მონაპოვრების დაცვაში. იცავენ რა საერთო ინტერესებს, სოციალისტური ქვეყნები, ამავე დროს, მთლიანად ითვისებენ თითოეული მოძმე ქვეყნის სპეციფიურ ინტერესებს.

საბჭოთა კავშირის შიგნით მოძმე ერების კულტურები თანდათან უახლოვდებიან და ამდიდრებენ ერთმანეთს; ამასთან ისინი არ კარგავენ ეროვნულ სახეს. ასე იქმნება საბჭოთა კულტურა.

დასასრულ კ. ფ. კატუშევი აღნიშნა, რომ მეცნიერება არა მარტო გვიანათებს გზას ერთა დაახლოებისას, არამედ თვითონ ხდება დაახლოების უბანი, და ამიტომ უნდა გავაერთიანოთ სამეცნიერო პოტენციალი.

კონფერენციის პლენარულ სხდომაზე მოსმენილ იქნა, აგრეთვე, აკადემიკოს ნ. ნ. ინოზემცევის მოხსენება „სოციალისტური ინტერნაციონალიზმი და მსოფლიო: განვითარება“ და ყურნალ „კომუნისტის“ მთავარი რედაქტორის შოადგილის, ფილოსოფიურ მეცნიერებათა დოქტორის, პროფესორ ე. ა. ბაგრაშოვის მეტად საინტერესო მოხსენება „ეროვნული დამოკიდებულების მარქსისტულ-ლენინური თეორია და თანამედროვე იდეოლოგიური ბრძოლა“.

შემდეგ კონფერენცია მუშაობდა 3 სექციად. პირველი სექციის თემა იყო „სოციალიზმი და ერები“; მეორე სექციისა — „სოციალისტური ერების ერთობა და თანამშრომლობა“, ხოლო მესამეი — „მშრომელთა ინტერნაციონა-

ლური აღზრდა, სოციალისტური ვრების კულტურათა განვითარება და დაახლოება“. სულ სექციების სხდომებზე, მოსმენილ იქნა 70-მდე მოხსენება. კონფერენციის მუშაობამ პარტიული და სამეცნიერო წრეების დიდი ყურადღება მიიქცია. კონფერენციამ მეცნიერების წინაშე დააყენა დიდი მნიშვნელობის თეორიული და პრაქტიკული ამოცანები, რომელთა ღრმა დამუშავება ხელს შეუწყობს სოციალისტური ერების კიდევ უფრო დაახლოებასა და თანამშრომლობას.

რამაზ კლიშიაშვილი

ისტორიული თარიღები

სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის დაბრუნების 250 წლისთავისათვის

სანატ-პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის პირველი სამეცნიერო ექსპედიცია საქართველოში

მიმდინარე წელს 250 წელი სრულდება სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის დაბრუნებიდან, რომელიც მეცნიერულ-კვლევითი აზრისა და შემოქმედების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი მსოფლიო კერაა. მან დიდი წვლილი შეიტანა კაცობრიობის მრავალდარგობრივი მეცნიერების განვითარების საგანძურში, მათ შორის XIX—XX საუკუნეებში, კერძოდ, საქართველოსმცოდნეობის და კავკასიათმცოდნეობის განვითარების საქმეში. რევოლუციამდელი სანატ-პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის სისტემაში შეიქმნა საქართველოსმცოდნეობის უდიდესი კვლევითი ცენტრი.

მაგრამ აკადემიის სამეცნიერო კავშირებს საქართველოსთან უფრო შორეული ისტორია აქვს. ის დასაბამს იღებს საქართველოს რუსეთთან შეერთებამდე, მას ჩვენს ქვეყანასთან აქტიური კონტაქტები ჰქონდა უკვე XVIII ს-ში.

დოკუმენტებიდან ვიცით, რომ მეცნიერებათა აკადემიის უშუალო დაკვირვებათა და კვლევათა ობიექტად საქართველო ხდება 1771—1772 წწ.

1771 წლის სექტემბერს საქართველოს ეწვია და 1772 წლის 2 ნოემბრამდე აქ იმყოფებოდა პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის ე. წ. „ფიზიკური ექსპედიცია“, რომელსაც ხელმძღვანელობდა ი. ა. გილდენშტედტი. ქრონოლოგიურად ეს იყო პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის მიერ საქართველოში მივლინებული პირველი ექსპედიცია, რომელიც კავკასიათმცოდნეობის ლიტერატურაში ცნობილია როგორც „გიულდენშტედტის მოგზაურობა“, ნამდვილად ეს იყო არა კერძო პირის მოგზაურობა, არამედ პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის მიერ წინასწარ დაგეგმილი, დაფინანსებული და სათანადოდ აღჭურვილი სამეცნიერო ექსპედიცია.

ექსპედიციის მიერ წარმოებული დაკვირვებები და შეგროვილი მასალა მრავალდარგობრივია. ის შეიცავს ცნობებს კავკასიისა და საქართველოს გეოლოგიის, მინერალოგიის, ბოტანიკის, ზოოლოგიის, ეთნოგრაფიის, ისტორიის, ეკონომიის შესახებ, აქვეა კარტოგრაფიული ნამუშევრები და სხვა. მისი მუშაობა იმდენად ნაყოფიერი იყო, რომ ის იქცა აკადემიური რუსული საქართველოსმცოდნეობის ისტორიაში თავისებურ სამიჯნო ნიშანსვეტად.

რატომ და რა ვითარებაში მოხდა ეს ექსპედიცია საქართველოში, როგორი იყო მისი საქმიანობა, მსვლელობა და რა შედეგები გამოიღო მან? ეს საკითხები გარკვეულ ინტერესს იწვევენ საზოგადოდ საქართველო-რუსეთის ურთიერთობის ისტორიის შესწავლისა და საგანგებოდ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოსთან ურთიერთობის ისტორიის თვალსაზრისით.

1764—66 წწ. პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის კონვენციის სხდომებზე იყო მსჯელობა 1769 წელს მზის დისკოს წინ ვენერის მოსალოდნელი გავლის შესახებ¹. ასტრონომის სტ. რუმოვსკის დაბეჭივითი მოთხოვნით მეცნიერებათა აკადემიამ გადაწყვიტა გაეგზავნა რამდენიმე ასტრონომიული ექსპედიცია რუსეთის იმპერიის ისეთ ადგილებში, სადაც ასტრონომიული დაკვირვებების საწარმოებლად მაქსიმალურად ხელსაყრელი პირობები იქნებოდა. ამ საკითხით დაინტერესებული იყვნენ დასავლეთ ვეროპას ქვეყნების სამეცნიერო წრეებიც და იქაც დაიწყეს წინასწარი სამზადისი ასტრონომიული დაკვირვებების საწარმოებლად.

ექსპედიციით დაინტერესდა ეკატერინე II, 1767 წლის მარტის თვეში მან წინადადებით მიმართა მეცნიერებათა აკადემიას, განსაკუთრებული სიბეჭითით მოკიდებოდა ამ საქმეს, არ მორიდებოდა ხარჯებს და თავის მხრივ დაჰპირდა ყოველგვარ დახმარებას². ამასთან დაკავშირებით მეცნიერებათა აკადემია ეკატერინე II სწერდა, რომ რადგანაც ასტრონომიული ექსპედიციები იგზავნებოდა შორეულ და სუსტად ცნობილ მხარეებში (ზრდილოეთით — კოლა და სოლოვეიზე, სამხრეთით — ორენბურგსა და ასტრახანში, აღმოსავლეთით — ციმბირში), მიზანშეწონილი იქნებოდა ასტრონომიულ დაკვირვებათა პარალელურად ეწარმოებინათ საბუნებისმეტყველო დაკვირვებებიც. ამიტომ ის დაბეჭივით სთხოვდა ნებართვას ასტრონომიული ექსპედიციების შემადგენლობაში შეეყვანათ თითო ნატურალისტი. ამაზე იმპერატორი დათანხმდა³ და 1767 წლის მეორე ნახევარში დაისახა ექსპედიციების მასშტაბების შემდგომი გაზრდა, 30 ივლისის სხდომაზე გენერალურმა დირექტორმა ორლოვმა აცნობა აკადემიკოსებს⁴, „что е. в. угодно, чтоб астрономы по окончании всего, что до наблюдения Венерина касается, обратили мысли свои на совершенство Географии Российской империи; и чтоб академия для исследования натуральных вещей учредила особливые экспедиции, обещая им равную милость и вспоможение“⁴.

ექსპედიციების მზადების აქტიური მონაწილე აკად. სტ. რუმოვსკი აღნიშნავს, რომ მეცნიერებათა აკადემიას თავად ჰქონდა ცხოველი საბუნებისმეტყველო ინტერესები. ამის მაჩვენებელია ის, რომ 1765—67 წწ. მეცნიერებათა აკადემიამ მოიწვია პეტერბურგში სამუშაოდ არა ერთი უცხოელი მეცნიერბუნებისმეტყველი⁵; მათ შორის გმელინი, პალასი, გილდენშტედტი. საყურადღებოა, რომ ჯერ კიდევ 1764 წ. მ. ვ. ლომონოსოვმა დასვა საკითხი და მიზანშეწონილად მიიჩნია (თუმცაღა უშედეგოდ) რუსეთის იმპერიის სხვადასხვა მხარეში კომპლექსურ დაკვირვებათა ჩასატარებლად გაეგზავნათ ფიზიკური ექსპედიციები. ამიტომ საიმპერიო ხელისუფლების წინადადება მეცნიერებათა აკადემიამ სრული მზადყოფნით და ხალისით მიიღო. გადაწყდა ასტრონომიული ექსპედიციების პარალელურად მოწყობილი „ფიზიკური“ ე. ი.

¹ Протоколы заседаний конференции Императорской Академии наук с 1725 по 1803 г., т. II, 1744—1770 гг., СПб., 1899 (შემდგომი შემოკლებით — Протоколы....). იხ. 1764 წლ.—21/X, 1765 წლ.—26/X, 1766—13/III და სხვა სხდომათა ოქმები.

² Протоколы....

³ Ст. Румовский, Наблюдения явления Венеры в Солнце... СПб., 1771., გვ. 13—14.

⁴ იქვე, გვ. 20.

⁵ Протоколы...., 1766 წლ.—9/X, 22/XII, 1767 წლ.—10/VIII და 17/VIII და სხვა სხდომათა ოქმები.

საბუნებისმეტყველო ექსპედიციებიც რუსეთის შორეული მხარეების. ცხოველთა, მცენარეულისა და მინერალების სამყაროთა შესასწავლად.

მაშასადამე, ექსპედიციების მომზადებაში განირჩევა სამი სტადია: 1. რუმოვსკის ინიციატივით მზადდება სპეციალური ასტრონომიული ექსპედიციები; 2. მეცნიერებათა აკადემიის ინიციატივით გადაწყდა და მზადდება ასტრონომიული ექსპედიციების შემადგენლობაში თათო ნატურალისტის შეყვანა საბუნებისმეტყველო დაკვირვებების (ასტრონომიულ დაკვირვებებისადმი დაქვემდებარებით) საწარმოებლად. 3. აგრეთვე, გადაწყდა ასტრონომიული ექსპედიციების პარალელურად დამოუკიდებელი „ფიზიკური“ ექსპედიციების მოწყობა. მოვლენათა ამგვარმა განვითარებამ საფუძველი მისცა დასკვნას, რომ „физические экспедиции возникли как придаток астрономических, снаряженных по случаю прохождения Венеры через диск Солнца“⁶.

რუსეთის იმპერიის სწრაფმა ტერიტორიულმა ზრდამ (უკანასკნელი ორი საუკუნის მანძილზე), გეოგრაფიული ცოდნის განვითარებამ და შემდგომში მოთხოვნილებებმა, მზარდა ეკონომიურმა (საწარმოო-საეკარო) ინტერესებმა კანონზომიერად წარმოქმნეს მეცნიერებათა აკადემიის წრეებში მეცნიერული ინტერესები, ხოლო საიმპერიო ხელისუფალთ შორის პრაქტიკული, ეკონომიური და პოლიტიკური ინტერესები ორენბურგისა და ასტრახანის გუბერნიების, ციმბირისა და კავკასიის ფლორისა და ფაუნის შესწავლისა, წიაღისეულ სიმდიდრეთა გამოვლენისა, ამ მხარეთა ეკონომიური ყოფისა და ზუსტი გეოგრაფიული აღწერისადმი. გაღვივებულ ინტერესებს კანონზომიერად მოჰყვა სათანადო ცდა — 1768—1774 წწ. საექსპედიციო კამპანია.

აღსანიშნავია, რომ წამოწყებულ საექსპედიციო კამპანიას თვით მეცნიერებათა აკადემია სავსებით ფიზიკურად შეხვდა. მან საკუთრივ მეცნიერულ მიზნებთან ერთად გაითვალისწინა ექსპედიციების მიერ პრაქტიკულ-გამოყენებითი მნიშვნელობის მქონე კნობების შეკრება. ექსპედიციების გამგზავრების წინ მეცნიერებათა აკადემიამ მიმართა რიგ დაწესებულებას წინადადებით, გამოეთქვათ თავისი სურვილები და მოთხოვნები ექსპედიციებისადმი; რათა მათ მიეცათ ინსტრუქციები, სადაც აღნიშნული იქნებოდა თუ რომელი საკითხებისათვის მიექცია ყურადღება ექსპედიციას მოგზაურობის დროს.

არქივში⁷ შენახულია ის სამახსოვრო ბარათები (Промемории), რომლებიც გამოგზავნეს „კომერც-კოლეგიამ“, „ვოლნო-ეკონომიჩესკოე ობშჩესტვომ“, „სამედიცინო კოლეგიამ“, „ბერგ-კოლეგიამ“, მეცნიერებათა აკადემიის ხსენებული წინადადებების საპასუხოდ, მათგან პირველი სამი „პრომემორია“ გამოქვეყნებულიც არის. ეს „პრომემორიები“ მიეცათ ექსპედიციებს სახელმძღვანელოდ. საგულისხმოა ამასთან დაკავშირებით აკად. სტ. რუმოვსკის აზრი: „Часто говорят в укоризну ученых, что они упражняются вделах, обществу никакой пользы не приносящих..., Академия наук, стараясь оного и при сем случае избежать и совокупить приятное с полезным, просила разные присутственные места, чтоб ани сообщили ей свои

⁶ В. Ф. Гнучева, Материалы для истории экспедиций Академии наук в XVIII и XIX веках, См. Труды архива АН СССР, вып. 4, 1940 გვ. 11.

⁷ М. И. Сухомлинов, История Российской Академии, вып. II, СПб., 1875, გვ. 472—481.

мысли, в чем отправляемые от Академии для исследования натуральных вещей посылки им могут быть полезны. Присланные от вольного экономического общества, от Медицинской, от Коммерц и от Берг Коллегии статьи, Академии столь важны и внимания достойны показали, что за благо рассуждено приобщить их к самому наказу, данному г. предводителям“⁸

მაშასადამე, მეცნიერებათა აკადემია ანგარიშს უწევდა დროის მოთხოვნილებებს და მათი დაკმაყოფილება თავის მოვალეობად მიაჩნდა. ამით აკადემიამ თავისი საქმიანობა (საექსპედიციო კამპანია) დაუკავშირა ქვეყნის თანადროულ პრაქტიკულ ინტერესებს და მისწრაფებებს.

ამ საექსპედიციო კომპანიის ჩასატარებლად შეიქმნა შვიდი ასტრონომიული ექსპედიცია. ერთი გაემართა ციმბირისაკენ — იაკუტსკში, სამი — ჩრდილოეთისაკენ — კოლაში, პონოვეში და უზბეკში, სამი აღმოსავლეთისაკენ — ორენბურგში, ორსკში და გურიევში. პარალელურად შეიქმნა ფიზიკურ ექსპედიციათა ორი ჯგუფი: 1. ე. წ. ორენბურგის ექსპედიციები — სამი დამოუკიდებელი რაზმის შემადგენლობით და 2. ე. წ. ასტრახანის ექსპედიციები — ორი დამოუკიდებელი რაზმის შემადგენლობით⁹.

ასტრახანის ერთ-ერთ რაზმს ხელმძღვანელობდა ს. გ. გმელინი, ხოლო მეორეს — იოჰან ანტონ გილდენშტედტი¹⁰.

გილდენშტედტის ექსპედიციაში შედიოდნენ: სტუდენტები — ალ. ბელიაევი, ბ. ზრიაკოვსკი, სტ. კრაშენინიკოვი, მხატვარი — გრ. ბელოი, მეფიტულე — ტარბეევი, მონადირე (ფრინველებისა და ნადირების კოლექციის შესაგროვებლად), ექთანი, ცხენების მკვდელი.

თავდაპირველი, 1768 წლის ივნისით დათარიღებული სამოგზაურო გეგმა ითვალისწინებდა მარშრუტს პეტერბურგიდან ყიზლარამდე (მოსკოვ—ვორონეჟ—ცარიცინ—ასტრახანზე გავლით); ყიზლარიდან კავკასიონის დაზვერვას, რამდენადაც უშიშროების პირობები ამის საშუალებას მისცემდა და შემდეგ იმავე გზით პეტერბურგში დაბრუნებას¹¹, საქართველოში გადასვლა მას დავალეული არ ჰქონდა. რომ თავდაპირველ სამოგზაურო გეგმაში საქართველოში გადასვლაზე არაფერი იყო თქმული, ამას მოწმობს ს. მ. გმელინიც. მას უწერია: „что до будущего путешествия из Астрахани до персидских границ и Кавказских гор касалось, ничего в оном (გეგმაში, — ვ. გ.) точно определено не было“¹².

ექსპედიცია გილდენშტედტის ხელმძღვანელობით დაიძრა პეტერბურგიდან 1768 წლის 19/30 ივნისს. 1768 წლის სექტემბრიდან 1769 წლის მარ-

⁸ Ст. Румовский, *დასახ. ნაშრომი*, ტვ. 28—29.

⁹ *История Академии наук СССР*, т. I, 1958, გვ. 360—362, 367.

¹⁰ ი. ა. გილდენშტედტი დაბადებულია 1745 წ. ქ. რიგაში; უმაღლესი საბუნებისმეტყველო განათლება მიიღო გერმანიაში. მისი მეცნიერ-ხელმძღვანელის იმ დროის ცნობილი პროფესორის გლედიჩის რეკომენდაციით და აკადემიკოს-მდივნის ი. ა. ეილერის რჩევით მოწვეულ იქნა 1767 წ. პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის მიერ ექსპედიციებში მონაწილეობის მისაღებად. გილდენშტედტი ჩამოვიდა პეტერბურგში 1768 წლის 8 მაისს და 12 მაისს წარდგა აკადემიის კონფერენციაზე. ექსპედიცია მას უკვე დაკომპლექტებული და საქიროების მებრ აღჭურვილი დახვდა.

¹¹ მეცნიერებათა აკადემიის არქივის ლენინგრადის განყოფილება (შემდეგში: მაალ.), ფ. 1, ან. 100, ს. 1, ფურც. 82—85; ფ. 3, ან. 33, ს. 1, ფურც. 4 ოვ.

¹² С. Г. Гмелин, *Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе*, III ч. первая половина, СПб., 1785, გვ. I.

ტამდე დაყოვნდა მოსკოვში. აქ მას უთუოდ ექნებოდა ურთიერთობა საგარეო საქმეთა კოლეგიის მოსკოვის მთავარი არქივის დირექტორთან ისტორიისა და გეოგრაფიის დიდ მცოდნესთან აკადემიკოს გ. მილერთან. ამას ვარაუდობდა თავის დროზე პროფ. მ. პოლიევქტოვიც¹³. ეს სარწმუნოა, იმიტომაც, რომ 1769 წლიდან მილერი ასრულებდა მეცნიერებათა აკადემიასა და ექსპედიციათა შორის ურთიერთობასა და მიმოწერაში შუალედური რგოლის როლს. დაბოლოს 1769 წლის დეკემბრის დასაწყისში ექსპედიციამ მიაღწია ქ. ასტრახანს. აქ შეხვდა ის გმელინს, რომლის ექსპედიციაც ცოტა განსხვავებული მარშრუტით მოდიოდა პეტერბურგიდან.

გილდენშტედტის დღიურიდან, მისი კერძო მიმოწერიდან და სხვა წყაროებიდან ჩვენ სრული უეჭველობით ვიგებთ, რომ ის აღრევე იყო დანტერესებული საქართველოთი და ისწრაფვოდა საქართველოს ნახვას, მაგრამ საქართველოში გადასვლის საკითხი ოფიციალურად პირველად დაისვა ასტრახანში, გილდენშტედტისა და გმელინის ჭერ ერთმანეთთან და შემდეგ იქაურ რუს მმართველ პირებთან მოთათბირების შემდეგ.

1769 წლის დეკემბრის ბოლოს გმელინმა და გილდენშტედტმა პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიას ასტრახანიდან დასამტკიცებლად გაუგზავნეს 1770 წლისათვის დაგეგმილი მოგზაურობის მარშრუტები და გილდენშტედტმა თავის ექსპედიციის მარშრუტში პირველად შეიტანა საქართველო (გმელინმა 1770 წლისათვის დაიგეგმა კასპიის ზღვის დასავლეთ სანაპიროს შემოვლა). ამასთანავე. მან პირადად კონფერენც-მდივანს ი. ა. ეილერს მისწერა კერძო წერილი, რომელშიაც აღნიშნავდა, რომ გრძნობს თავს მოწოდებულად შეისწავლოს კავკასია და აქვს დიდი სურვილი ეწვიოს საქართველოს. დასასრულ, სთხოვდა საამისოდ მხარდაჭერას და ხელის შეწყობას¹⁴.

ეს სამოგზაურო გეგმა მიღებული პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიაში, წაკითხულ იქნა კონფერენციის სხდომაზე 1770 წლის 27 იანვარს.

სამოგზაურო გეგმაში წერია, რომ გიულდენშტედტი იმედოვნებს მასში დატოვოს თერგი და შემოიაროს კავკასიის მთების ძირში მდებარე სოფლები; შემდეგ კი მთების სიღრმეში შევიდეს და საქართველოს დედაქალაქ თბილისამდე მიაღწიოს, ხოლო ზამთრის პირზე იქიდან ისევ ყიზლარში დაბრუნდეს¹⁵.

სხდომამ გაითვალისწინა რუსეთ-ირანის ურთიერთობა, კავკასიონზე გადასასვლელი გზის უშიშროებაზე ცნობების უქონლობა, ამ შორეულ მგზავრობასთან დაკავშირებული დიდი ხარჯები და ვერ გაბედა გეგმის დამტკიცება. სხდომამ საქმის გადაწყვეტა საიმპერიო ხელისუფლებასთან შეთანხმებით მიანდო გენერალ-დირექტორს — ვ. გრ. ორლოვს. მეცნიერებათა აკადემიის კონფერენციამ ამ გეგმის განხორციელება სასურველად მიიჩნია, რადგან ეს

¹³ М. А. Полиевктов, Из истории русск. академич. кавказоведения XVIII в.; См. Известия АН СССР, VII серия, отд. обществ. наук, М.—Л., 1935, № 8, зб. 771.

¹⁴ Труды Архива Академии наук, вып. 2-й., ученая корреспонденция, М.—Л., 1937, зб. 166.

¹⁵ მაღლ, ფ. 21, ან. 1,2, 82, ფურტ. 18v „...er hoffet im Mai den Terek zu verlassen... an dem Fusse des Caucasischen Gebürge gelegenen Dörfer zu besuchen. Uns alsdann ins Gebürge selbst und bis zur Georgianischen Hauptstadt Tiflis zu gehen und im Spätjar von da nach Kislar zurück zu kehren...“

ბევრს შეძენდა აკადემიის ღირსებას და არაჩვეულებრივი დიდი შენამატი იქნებოდა მეცნიერებისათვის¹⁶.

იმავე წლის 29 იანვრის და 1 თებერვლის სხდომებს ვ. გრ. ორლოვი არ დასწრებია. ამასობაში მან შეათანხმა საკითხი თვით ეკატერინე II-სთან და 5 თებერვლის სხდომაზე განაცხადა, რომ გმელინისა და გილდენშტედტის სამოგზაურო გეგმების ყველა პუნქტი მისაღებია. აღნიშნულ სხდომაზე გენერალ-დირექტორმა და კონფერენციამ დააჯალეს კონფერენც-მდივანს, უახლოეს ღროში აცნობოს გმელინსა და გილდენშტედტს მათი სამოგზაურო გეგმების დამტკიცებისა და დიდი სიფრთხილით მოქმედების შესახებ, ამასთანავე, ასტრახანის გუბერნატორთან ყველა წამოწყებათა წინასწარ შეთანხმების საჭიროებაზე.

გილდენშტედტის ექსპედიციის საქართველოში ჩასვლა მომზადდა კიდეც სხვა მხრიდანაც.

კარგად არის ცნობილი ქართლ-კახეთისა და იმერეთის მეფეების ერეკლე II და სოლომონ I პრორუსული საგარეო-პოლიტიკური ორიენტაციის სტაბილურობა. ჯერ კიდევ მანამდე, ვიდრე 1783 წ. გეორგიევსკში საქართველო-რუსეთს შორის დაიდებოდა სამეგობრო ტრაქტატი, საქართველოდან პეტერბურგში იმპერატორის კარზე გაიგზავნა არა ერთი ელჩობა და ელჩი.

1768—1774 წწ. რუსეთ-თურქეთის ომთან დაკავშირებით საქართველოსა და რუსეთს შორის მიმოსვლა და ურთიერთობა განსაკუთრებით გაცხოველდა. რუსეთის, აღმოსავლეთ საქართველოსა და იმერეთის ხელისუფალთა გადაწყვეტილებამ, მათ გაერთიანებულ გამოსვლაზე ოსმალეთის წინააღმდეგ, შექმნა ნიადაგი ერეკლე II და სოლომონ I ერთმანეთთან უფრო მჭიდრო დაახლოვებისათვის.

ასეთ ვითარებაში მომზადდა და 1769 წლის ივლისში პეტერბურგს, რუსეთის საიმპერიო კარზე გაიგზავნა მეფე ერეკლე II-გან ელჩი — ა. ანდრონიკაშვილი და მეფე სოლომონ I-გან ელჩი — დავით კვინიხიძე. ამ ელჩების განცხადებებიდან ირკვევა, რომ დაწყებულ ომთან დაკავშირებით სხვა სათხოვართა გარდა მეფე ერეკლე და მეფე სოლომონი სთხოვდნენ რუსეთის პირველ მინისტრს გრაფ ნ. ი. პანინს სამთამადრო საქმის მეცნიერ პირთა და ოსტატთა გამოგზავნის შესახებ, მადნეული საბადოების გამოკვლევისა და ლითონების დამუშავების საწარმოს ორგანიზაციისათვის¹⁷.

თავის მრავალმხრივ საყურადღებო საპასუხო წერილში პირველი მინისტრი გრაფი პანინი 1769 წლის 29 დეკემბერს მეფე ერეკლე II ატყობინებ-

¹⁶ „So viel aber ist gewiss, dass, wenn es möglich wäre alle Hindernisse aus dem Wege zu räumen und denen Herren Gmelin und Güldenstädt diejenige Sicherheit zu verschaffen, welche zu ihren Untersuchungen unumgänglich nöthig ist, so würde allerdings die Befolgung ihres entworfenen Reise-Plans zur Ehre der Kcademie und Erweiterung der Wissenschaftem ungemein vieles beitragen“. (Протоколы... т. II, СПб., 1899, გვ. 727).

¹⁷ „.... dass sein .... verabreiteter Reiseplan in allen Stücken genehmigt worden sei. .... Nächst diesem soll .... angedeutet werden, dass sie sich Jedemnoch nicht zu weit wagen sollen, dass sie in allen Vorfällen den Herrn Gouverneur in Astrachan befragen und nichts, ohne vorherho seine Meinung eingezogen zu haben, unternehmen sollen“ (იქვე; გვ. 729).

¹⁸ Грамоты и другие исторические документы XVIII стол., относящиеся к Грузии, т. I, под ред. А. А. Цагарели, (შემდეგი შემოკლებით: Грамоты...) СПб., 1891, გვ. 92, 93, 431.

და, რომ „(для) исследования естественных вещей и их свойств... пред некоторым временем отправлены по высочайшему повелению от здешней Санкт-Петербургской Академии наук... ученые люди, а при них несколько учеников и художников в разные стороны, в том числе и в Астраханскую. По исполнении возложенной на них последних должности во всех местах Астраханского управления... е. и. в. благоволение есть, чтоб они для того же, по ближнему положению Грузии, наблюдения свои и на тамошние места простерли.

Ваша светлость учинили к высочайшему двору представление, чтобы находящиеся в недрах земли вашего владения металлы были употреблены. Но сии люди такие, которые в состоянии нетокмо всяких металлов и минералов точныя вместилища разыскать и способы промыслить к удобнейшему разрабатыванию и обращению в пользу, но и все прочия выгоды естества открыть, какия в Грузии сыскаться могут, а поныне в неизвестности остались. Теперь не могу еще точно Вашу светлость уведомить сколь скоро они, составляя две экспедиции, из которых первого профессор Гмелин, а другого адъютнт Гюldenштедт руководствует, в Грузию прибыть могут...“¹⁹ ამ წერილში პანინი ინტერესს იჩენს საქართველოს მეზობელ მხარეთა ბუნებრივი რესურსებისადმიც და დასასრულ სთხოვს მეფე ერეკლეს ამ ექსპედიციებისათვის ყოველგვარ ხელშეწყობასა და მფარველობას.

1770 წლის 11 იანვარს საქართველოში დასაბრუნებლად გამზადებულ ელჩს — ა. ანდრონიკაშვილს გამოატანეს წერილი, რომელშიც ეკატერინე II პირდებოდა მეფე ერეკლეს საჭირო სამხედრო დახმარებას და სხვადასხვა ოსტატთა გამოგზავნას²⁰ (სხვადასხვა ოსტატთა ქვეშ ივლისსხმება ლითონის დამუშავების ოსტატები, რომელსაც ითხოვდა მეფე ერეკლე).

გილდენშტედტისა და გმელინის სამოგზაურო მარშრუტის გეგმის თარიღი (1769 წლის 20 დეკემბერი), გრ. პანინის წერილი (დათარიღებული 1769 წლის 29 დეკემბრით, საქართველოში მომავალ კაპიტან ივ. ლვოვს გადასცეს 1770 წლის 5 იანვარს), აღნიშნული დაპირება საქართველოში ასტრახანის ორივე ექსპედიციის გამოგზავნისა და ბოლოს, პანინის წერილში გამოთქმული გაურკვევლობა ექსპედიციების საქართველოში ჩასვლის თარიღის შესახებ — გვაძლევს საფუძველს დაეასკვნათ, რომ რუსეთის იმპერიის ხელისუფალთ ჭერ კიდევ არ ჰქონდათ შეთანხმებული მეცნიერებათა აკადემიასთან თავისი გადაწყვეტილება საქართველოში ასტრახანის ფიზიკური ექსპედიციების გაგზავნის შესახებ.

ამრიგად, ინტერესი და კეთილგანწყობა, რომელიც გამოამჟღავნა მეცნიერებათა აკადემიის კონფერენციამ გილდენშტედტის ექსპედიციის საქართველოში ჩასვლისადმი სავსებით დაემთხვა იმპერიის პოლიტიკურ მესვეურთა ინტერესს. ოღონდ რუსეთის იმპერიის მთავრობის წრეებში გილდენშტედტის ექსპედიციის საქართველოში გაგზავნის საკითხი გადაწყდა დადებითად ცოტა უფრო ადრე, ვიდრე ეს საკითხი ვახდებოდა მეცნიერებათა აკადემიის კონფერენციის მსჯელობის საგანი. ამიტომ მეცნიერებათა აკადემიის გენერალ-დირექტორს ვ. გრ. ორლოვს სრულიადაც არ უნდა გასჭირვებოდა 1770 წლის იანვრის ბოლო რიცხვებში თუ თებერვლის დამდეგს ეკატერინესაგან მიეღო

¹⁹ Грамоты ..., , зб. 89—90.

²⁰ იქვე, зб. 91.

სანქცია მეცნიერებათა აკადემიის კონფერენციის მიერ გმელინისა და გილდენშტედტის სამოგზაურო გეგმების დამტკიცებაზე. როგორც უკვე ითქვა, მან ეს სანქცია კიდევაც მიიღო. მაგრამ ამ დროს გილდენშტედტი ავად გახდა, თანაც მის ყურამდე მიადგოთა თბილისში შავი ჭირის ეპიდემიის გაჩენის და მეფე ერეკლესა და გენერალ-მაიორ ტოტლებენს შორის უთანხმოება-წიფოთიანობის ამბებმა, ამიტომ, მან ვერ გაბედა საქართველოსაკენ გამგზავრება და 1770 წელი მოანდომა კავკასიონის ჩრდილოეთი მთისწინეთის დაწვერვა-შესწავლას. ხოლო საქართველოში გამგზავრება გადაიდო 1771 წლისათვის.

1771 წლისათვის გილდენშტედტმა დაგეგმა და მეცნიერებათა აკადემიის კონფერენციამ დაუმტკიცა შემდეგი სამოგზაურო მარშრუტი: აპრილში ყიზლარიდან აყრა და მდინარეების — მალკას, ბაქსანისა და ჩეგემის ირგვლივ მდებარე ადგილების შემოვლა; მათში კავკასიონის გადალახვით იმერეთში (რიონის სათავეებთან) გადასვლა; შემდეგ რიონის ჩაყოლებით სამეგრელომდე და შავ ზღვამდე, რიონის შესართავამდე მისვლა; აქედან შემობრუნება მტკვრისაკენ და საქართველოს დედაქალაქ თბილისამდე მოგზაურობა; აქ ერთხანს შეჩერების შემდეგ გამგზავრება კახეთისაკენ; კახეთიდან კავკასიონის გადალახვით ავარიის ხანის ქვეყანაზე და თათრულ სოფელ ანდრეევზე გავლით ყიზლარში დაბრუნება²¹.

ამ გეგმის შესაბამისად 1771 წლის აგვისტოში, მოზდოკიდან წამოსულმა გილდენშტედტმა პირველად სცადა თავისი ექსპედიციით დიგორიდან გადასვლა რაჭაში და იმერეთში. მაგრამ გზის დიდმა სიძნელეებმა, ადგილობრივ მკვიდრთა გამყოლ-მეგზურებისა და ტვირთის მზიდავების მიერ მოთხოვნილმა ჭირის მაღალმა ფასებმა ხელი ააღებინეს ამ განზრახვაზე. ექსპედიცია დაბრუნდა ჩრდილო კავკასიის ბარში და საქართველოსაკენ გასწია თერგის ხეობით — დარიალი — ხევი — ჯვრის უღელტეხილი.

დუშეთიდან მან გაგზავნა მეცნიერებათა აკადემიაში მოხსენებითი ბარათი. რომელშიც სთხოვდა საქართველოში ერთი წლით ე. ი. 1772 წლის სექტემბრამდე დარჩენის ნებართვას²², რაზედაც დადებითი პასუხი მიიღო.

ექსპედიციამ საქართველოში 13—14 თვე (1771 წლის 11 სექტემბრიდან — 1772 წლის 3 ნოემბრამდე) დაჰყო და ამ ხნის განმავლობაში მოიარა ქვემო, შიდა და ზემო ქართლი (ხერთვისამდე), ქსნისა და არაგვის ხეობები, რაჭა, ზემო და ქვემო იმერეთი. გილდენშტედტს სურვილი ჰქონდა გადასულიყო გურია—სამეგრელო—აფხაზეთში; მაგრამ არახელსაყრელი პოლიტიკური სიტუაციის რიდით ეს ვერ განახორციელა. ექსპედიცია არ ყოფილა სვანეთში, დვალეთში, თუშეთ-ფშავ-ხევსურეთსა და ოსმალეთის მიერ მიტაცებულ სამხრეთ საქართველოში — ახალციხეში, აჭარასა და სხვა ადგილებში.

ექსპედიციამ შეკრიბა საქართველოს ფლორის, ფაუნის, მინერალების, მანდნული საზღაოების, ეკონომიკის, გეოგრაფიის, ეთნოგრაფიის, ისტორიის და სხვა ჯიხვი და მრავალგვარი მასალა. ამ საქმეში მათ მხურვალედ ეხმარებოდნენ მეფეები ერეკლე და სოლომონი და მათი დავალებით ქართველი მშარტველი წრეების სხვა წარმომადგენლებიც; მისთვის საინტერესო ცნო-

²¹ მაალ, ფ. 3. ან. 33 ს. 5. ფურც. 84; დენისიული ტექსტი და მისი ქართული თარგმანი იხ. - გილდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, გ. 24-25 შეილის გამოცემა, თბ., 1964, გვ. 125.

²² იქვე, გვ. 129.

ბებს ვილდენშტედტს ისინი დაუბრკოლებლად აწვდიდნენ. მეფის განკარგულებით მასთან მოჰქონდათ მინერალებისა და მადნეულის სინჯები; თევზები. ფრინველები, დახოცილი ნადირი, გავრცელებული მარცვლეული კულტურების ნიმუშები და სხვ. გაეცნო თბილისის საწარმოებს; ზარაფხანას, თოფის წამლის ქარხანას, გოგირდოვან თბილ აბანოებს და სხვ. აქვე შეისყიდა მან მეცნიერებათა აკადემიის ბიბლიოთეკისათვის „ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგისეული რედაქციის ერთი ნუსხა, სეხნია ჩხეიძის და პაპუნა ორბელიანის ქრონიკები.

ქართველი საზოგადოების მისდამი თავაზიანი და გულისხმიერი დამოკიდებულება ვილდენშტედტმა ნაწილობრივ მიიჩნია მადლობის ნიშნად იმ საეჭირო დახმარებისათვის, რომელიც მან საქართველოში აღმოუჩინა ზოგიერთ პირს. მაგრამ მკურნალობის დაწყებამდეც, საქართველოში ჩამოსვლის პირველ დღეებიდანვე, აღნიშნავს ის ქართველი მმართველი წრეების მისდამი და საერთოდ რუსეთისადმი გულწრფელ, კეთილგანწყობილ დამოკიდებულებას. ეს იყო საქართველოს მოწინავე საზოგადოებრიობის, საქართველოს ორივე სამეფო კარის საერთოდ რუსეთისადმი კეთილგანწყობილების და კერძოდ, ექსპედიციისაგან ერთგვარი პრაქტიკული, სამეურნეო შედეგების მოლოდინის თავისებური გამოხატულება. ვილდენშტედტიც კეთილად განწყობილი ქართველებისადმი, თავის მოგზაურობის დღიურში, ასევე წერილებში²³ სიმპათიითა და თანაგრძნობით იხსენიებს ქართველ ხალხს, აფასებს მათ გამრჩელობას, მასპინძლობას, გულგახსნილობას, თავაზიანობას და სხვ. მაგრამ მთელ მის ტონში დომინირებს რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომული ერთგულება: მისთვის უპირველესი და მთავარია ეკატერინე II და სანკტ-პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის ინტერესები და მათდამი ერთგულება.

ინსტრუქციის თანახმად ექსპედიციაში მოპოვებული მასალა ვილდენშტედტს პერიოდულად უნდა გადაეგზავნა მეცნიერებათა აკადემიისათვის პეტერბურგში. ეს მასალები იყო: მადნის და მინერალების სინჯები, გერბარიუმები, ზოოლოგიური კოლექციები, ჩანახატები და მოხსენებითი ბარათები, რომლებშიც ვილდენშტედტი უზიარებდა მეცნიერებათა აკადემიას ჩატარებულ დაკვირვებებს და თავის მომავალ გეგმებს. საქართველოში ყოფნისას ვილდენშტედტმა გაუგზავნა მეცნიერებათა აკადემიას მოხსენებითი ბარათები: 1771 წლის 25 სექტემბერს — დუშეთიდან; 8 ნოემბერს — ქარელიდან; 1772 წლის 4 იანვარს — თბილისიდან, 29 თებერვალს — ვაჭირიდან; 24 ივნისს — მუხრანიდან და 3 აგვისტოს სხარტალიდან.

მოხსენებითი ბარათების პარალელურად ის უგზავნიდა წერილებს აკადემიკოსს გ. მილერს და აკადემიის კონფერენც-მდივანს ი. ეილერს; უფრო იშვიათად და ხანგამოშვებით სხვა პირთაც (ბაკმესტერს, პოსტოდის და სხვებს).

ყველა მოხსენებითი ბარათი და სხვა მასალა, რასაც ვილდენშტედტი უგზავნიდა პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიას თავს იყრიდა ისტორიკოს-აკადემიკოს გ. მილერის ხელში. ამის შედეგად, მას ამ მიმოწერაში განსაკუთრებული ადგილი ჰქონდა მიჩნეული. 1765 წლიდან მილერი პეტერბურგიდან მოსკოვში გადავიდა სამუშაოდ. „Миллер, однако, не порывал связей

²³ კერძოდ, აკად. გ. ფ. მილერს სწერდა: „Mit Georgien bin ich unendlich Zufrieden, ich bin daselbst bei den vornehmsten Fürsten sehr willkommen...“ მაალ, ფ. 21, ან. 3, ს. 118, ფურც. 60 a.

с Академией наук и с 1769 г. вел от лица Академии наук всю переписку с участниками академических экспедиций 1768—1774 гг.“²⁴.

გიულდენშტედტის მოხსენებით ბარათებს კოხხულობდნენ პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის კონფერენციის სხდომებზე. მათ გარშემო იმართებოდა მსჯელობები და იღებდნენ სხვადასხვა გადაწყვეტილებას. მთელი ეს ამბები ფიქსირებულია კონფერენციის სხდომათა ოქმებში²⁵.

ამრიგად, გიულდენშტედტის ექსპედიციის მთელი მუშაობა მიმდინარეობდა მეცნიერებათა აკადემიასთან მჭიდრო კონტაქტში და აკადემიის ხელმძღვანელობით.

საქართველოდან ყიზლარში გიულდენშტედტი დაბრუნდა 1772 წლის 18 ნოემბერს და აქ დარჩა მომდევნო წლის ზაფხულამდე. ამ ხანებში ის ამუშავებს და ავსებს თავის ჩანაწერებს საქართველოზე და დაასრულა საქართველოსა და კავკასიის ცენტრალური ნაწილის დაწვრილებითი რუკის შედგენა.

რუკაზე აღნიშნულია 16 პუნქტი, როგორც მადნეულის საბადო. ამ საბადოების უმეტესი ნაწილი თავმოყრილია ქვემო ქართლში, უფრო ნაკლები ცენტრალურ კავკასიონში, ქედის ორივე მხარეზე — მდ. ასას ხეობიდან რაკამდე და დიგორამდე²⁶. ერთდროულად, მისი დავალებით ყიზლარში მცხოვრებმა არქიმანდრიტმა პორფირიმ (მეფე იესეს შვილიშვილმა), ექსპედიციის წევრის სტუდენტ ალ. ბელიაევის მონაწილეობით თარგმნა „ქართლის ცხოვრების“ პირველი რამდენიმე თავი.

ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიასა და უკრაინაზე გავლით გიულდენშტედტის ექსპედიცია 1775 წლის 24/III/4/IV დაბრუნდა პეტერბურგში და ამით დაასრულა აკადემიის ხანგრძლივი მოგზაურობა რუსეთის სამხრეთ პროვინციებსა და კავკასიაში. მაგრამ შემდეგშიც არ ივიწყებს კავკასიას, კერძოდ, საქართველოს და განაგრძობს მოპოვებულ მასალაზე მუშაობას.

ამასთან დაკავშირებით აკად. მილერი მეცნიერებათა აკადემიას სწერდა: რომ რადგანაც გიულდენშტედტს განზრახული აქვს საქართველოზე წიგნის დაწერა, სასარგებლო იქნება მისთვის გაეცნოთ ის ვრცელი ამონაწერი საქართველოს შესახებ, რომელიც საგარეო საქმეთა კოლეგიის დავალებით გაეთდა 1769 წელს. ამ კოლეგიისავე მოსკოვის არქივში დაცული საქმეებიდან²⁷.

1777 წელს მეცნიერებათა აკადემიის ნებართვითა და ხარჯით გიულდენშტედტმა ბართლომე სავარსამისძეს და პეტრე გრიგორიევს პეტერბურგში ქართულიდან რუსულად ათარგმნინა სეხნია ჩხეიძისა და პაპუნა ორბელიანის ისტორიული თხზულებები სრული მოცულობით²⁸.

1780 წლის 12 ივნისს პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის კონფერენციის სხდომაზე მან წაიკითხა მოხსენება: „Von einigen Völkern in den Kaukasischen Gebürgen, die mit Ungarn verwandt sind etc.“²⁹. („კავკასიის მთებში მოსახლე ზოგიერთ ხალხზე, რომლებიც უნგრელებს ენათესავენ იან და სხვა“).

²⁴ Труды Архива Академии наук, т. II, вып. 5, М., — Л., 1943, გვ. 237.

²⁵ Протоколы ... т. II, 1744—1770 гг., СПб., 1899, т. III, 1771—1785 гг. СПб., 1900.

²⁶ ვრცლად იხ. ვ. გამრეკელი, „1772 წლის საქართველოს რუკა“, თბ., 1964.

²⁷ მაალ, ფ. 21, ან. 3, ს. 38, ფურც. 3.

²⁸ მაალ, ფ. 1, ან. 100, ს. 19, ფურც. 26.

²⁹ Протоколы .... т. III, СПб., 1900, გვ. 474.

გილდენშტედტს ჰქონდა ამ ხასიათის სხვა სტატიებიც, მაგრამ მისი შრომების უმრავლესობა საბუნებისმეტყველო ხასიათისა იყო. მათ ის აქვეყნებდა მეცნიერებათა აკადემიის პერიოდულ გამოცემებში: „Novi Commen tarii Academiae Petropolitanae“ — „Acta Academiae“.

გილდენშტედტი გარდაიცვალა 1781 წლის მარტში ისე, რომ ვერ მოასწრო საქართველოსა და ჩრდილო კავკასიის შესახებ რაიმე კაპიტალური შრომის გამოცემა, ვერც ექსპედიციის დღიურისა და ექსპედიციის მიერ შეგროვილი მასალის უმეტესი ნაწილის გამოქვეყნება. მას არ ჰყავდა პირდაპირი მემკვიდრეები და გარდაცვალების შემდეგ მისი პირადი არქივი, ხელნაწერები და ბიბლიოთეკა ჩაიბარა მეცნიერებათა აკადემიის წარმომადგენელმა. ხელნაწერებითა და სხვადასხვა საბუთებით გავსებული იყო ორი სკივრი, რომლებიც დაილუქა და გადაეცა აკადემიის არქივს, ხოლო ჰერბარიუმი გადაეცა ბუნებისმეტყველების კაბინეტს³⁰.

აკადემიის კონფერენციის 1781 წლის 28 მაისის გადაწყვეტილებით გმელინისა და გილდენშტედტის მოგზაურობათა მასალების მომზადება გამოსაცემად დაეკისრა პ. პალასს. კონფერენც-მდივანს დაევალი ორივე გარდაცვლილი აკადემიკოსის ყველა ქაღალდის პაგინირება და ორი კატალოგის შედგენა. ერთი კატალოგი მიეცემოდა პალასს, მეორეზე კი მას ხელი უნდა მოეწერა და დარჩენილიყო აკადემიის არქივში³¹.

ეს ამბავი ცხადად გვიჩვენებს თუ რა სიფრთხილით ეკიდებოდა მეცნიერებათა აკადემია გილდენშტედტის ხელნაწერებს და რა გულსხმიერებას იჩენდა ავტორისეული უფლებების დაცვისადმი.

პალასმა პირველ რიგში დაასრულა გმელინის დღიურის ბოლო ნაკვეთის გამოსაცემად მომზადება და 1783 წლის აგვისტოში გადასცა სტამბას. ამავდროს ის შეჰპირდა აკადემიის კონფერენციას გილდენშტედტის დღიური დაუგვიანებლივ წარმოდგენას დასასტამბავად.

მეცნიერთა საზოგადოებრიობა დიდი მონდომებით მოელოდა გილდენშტედტის ექსპედიციის მასალების გამოქვეყნებას, მაგრამ პალასი აგვიანებდა დანაპირების შესრულებას.

ორ წელიწადში პალასმა შეძლო ნაკისრი ვალდებულებების შესრულება. მისი რედაქტორობით, მეცნიერებათა აკადემიამ გამოსცა ორ ტომად (I ტომი 1787 წელს და II ტომი 1791 წელს) გიულდენშტედტის ექსპედიციის მასალების დიდი ნაწილი გერმანულ ენაზე: D. J. A. Güldenstädt, Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge. St. — P. საქართველოსა და კავკასიაში მოგზაურობა და ამ მხარეთა თემატური აღწერილობები მოქცეულია პირველ ტომში. მეორე ტომი შეიცავს რუსეთსა და უკრაინაში მოგზაურობას და დართული აქვს სხვადასხვა კავკასიური ენების ლექსიკურა კონები.

საქართველოსა და კავკასიისმცოდნეობის განვითარებისათვის გილდენშტედტის მეცნიერული მემკვიდრეობიდან განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი

³⁰ Протоколы..., т. III, СПб., 1900, გვ. 524.

³¹ Monsieur le professeur Pallas sera l'editeur des voyages de feu M-s Cmel'in et Güldenstädt. Le secretaire fera à cet effet numérotter tous les papiers des deux Academiciens defunts, dont il y aura deux catalogues détaillés. Mr. Pallas en recevant les papiers avec l'un des catalogues, signera l'autre qui doit rester aux Archives et certifiera avoir reçu tout ce qui y contenu". იქვე, გვ. 532.

იყო ზემოხსენებული პირველი ტომი. ამ წიგნიდან კარგად ჩანს თუ რა იშვიათი შრომისუნარიანობა და ინტერესთა გასაოცარი მრავალმხრივობა გამოიჩინა მან. მისი ცნობისმოყვარეობისა და დაკვირვებათა არეში მოექცა არა მხოლოდ საქართველოს მცენარეულობა, ნიადაგები და წიაღისეული სიმდიდრე, ხალხის ყოფა-ცხოვრება, არამედ, ისეთი სპეციფიკური მასალებიც კი როგორცაა ნუმიზმატიკური ფაქტები, ეპიგრაფიკული ძეგლები, ხმარებული ზომა-წონის ერთეულები, ონომასტიკა, ტოპონიმია და სხვ.

სავსებით მართალი იყო განსვენებული პროფ. მ. პოლიევქტოვი, როდესაც გილდენშტედტის მასალების ორტომეულის შეფასებაში წერდა: „Двухтомный труд Гюльденштедта, заключающий в себе подробное, обстоятельное и в высшей степени добросовестное описание всего его путешествия,..., не поддается краткому резюме с выделением отдельных его наиболее интересных и значительных частных. Для Кавказа, главным образом Северного, и Грузии „Reisen.“ Гильденштедта — капитальный труд, какого до того времени не было еще ни в русской, ни в западноевропейской кавказоведческой литературе“³².

ამრიგად, რუსული საქართველოსმცოდნეობა თავის ობიექტის შეცნობის სისრულისა და სიზუსტის მხრივ, გილდენშტედტის ექსპედიციის მასალების გამოქვეყნებით, ახალ უფრო მაღალ საფეხურზე ავიდა.

XVI—XVII სს. მანძილზე რუსული საქართველოსმცოდნეობა მხოლოდ ელჩებისა და სამხედრო პირების საანგარიშო მოხსენებებზე იყო დამყარებული. გილდენშტედტის ექსპედიციით რუსული საქართველოსმცოდნეობაში ახალი პერიოდი დაიწყო. თვით ფაქტობრივ მასალასაც ის სხვაგვარად გვაწვდის; აშკარად ჩანს მეცნიერული მეთოდურობა და სისტემატურობა ფაქტების თუ ცნობების დალაგებასა და გადმოცემაში. მაალ-ში დაცული მასალებიდან³³ ირკვევა, რომ გილდენშტედტი საბუნებისმეტყველო დარგების ლიტერატურასთან ერთად საფუძვლიანად გაეცნო საქართველოსა და კავკასიის შესახებ არსებულ ისტორიულ-გეოგრაფიულ ლიტერატურას და ამისათვის ფართოდ ისარგებლა მეცნიერებათა აკადემიის ბიბლიოთეკის წიგნადი ფონდით. ის იცნობს ანტიკურ და ბიზანტიელ მწერლებს (სტრაბონს, პროკოფი კესარიელს, კონსტანტინე პორფიროგენეს), Stritter-ის გამოცემას, სხვადასხვა გვიანდელ მოგზაურთა აღწერილობებს და სხვ. მაშასადამე, გილდენშტედტი ეცნობოდა საქართველოს და ამუშავებდა ექსპედიციაში მოპოვებულ მასალებს არა მხოლოდ საბუნებისმეტყველო ცოდნით აღჭურვილი.

ამრიგად, პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის პირველი ექსპედიცია საქართველოში იყო კარგად მოფიქრებული ფართე მეცნიერული და სახელმწიფო ღონისძიებათა ერთ-ერთი რგოლი; და ის განხორციელდა არა შემთხვევით, არამედ რუსეთისა და საქართველოს მხრივ რიგი ხელშემწყობი წანა-მძღვრების საფუძველზე.

1768—1774 წწ. საექსპედიციო კომპანიის ისტორიულ პერსპექტივაში გააზრება ჯერ კიდევ 30 წლის წინ სცადა განსვენებულმა პროფ. მ. პოლიევქ-

³² М. А. Полиевктов, Европейские путешественники, გვ. 125.

³³ მაალ, ფ. I, აბ. 100, ს. 3, ფურც. 231—234, 241; ფ. I, აბ. 100, ს. 29, ფურც. 1—10, 20—22.

ტოვმა³⁴. ის უკავშირებდა აკადემიურ ექსპედიციებს, რუსეთის ბატონყმური მეურნეობის განვითარებას და რუსეთის ექსპანსიას. მას მიაჩნდა, რომ „необходимо увязать экспедицию 1768—1774 гг. с наиболее выпуклыми явлениями социально-экономической и политической жизни России той эпохи“³⁵. შემდეგ, მთელი რიგი ფაქტებისა და ისტორიული პროცესების გავალისწინების საფუძველზე აკეთებს დასკვნას: „Все это дает основание говорить об экспедиции 1768—1774 гг., как об определенном социально-политическом заказе и повелительно требует тесно увязывать эту экспедицию... с завоевательной политикой русского царизма в это время, в частности — с его наступлением на Кавказ“³⁶. მოსაზრება, რომ საჭიროა ექსპედიციის დაკავშირება იმდროინდელი რუსეთის სოციალ-ეკონომიურ და პოლიტიკურ ცხოვრებასთან და, კერძოდ, ამავე წლების რუსეთ-თურქეთის ომთან, უთუოდ გასაზიარებელია. ექსპედიციის ისტორიის გაცნობის შედეგად ჩვენ იმაშიც ვრწმუნდებით, რომ ექსპედიციის ორგანიზაციის სხვადასხვა ეტაპზე ყველა მნიშვნელოვანი საკითხი წყდებოდა საიმპერიო ხელისუფლებასთან შეთანხმებით და მის მისწრაფებათა შესაბამისად, ზოგჯერ მისი ინიციატივითაც კი; უტყველია, რომ საიმპერიო ხელისუფლება სოციალურ-პოლიტიკური „დამკვეთის“ როლში გამოდის.

მართალია, ეს ექსპედიცია გარკვეულ სოციალურ-პოლიტიკურ „დაკვეთას“ ასრულებდა; მაგრამ სინამდვილეში მისი საქმიანობა და მოპოვებული შედეგები „დაკვეთის“ ფარგლებს შორის სცილდება და უფრო ფართო, არასწრაფწარმავალი მნიშვნელობის მოვლენად იქცა.

ამის საწინდარი იყო ექსპედიციათა ხელმძღვანელების უანგარო ენთუზიზმი, მეცნიერებათა აკადემიის უშუალო მონაწილეობა და ხელმძღვანელობა. ამ სტატიაში მოხსენიებული რიგი ფაქტები და აკადემიის კონფერენციის ოქმები თუ მიმოწერები ცხადლივ გვიჩვენებს, რომ მეცნიერებათა აკადემია ვილდენშტედტის ექსპედიციის საქმიანობას დიდი გულისხმიერებით ადევნებდა თვალყურს; ჭეოვანად შეაფასა მისი მეცნიერული ღირებულება და ბოლოს, იზრუნა მოპოვებული მასალის გამომზეურებაზე.

ექსპედიციამ დასაბამი მისცა რუსულ აკადემიურ საქართველოსმცოდნეობას და დიდად შეუწყო ხელი საქართველოს შესახებ ცნობების ბოპულარიზაციას რუსეთსა და დასავლეთ ევროპაში. სწორედ იმიტომ, რომ ექსპედიციამ „დაკვეთაზე“ მეტი გააკეთა, მის მასალებს დღესაც არ დაუკარგავთ ღირებულება და გვეხმარება ისტორიულ და ეთნოგრაფიულ ძიებებში, საქართველოს ბუნების შესწავლაში ისტორიულ ჭრილში და არც მომავალში დაეკარგებათ ეს მნიშვნელობა³⁷.

³⁴ М. А. Полневктов, Из истории русского академич. кавказоведения XVIII в., см. Известия АН СССР 1935, №8, გვ. 759—774. (ეს სტატია განსაკუთრებით საინტერესოა საკითხის თავისებური დასმით და გამოთქმული რიგი მოსაზრებებით). მისივე, Эвропейские путешественники XIII—XVIII вв. по Кавказу, Тифлис, 1935, მისივე, Экономич. и политич. разведки Московского государства XVII в. на Кавказе, Тифлис, 1932.

³⁵ იქვე, გვ. 762.

³⁶ იქვე, გვ. 767.

³⁷ სადღესოდ პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის პირველი ექსპედიციის მიერ მოპოვებული მასალების უმეტესი ნაწილი საქართველოს შესახებ ქართულად თარგმნა და გამოცდა ორ წიგნად („გიულდენშტედტის მოგზაურება საქართველოში“. ტ. 1, 1962 და ტ. 11, 1964.) გ. ავლაშვილმა. ვილდენშტედტის კარტოგრაფიულ შრომას მიეძღვნა ჩვენი გამოკვლევა — „1772 წლის საქართველოს რუკა“, 1964.

საექსპედიციო მასალების, როგორც კავკასიათმცოდნეობითი წყაროს საერთო მაღალ შეფასებასთან ერთად აღიარებულ უნდა იქნას ისიც, რომ გილდენშტედტის დაკვირვებები და დაკვირვებებიდან გამოტანილი დასკვნები ყველა სწორი და თანაბარი ღირებულების არ არის. განსაკუთრებით ეს ითქმის ჭვეყნის შინაგანი წყობის და ცხოვრების გაგებაზე. საქართველოს კულტურული, მართლმსაჯულებრივი, სამეურნეო და სხვა მდგომარეობათა მისი შეფასება უკრიტიკოდ და უკორექტივოდ ვერ მიიღება. საჭიროა მათი პირობითი ხასიათის გათვალისწინება. მას გამორჩა რიგი არსებითი ხასიათის მომენტები და ამიტომ არ შეიძლება, რომ ჰქონოდა სრული და სწორი წარმოდგენა საქართველოში არსებულ მდგომარეობაზე. მით უფრო, რომ ის არ არის თავისუფალი ფაქტობრივი ხასიათის შეცდომებისაგანაც. გაზრდილი რუსეთსა და გერმანიაში, იქაური წარმოდგენებით და კრიტერიუმებით აღჭურვილი ის, რასაკვირველია, გარკვეულ სუბიექტურობასაც ვერ აიცილენდა თავიდან. ყოველივე ამასთან ერთად მაინც ვაღიარებთ, რომ გილდენშტედტი და მისი სამეცნიერო ექსპედიცია საქართველოსმცოდნეობის ისტორიაში მნიშვნელოვანი დადებითი მოვლენა იყო. ამიტომ სავსებით სწორია ასეთი განსჯა, რომ „знаменитые экспедиции Академии наук конца 60-х — начала 70-х годов XVIII в. были чрезвычайно важным событием научной жизни страны, оказавшим влияние на развитие не только географической, но и других наук“³⁸.

³⁸ История Академии наук СССР, т. I (коллектив авторов) М.—Л., 1958, გვ. 367.

ქრისტინე (ჩიტო) შარაშიძე

ქართველ ისტორიკოსთა რიგებს გამოაკლდა შესანიშნავი მკვლევარი და მოქალაქე ქრისტინე (ჩიტო) გიორგის ასული შარაშიძე, რომელიც დაახლოებით შვიდი ათეული წელი უანგაროდ ემსახურა თავის ქვეყნისა და ხალხის კეთილდღეობას.

იგი დაიბადა 1887 წ. 2 აგვისტოს სოფ. ბახეში (მახარაძის რაიონი) ცნობილი პედაგოგებისა და საზოგადო მოღვაწეების ნინო და გიორგი (გიგო) შარაშიძეების ოჯახში.

პირველდაწყებითი განათლება ქრ. შარაშიძემ ბახეის სკოლაში მიიღო. 1899 წ. კი ჩაირიცხა ქუთაისის გიმნაზიის (წმ. ნინოს სასწავლებლის) მესამე კლასში. 1904 წ. იგი გარიცხეს გიმნაზიიდან მოწაფეთა მოძრაობაში მონაწილეობისათვის. ერთი წლის შემდეგ ქრ. შარაშიძე ამთავრებს გიმნაზიის კურსს.

1905 წლიდან შარაშიძეების ოჯახი თბილისშია, სადაც ოჯახის მთელი უმცროსი თაობა (ორი ვაჟიშვილი და ორი ქალიშვილი) მხურვალედ მონაწილეობს რევოლუციურ მოძრაობაში.

სრულიად ახალგაზრდა ქრ. შარაშიძე პედაგოგიურ მოღვაწეობას იწყებს ჯერ ქუთაისში — რუსულ ენას ასწავლის დაბალ კლასებში, ხოლო შემდეგ თბილისში — ქართულ ლიტერატურას უფროს კლასებში.

1910 წ. ქრ. შარაშიძემ მონაწილეობა მიიღო ქუთაისის სახალხო უნივერსიტეტის ორგანიზაციაში. არჩეული იყო ამ უნივერსიტეტის გამგეობის წევრად (მდივნად) და იქვე კითხულობდა ლექციებს. ქრ. შარაშიძე იყო ბარკელი ქართველი ლექტორი ქალი.

1917 წ. აირჩიეს „ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ გამგეობის წევრად. ამავე წელს, სათანადო თანხის შეწირვის შემდეგ იგი მიიღეს „ქართული უნივერსიტეტის დამაარსებელი საზოგადოების“ დამფუძნებელ წევრად. ეს უნივერსიტეტი მან 1931 წ. დაამთავრა.

1917—21 წწ. საბავშვო ეურნ. „ჩეჩილის“ რედაქტორის ანასტასია თუმანიშვილ-წერეთლის მიწვევით ქრ. შარაშიძე ეურნალის სარედაქციო კოლეგიის აქტიური წევრია.

1920 წელს აქვეყნებს ბროშურას მოსწავლეთათვის: „მებრძოლი ფიქრის პოეტი ნ. ბარათაშვილი“.

1923 წლიდან ქრ. შარაშიძე მეცნიერულ მუშაობას იწყებს თბილისის პედაგოგიურ მუზეუმში. შემდეგ კი საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების ბიბლიოთეკის გამგის თანამდებობაზე.

1929 წლიდან მუშაობდა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში ბიბლიოგრაფად, ხოლო 1934 წლიდან თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სამეცნიერო ბიბლიოთეკაში.

1936—37 წწ. ქრ. შარაშიძე ჩვეული ენერგიითა და გატაცებით მუშაობს შ. რუსთაველის საიუბილეო გამოფენის მოსამზადებლად მისი ხელმძღვანელობითა და უშუალო მონაწილეობით შედგა რუსთაველის პირველი ვრცელი ბიბლიოგრაფია (2000 ბარათზე მეტი).

1938—41 წლებში საქართველოს სახელმწიფო წიგნის პალატის მიწვევით მუშაობდა „ქართული წიგნის“ ბიბლიოგრაფიის I ტომის შედგენაზე. ამ გამოცემაში ქრ. შარაშიძეს ეკუთვნის: 1. შესავალი (V—XXIX გვ.), 2. ძველი ნაბეჭდი წიგნების აღწერილობა (1—115 გვ.), 3. სასტამბო და საგამომცემლო ტერმინები

(465—469 გვ.). მის მიერეა შერჩეული სა-
ილუსტრაციო მასალა.

ძველ ნახევრ წიგნებზე და იშვიათ გამოცე-
მებზე მუშაობამ ნიჭიერ მკვლევარს შესაძ-
ლებლობა მისცა თვალი გაედევნებინა ქართუ-
ლი წიგნის ბეჭდვის ისტორიისათვის. ფაქტი-
ური მასალის საფუძველზე მან დაადგინა და
გამოავლინა მანამდე უცნობი მრავალი ფაქტი
ქართული წიგნის ბეჭდვის განვითარების გზე-
ბის შესახებ. სწორედ ამ საკითხებს ეძღვნება
მისი სტატიები: „ქართული ნახევრული სახელ-
მძღვანელოები მეთვრამეტე საუკუნეში“, „ქარ-
თული საანბანო წიგნები მეცხრამეტე საუკუ-
ნეში“, „ქართული შრიფტი ამსტერდამში“,
„იმერეთის სტამბის ისტორიისათვის (1800—
1803)“, „ვახტანგ VI სტამბის მხედრული შრიფ-
ტის საკითხი“ და ვრცელი მონოგრაფია „პირ-
ველი სტამბა საქართველოში“.

1940 წლიდან ქრ. შარაშიძე ივ. ჯავახიშვი-
ლისა და სიმ. ჭანაშვიას მიწვევით მუშაობას
იწყებს ქართული ხელნაწერების ანდერძ-მინა-
წერების გადმოღება-შესწავლაზე. ამ დროიდან
სიციხლის უკანასკნელ დღემდე ქრ. შარაში-
ძის კვლევისა და ზრუნვის საგანი ქართული
ხელნაწერები იყო. იგი მუშაობს ჭერ საქარ-
თველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა
ვანოფილბაში, ხოლო 1958 წლიდან — ხელ-
ნაწერთა ინსტიტუტის დაარსებიდან — ამ ინს-
ტიტუტში.

ხელნაწერთა მინაწერებზე მკვლევრისათვის
ჩვეული გულმოდინებით მუშაობამ თავისი
შედეგი გამოიღო. მის მიერ ხელნაწერთა გამ-
ქრქალბულ-გადარეცხილ ფოლიანტებზე ამო-
კითხულმა მრავალრიცხოვანმა ანდერძ-ადაპტე-
მა, ქრონიკებმა, სულთა მატრიანებმა თუ დო-
კუმენტებმა ახალი შუქი მოპოვინა საქართვე-
ლოს ისტორიაში მანამდე უცნობ არა ერთ
საკითხს.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ქ. შარაშიძის
დამსახურება სამხრეთ საქართველოს ისტო-
რიის შესწავლის საქმეში. მის თაყვანდებულ
შრომას, მეცნიერულ ალღოსა და ნიჭს უნდა
ეუმაღლოდეთ, რომ დღეისათვის ხელთა გვაქვს
სამეცხე-საათაბაგოსა და ხევის სოციალურ-პო-
ლიტიკური ისტორიის არა ერთი საინტერესო,
დადგენილი ფაქტი. ქრ. შარაშიძემ გამოაუ-
ლინა XIV—XV სს. ხევში, ისეთი სოციალური
მოვლენების არსებობა, როგორც იყო „სა-
ყდრიშვილობა“ და „მოკიდება“. მან დაასაბუ-
თა, რომ მთიანეთშიც ფეოდალური წესები არ-
სებობდა და შეინიშნებოდა ფეოდალურ და-
წესებულებათა თანდათანობით დაშლის პრო-
ცესი. „მ ა ე ნ ე“, ისტორიის... სერია, 1974, № 1.

ცესი, რაც დაკავშირებული იყო საქართვე-
ლოს სოციალურ-პოლიტიკურ ისტორიასთან.

მანვე გამოავლინა XV საუკ. უცნობი მეფე
ვახტანგ, ძე გიორგი მეფისა და ყვარყვარე ათა-
ბაგის ასულის თამარისა, რომელიც არადეთის
ომში კონსტანტინე მეფის დამარცხების შემ-
დეგ თავისი პაპის ყვარყვარეს დახმარებით
უნდა დამჭდარიყო ქართლის ტახტზე 1484 წ.

ქრ. შარაშიძის დამსახურებაა მეცნიერების
წინაშე, რომ ჩვენ დღეს გარკვეული წარმოდ-
გენა გვაქვს ჯაველთა სახლის ისტორიის შესა-
ხებ, ვიცნობთ ამ სახლის წარმომადგენლებს,
ვიცით მათი მოღვაწეობის შესახებ.

მის არქივში დაცული სხვა გამოუქვეყნე-
ბულ ნაშრომებთან ერთად, გამოსაცემად მომ-
ზადებული „ალის მონასტრის საბუთები და
ადაპტები“ ასევე სამხრეთ საქართველოს დღემ-
დე უცნობ საკითხებს ეხება, კერძოდ, ჯა-
ველთა ერთი შტოს, ბოცოსძეთა სახლის ის-
ტორიას. ჩვენ გვინდა გავიმეოროთ, რომ
მართლაც, ივ. ჯავახიშვილის შემდეგ სამხ-
რეთ საქართველოს ისტორიის შესწავლაში
ქრ. შარაშიძის ოდენი დამსახურება არავის
მიუძღვის.

იგი წერდა მსუბუქი, ადვილად გასაგები
ინტერესული ენით, ამიტომაცაა, რომ მის მიერ
დაწერილი ყოველი საკითხი ინტერესით იკი-
თება.

დიდი ღვაწლი მიუძღვის განსვენებულ მეც-
ნიერს ქართულ ხელნაწერთა აღწერა-გამოქვეყ-
ნების საქმეშიც. საკმარისია აღინიშნოს, რომ
მის მიერ აღწერილი და შესწავლილია IX—
XIX სს. 1500-ზე მეტი ხელნაწერი.

ქრ. შარაშიძის სახელთანაა დაკავშირებული
1241 წლის შესანიშნავი პარხლის ოთხთავის
აღმოჩენაც (1945 წ.).

1964 წლიდან ქ. შარაშიძე პენსიაზეა. მაგ-
რამ, ცხოველი ინტერესი სამეცნიერო საკითხე-
რისადმი სიციხლის უკანასკნელ დღემდე მას
არ განუვლია.

მიუხედავად ხანდაზმულობისა ძნელია შეუ-
რიცხველად ვხრს, რომ იგი აღარ არის ჩვენს შო-
რის, მუდამ ფაქიზი ადამიანებთან დამოკიდე-
ბულებაში, გონიერი მასწავლებელი და კეთი-
ლი მრჩეველი.

მის უმცროს კოლეგებს მუდამ ეხსოვებათ
ეს დაუზარელი, ხალისიანი ადამიანი, რომელ-
საც ბუნებრივ ნიჭსა და შრომისმოყვარეობას-
თან ერთად დიდი კაცთმოყვარე გულიც
ჰქონდა.

ჩვენი წმინდა ვალია მისი მემკვიდრეობა სა-
თუთად გადაეცეთ მომავალ თაობებს.

დაბრუნდნ მებრელები

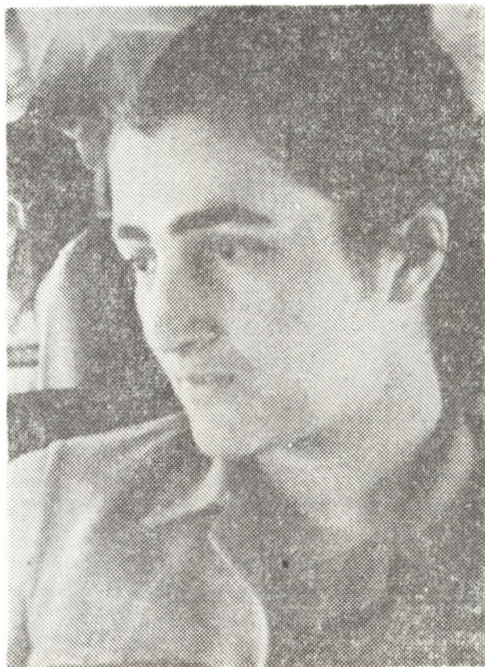
თამარ გამსახურდია

გარდაიცვალა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის კათედრის დოცენტი თამარ კონსტანტინეს ასული გამსახურდია. მეცნიერ-ისტორიკოსის ასაკისათვის საესებო ახალგაზრდა მოწედა საყვარელ საქმეს, რომელსაც შეაღია მთელი თავისი ნიჭი, ენერჯია და შრომის უნარი.

თამარ გამსახურდია დაიბადა თბილისში 1937 წელს კონსტანტინე გამსახურდიას ოჯახში. 1954 წელს ოქროს მედლით დაამთავრა ქალთა პირველი საშუალო სკოლა და შევიდა თბილისის უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტზე. სტუდენტობის წლებში გამოვლინებულმა კვლევის უნარმა და შრომის სიყვარულმა განსაზღვრა მისი სამეცნიერო მომავალი. 1959 წელს ჩარიცხეს ასპირანტურაში, რომლის დამთავრების შემდეგ მუშაობდა საქართველოს ისტორიის კათედრაზე ჯერ ლაბორანტად, 1966 წლიდან — ასისტენტად. 1971 წლიდან სიცოცხლის დასასრულამდე კი დოცენტად.

თ. გამსახურდიას კვლევის საგანი იყო ანტიკური და ადრეფეოდალური ხანის ქალაქების ისტორია, რომელსაც წარმატებით აწუშაებდა გამოჩენილი ქართველი მეცნიერის შ. მესხიას ხელმძღვანელობით. 1966 წელს დაასრულა მონოგრაფია „IV—VI საუკუნეების ქართლის ქალაქების ისტორიიდან“, რომლის გამო მიეკუთვნა ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხი. „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ II ტომის ერთ-ერთი ნაწილია მისი ნაშრომი ადრეფეოდალური ხანის ქალაქებსა და საქალაქო ცხოვრებაზე.

თ. გამსახურდიას დაწყებული პქონდა მონოგრაფია ძველი საქართველოს სახელმწიფოებრივი სტრუქტურის პრობლემაზე, რომლის ნაწილია გამოკვლევა „პიტიახშის ინსტიტუტის საკითხისათვის“. ამ ნაშრომში ახლებურად არის გააზრებული და ახსნილი ძველი საქართველოს სახელმწიფო წყობილების ზოგიერთი საკითხი.

გამოკვლევამ სპეკიალისტთა დიდი ყურადღება დაიმსახურა, ითარგმნა სომხურ ენაზე და გამოიქვეყნა კიდევ სომხეთის სსრ მეცნიერებათა აკადემიაში.

წლების მანძილზე თ. გამსახურდია კითხულობდა ლექციებს საქართველოს ისტორიაში თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის, ფილოლოგიისა და ფილოსოფია-ფსიქოლოგიის ფაკულტეტებზე, სტუდენტებსაც ეწეოდა ჩვენი ქვეყნის წარსულსა და მატერიალური კულტურის მდიდარ ძეგლებს.

ჩინებული ლექტორი, შესანიშნავი მკვლევარი და მეგობარი — ასეთი დარჩება ყველას მეჩსიერებაში თამარ კონსტანტინეს ასული გამსახურდია.

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-24-07 телефон

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 19.VI.74; შეკვ. № 278; ანაწყოების ზომა 7×12;
ქაღალდის ზომა 7×108¹/₁₆; ნაბეჭდი თაბახი 17.68; სააღრიცხვო-სავაჭომცემლო
თაბახი 15.95; უე 00944; ტირაჟი 1.000.

ფასი 1 მან.

*

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова 19

*

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

